

ЛІСЯ УКРАЇНКА

ТОМ VI

TYSZCZENKO & BILOUSS
PUBLISHING CO.
NEW YORK

LESYA UKRAINKA

WORKS

VOLUME VI

DRAMAS

G. TYSZCZENKO A. BILOUS PUBLISHING CO.
New York, 1954

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

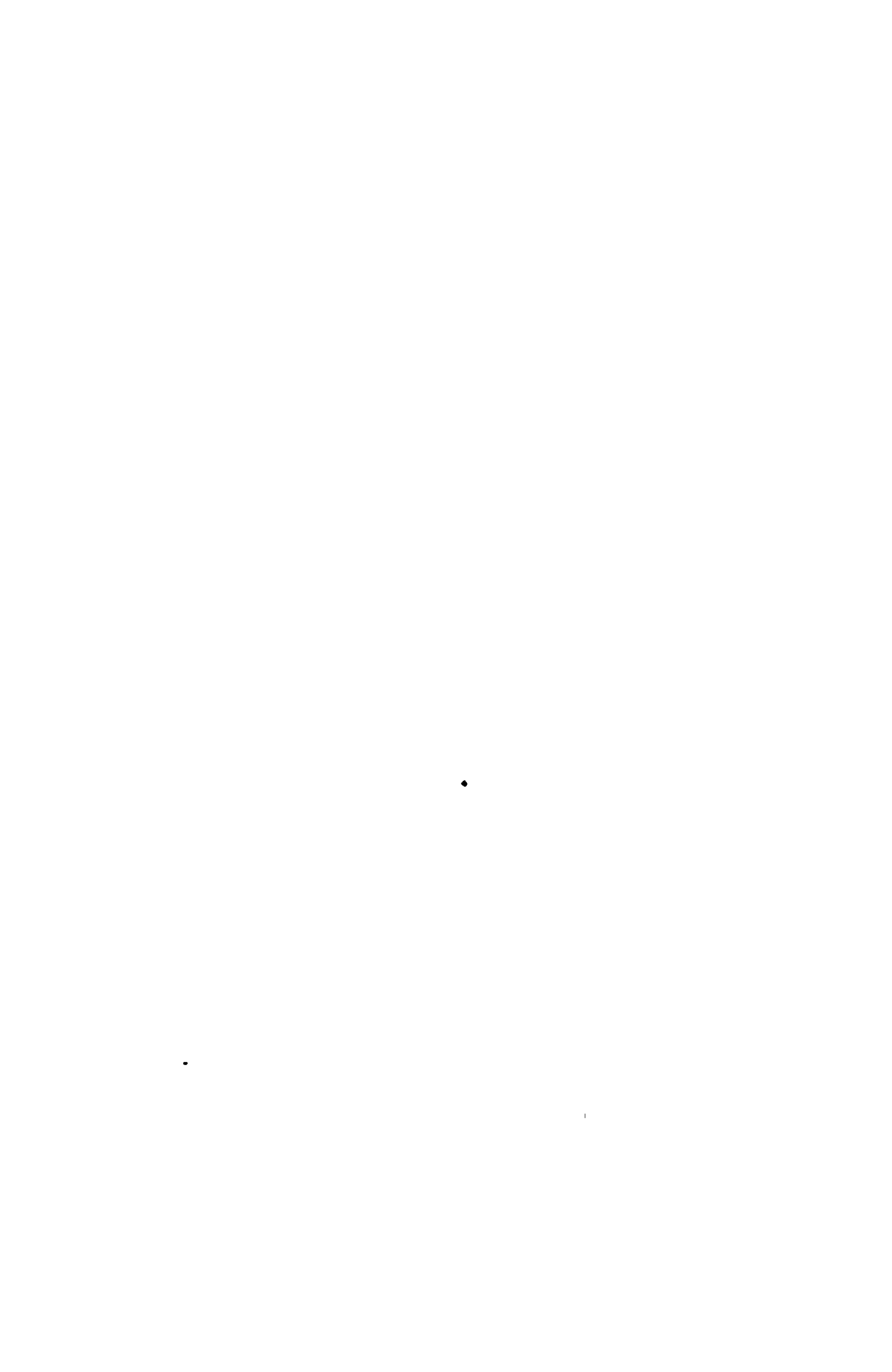
Т В О Р И

ТОМ VI

Д Р А М И

**За загальною редакцією
Б. ЯКУБСЬКОГО**

**ТИЩЕНКО & БІЛОУС
ВИДАВНИЧА СОВЕЦІА
Нью-Йорк**

ОСІННЯ КАЗКА

Фантастична драма

ОСІННЯ КАЗКА

(Досі невідома «фантастична драма» Лесі Українки)

I.

Серед рукописів, що залишилися в архіві Лесі Українки, переховувався невідомий досі й ніколи ще недрукований твір письменниці під назвою «Осіння казка». Оде в новому виданні цьому творові випало вперше побачити світ. «Осіння казка» займає в усьому літературному доробкові Лесі Українки виняткове, зовсім особливe місце. В неї були поеми, історичні та ліричні, десяток «драматичних поэм», особливого літературного жанру, що вперше внесла його поетеса до української літератури, кілька власне драм, і тільки одна досі невідома поема-казка становить добре знайомий в європейській літературі жанр—«фантастичну драму». Давши до дієї речі підзаголовок, Леся цим ще ускладнила визначення класифікаційно-жанрове «Осінньої казки». Цей твір названо «казкою» і «фантастичною драмою»; казка та фантастика — де майже синоніми; драматичні поеми Лесині всі, будучи власне віршовими темами, є перш за все—поеми, а свою діялгічною формою—і драми. Отже, формально «Осіння казка» не відрізняється від інших драматичних поем Лесі Українки, а її літературний жанр (відомо, що Леся уважно ставилася завжди до цього завдання) визначено, як фантастичну казку в формі драматичній. Нагадаємо ще, що в Лесі Українки є «казка» серед її поем, з назвою «Велет». (Див. твори, т. III).

Визначивши жанр у творі, перейдемо до розгляду загальних умов творчості авторової над ним. Фантастичну драму «Осіння казка» розпочато на початку 1905 р., закінчено в тому вигляді, що її маємо ми в рукопису, 25 січня того ж року; де датування належить авторові. Останні два

рядки рукопису такі: «Кінець може колись буде.—Тифліс. 25. I. 1905 р.». Ми повинні залишити зараз нерозвязаним питання про закінченість чи незакінченість дієї фантастичної драми до кінця напої аналізи цього твору, бо, як побачимо тоді, наведена вище кіндівка самої Лесі Українки може мати двоє значення. Нагадаємо тут тільки ще й ті рядки, що Їх приписано пізніше рукою чоловіка Лесиного, К. В. Квітки, на першій сторінці II рукопису (див. примітки).

Говорячи далі про можливість генези тематики дієї фантастичної драми, доведеться мати на увазі, що II Лесі Українка писала недовго, як це бувало в неї для інших творів; наприклад, драматичну поему «Одержима», на 16 друкованих сторінок, було написано в одну ніч; припущення, що для поеми «Осінньої казки» могла бути навіянна на Лесю Українку тодішніми політичними подіями в Росії (9-те січня 1905 року), не викликає ґрунтовних заперечень. Ми звернемося і до цього припущення наприкінці статті, після аналізу твору. Припустити, що Лесі, при II загостреному відчуванню революційних ідей, могла б байдуже пройти мимо революційних подій 1905 р., недве чи можна.

II.

Перейдемо до аналізу сюжету й композиції «Осінньої казки». Маємо, перш за все, в рукописові драми багато за-красленого, виправленого; всі ці варіанти дрібного характеру: заміна одного слова на друге, поправки правописні, зміни для заміни шестистопового ямбу на п'ятистоповий,—подаються у варіантах у примітках в кінді тому. Більші уступи в кілька рядків введено до основного тексту, оскільки Лесі Українка ґрунтовно, для друку, драми дієї не виправляла і невідомо, чи зняла б вона рядки, закреслені олівцем, чи, як часто бувало в інших рукописах, ввела б Їх до друкованого тексту. Позначаємо в тексті такі місця, беручи Їх у квадратові дужки. Таких місць небагато: одного разу—13 рядків, другого—19, третього—3, четвертого—5, п'ятого—21, шостого—17, всі—в першій половині III (IV) частини драми. Ще одно технічне зауваження до аналізу. В рукописові нумерація сцен така: I, II, III та III. Може Лесі Українка мала одну з двох «II»

вибрati, а другу відкинути; не маючи змоги цього знати, ми дамо в тексті нумерацію подвійну: I, II, П (III), III (IV).

Дія першої сцени—в темниці. Початок—голос невідомого, що співає пісню, потім довгий монолог в'язня-лицаря, де до певної міри подається ситуація первісна: лицар у полоні, далі голос жінки, що потім звуться служебкою і що закохується в лицаря.

Дія другої сцени—в кімнаті королівського палацу, де живе принцеса. В першій редакції II сцени принцеси ще немає, є тільки пряха, ткаля та швачка. З їх розмови маємо відомості, що теперішня принцеса прийшла до двору короля, як наймичка, сподобалася королеві, він П держить як полонену й наречену.

Дія третьої сцени (цю сцену в рукописові, як ми вже зазначили, нумеровано як і другу. Р е д.)—верхівля «Шкляної гори», світлиця з матового скла, з отвором на стелю, видно небо і не видно землі. Світлиця повна світу, кришталю, дорогих металів, тільки холодна. Принцеса в білому убранні, пряде кужиль, нитка обривається, принцеса зриває кужиль і кидає в куток. Далі вся ця друга сцена є монологом, досить довгий, одної принцеси з деякими подіями: двічі гукає голос: «сто п'ятий!», «сто шостий!»—де рахунок лицарів, що лізуть горою до принцеси, закохані в неї, але всі зриваються з гори в діл та гинуть; друга подія—поява голуба з листами до принцеси від короля та його блазня; вона же неє геть голуба і знову сідає гаптувати біллю срібний серпанок.

Самий діалог принцеси містить такі мотиви: 1) розчарування, що стала з пастушки принцесою, а щастя все ж нема; 2) признання, що кохає одного лицаря; 3) обурення, нащо гинуть один за одним через неї лицарі, коли їх вона ніколи не кохатиме; 4) лист короля, що прохаче П дати згоду на шлюб; 5) лист вільного блазня, що радить Й не виходити за короля, не кидатися в діл до лицарів, а кинутися знов у діл до свинарника: бути тоді вільною; 6) останній монолог принцеси—безнадійний пессимізм, бо вона не в силі ні кинутися до свинарника, ні нести кайдани королівські.

Ці три сцени—власне правлять за сюжетову інтродукцію, далі йде частина III (IV), що й займає вже всю драму

до ІІ умовного кінця. Тільки тут, власне, і розгортається сюжет та ідейний зміст драми, що розвивається нарешті сумнівним кінцем. Переїдемо до короткої характеристики цієї головної сцени в драмі «Осіння казка».

В цій сцені розгортається низка складних та досить розтягнених з художнього та конструктивного боків ситуацій. Служебка, що заховала у першій сцені лицаря - в'язня, випускає його, дає йому попоїсти. Він благає ІІ випустити його на волю, але служебка маює йому довгу картину змін до часу звільнення, що він дію картину зве байкою та грушами на вербі. Вона йому відповідає на це, що, звільнений, він зараз же попаде до ями; далі йде коротенький діалог, закреслений у рукописові, де служебка знищається над лицарем, далі служебка доходить до побажання з ним поженихатися хоч хвилинку. Він з обуренням відкидає думку про це, говорить про своє бажання тільки одної волі і слушно нагадує слова якогось чарівника-віщуна:

Хто визволиться сам, той буде вільний,
хто визволить кого, в неволю візьме.

Далі йде знов уривок, закреслений в рукописові, гострої сварки лицаря з служебкою з їкими обвинуваченнями одно одного, але йде хтось чужий, і лицар примушений знову заховатися до свинарника.

Приходить пастух, іде рбзмова його з служебкою, що гора до палацу королівського збудована не з кришталю, а з льоду і повинна врешті розтанути. Пастух передбачає:

коли б на гарній кришталевій брилі
не з'їхала з гори у діл принцеса.

В'язень, почувши слово «принцеса», скрикує: «принцеса», пастух це чує і скованка лицаря стає небезпечною. Пастух договорюється до того, що треба вигнати все бидло з свинарника і почистити його. Служебка гостро заперечує цьому, але пастух настоює, одчиняє фірточки, виганяє свиней і нападає на слід захованого в свинарні лицаря-в'язня. Лицар тікає, за ним жenуться пастух та служебка.

Приходить будівничий з робітниками ламати та чистити

свинарник. Тим часом лицар лізе на гору до принцеси. З'являється на даху кришталевого замку принцеси, співає:

Як далеко, як широко
видно божий світ!

Лицар (на середині гори).

Що се так бренить високо?
Се ІІ привіт?

Принцеса (завважає Його).

Не губи життя даремне,
повертай назад!

Далі знов іде уривок, закреслений в рукописові, де йде розмова принцеси з лицарем, яка кінчається тим, що принцеса кричить:

Я вдруге не стерплю розлуки!
До тебе йду
на волю й на біду!

—кидається з даху і теж скочується в діл.

Лицар і принцеса опиняються долі, їх захищають від служебки та пастуха будівничий з робітниками. Лицар і принцеса ледве живі після скочування в діл. Будівничий та робітники мають намір зруйнувати весь свинарник, а потім і палац королівський на горі, щоб здобути волю. Починається бійка, бидло кидається на людей, люди тікають на гору. Лицар і принцеса, допомагаючи одно одному, підводяться, тоді людська течія юрби ремісників пориває їх за собою на перший виступ гори. Гора заляпана болотом і кров'ю.

Далі йде нарада будівничого з робітників, щоб покликати ще сюди робітників і почати рішучу боротьбу за волю:

Будівничий. Моя порада ось яка: рубаймо
в горі щаблі, щоб нам стояти твердо
і щоб дістатися на гору. Браття,
орли недарма гнізда в ють на горах.
На гору доступитися не легко,
зате з гори зручніше боронитись.

2 майстер. Гей, до роботи!

З майстер. Гей, до діла, браття!

Лицар. Святий цей запал, а проте даремний.

Що з того буде? Ну, на гору зліzem—
аж потім приайде влада, може й військо,
і нас примусить злісти знов у діл.

1 м а і с т е р . Так і послухаєм!

Л и ц а р .

К а ж у , примусить.

К о л и не силюю , то голодом запевне.

Далі йде розмова майстрів та будівничого, розмова бальора, про перемогу й воло. На кожному щаблі гори ставлять червоні короговки. Принцеса пропонує взяти ІІ червоне покривало, шовком шите, золотом рублене у неволі. На звертання до принцеси молодого хлопця з робітників—«ясновельможна панно» та усмішку на де майстра—принцеса відповідає іонологом, де між іншим каже:

**В с я в е л ь м о ж н і с т ь
лишилась там , і вже вона не ясна ,
забруднена , затоптана , забита .. .
Н е т ак мене діймає біль , як бруд .**

Після недовгої сцени глузувань над принцесою, бувшою задріпакою, та після слів принцеси: «...поможіть мені зійти на гору, бо ще сама я не зберусь на силі, видимих ран багато й невидимих набралась я, як падала з гори», молодий хлопець подає принцесі руку і далі йде епізод, як лицар просить не кидати Його, бо він розбитий, принцеса йому відповідає, що ІЙ в душу вступає нова сила, лицар не радить ІЙ іти на гору, бо вона розстанути може, іде палка суперечка між лицарем та молодим хлопцем, принцеса питає лицаря: «невже тобі неволя не обридла?», лицар відповідає: «ми втомлені», молодий хлопець називає Його за де—«недобитку мізерний», принцеса визнає,

—як тіжко т а к з коханим розставатись ,
вмовляє Його на відвагу , але він вілновідає : «було колись ...»

Після гострої розмови принцеси, лицаря й молодого хлопця, принцеса мовчить, сльози виступають у неї на очах і молодий хлопець говорить тихо, але зважливо: «Ходім!»

П р и н ц е с а (до лицаря , з благанням) .

Х одімо , любий ?

Л и ц а р . **Н і , не піду .**

П р и н ц е с а (з риданням) . **Процай !**

Далі лицар називає ІІ зрадливою, безсоромною, сміється над нею, що вона змінила короля, лицаря на хлопця кучеря-вого. Принцеса йому на де відповідає, що тепер ІЙ не важко кинути Його і прощається з ним словами:

але для мене ти вже вмер. Я друга
сьогоднія поховала, може завтра
зустріну ворога. Бувай здоров.

(До хлопця) Ходім! пора! Ти марне час прогалв,
дивись, товариші вперед пішли.

Молодий хлопець. Я нажену. (Рубає). Гей, пане будів-
ничий!

Скажіть, ми хутко станем на горі?

Будівничий. Який швидкий! Ні, молодче, не хутко,
се діло довге, як осіння казка.

Принцеса. Зате скінчиться справжньою весною!

Лидар. Ще після осені зима належить.

Будівничий. Але ж й зимі на світі є кінедъ.

Ось дія закінчена чи незакінчена драма. Зробимо ж коротку оцінку П з боку сюжету й будови. Сюжет, маючи на увазі звичайні для Лесі Українки символічні сюжети П інших драм, тут також символічний. Символ є не те саме, що алегорія, тому спрощенням було б говорити, що тут конче оточення революції 1905 року, що за «королем» стоїть царська влада, що будівничий та його робітники—то представники пролетаріату, а принцеса (з пастушком)—селянство, а лицар—представник шляхетства чи буржуазії; а проте, беручи на увагу, що Леся Українка не могла не відгукнутись на події 1905 року, отже, не буде й перебільшенням визнати, що на тему робітничої революції П могли наштовхнути впливи переживань та настроїв власних 1905 р. Ми вже знаємо, що зараз свідомо термін тема, а не сюжет; тему могли спроваді дати враження від подій революції, але сюжет обрано та розгорнуто романтично, що властиве Лесі Українці в П попередніх та пізніших творах. Романтизмом перш за все від самого назви «фантастична драма»; сам термін «фантастична» є вже романтика; типово для романтизму розгорнуто й сюжет «Осінньої казки»: починається драма з складної ситуації таємного переховання лицаря-в'язня якоюсь жінкою; друга ситуація другої сцени першої редакції вся в романтичному тоні: таємний на високій кришталевій горі, куди нікому немає доступу, королівський палац; роман короля з пастушкою, що прийшла найматися, полон та обрання П за паречену. Добою романтизму тінє і від таємності, жорстокості всього дього оточення. Не менше романтичного і в

другій сцені другого варіанту: «видко небо і не видко землі», романтична антitezа—світиця повна світла, кришталю, дорогих металів, а разом з тим «в ній холодно, неохвітно»; «принцеса в білом у брунні, пряде золотий кужиль на срібній коловоротді». Нарешті, весь монолог пастушки-принцеси, що складає всю другу сцену другої редакції, де ділковита романтична ламентадія. Самий стиль лексики та синтаксис у принцеси характерно-романтичний: низка закликів, викликів: «обридла ся робота непотрібна!»—«Ха-ха-ха!»—«Боже правий!»—«А певне! Годі!»; ще більше емоційних та реторичних запитань: «Навіщо присти? Хто се буде ткати? Та й нащо ткати?»—«а хто Іх носить?»—«Неволею?.. А хто про царство марив?»—«І нащо йдуть вони? Чого бажають? Моеї волі?..»—«ні за що... ох, невже таки ні за що?..»

Сюжетний розвиток всієї III (IV) сцени ввесь просякнутий романтизмом. Несподіване закохання служебки в лицаря; низьке оточення брудної свинарні, але страшне й таємниче: 106 лицарів, що, лізучи на гору за принцесою, вмирають; нарешті, вся психологія героя, лицаря-в'язня. Він боровся проти королівської неволі, потім він нещасний в'язень, він виявляє таку кволість, що зрікається волі, лицарського кохання. Не менше романтичною виставлено в драмі й саму принцесу. Сама доля II, пастушки, що стала принцесою, нареченою короля; II глибоко-романтичне кохання до лицаря; II рішучість в боротьбі за волю,—тут, може, є і щось, не те щоб автобіографічного, але своєго, особистого від вдачі самої поетки?

Ще кілька слів до композиції, до конструкції самої «фантастичної драми». Перша сцена та дві редакції другої сцени —то є ніби експозиція. Сама драма розгортається власне в останній своїй, найбільшій частині: епізод у свинарні, як зав язка; пригода приходу пастуха, руйнація свинарні, перехід до ситуації боротьби проти гніту королівського, романтичне напруження взаємного кохання принцеси та лицаря, криза кохання, нове кохання та кінцева бадьора думка, що осінь зміниться зимою, а зима кінчиться ж нарешті колись. Як бачимо, композиція драми не зовсім звичайна. Але це треба пояснити не власним наміром автора, а просто—незакінченістю твору.

III.

Дві ідеї переходять через дю фантастичну драму: одна—індивідуально-романтична, кохання нещасне лицаря та жага справжнього, високого кохання принцеси; друга—содіально-реалістична: гніт королівської сваволі, боротьба проти дього гніту, що так і залишається в драмі нерозвязаною.

Виразно окреслені постаті маємо в цій фантастичній драмі тільки дві. Це—лицар та принцеса. Лицар, одночасно й в'язень, як казали ми вже,—типовий романтик, закоханий у принцесу, з невиразними мріями про боротьбу за волю; він у драмі переживає гостру драму особисту: відмовляється від свого кохання до' принцеси і навіть насміхається над нею та разом з тим, цілком розчарований в усьому житті, відмовляється і від боротьби за волю; романтичний лицар наприкінці драми перетворився в типового інтелігента-індивідуаліста.

Так само не менш романтичною постаттю вивела Леся Українка принцесу. Принцеса відображеня виразніше та міцніше від її коханого лицаря; сама доля життєва її—романтично-невідчайна. Перше—пастушка, босоніжка, потім—наймічка, у королівському палаці, нарешті—полонена принцеса та наречена самого короля. Але не радує її дія близкуча доля. Вона не дає згоди на королівське кохання, сидить самітня і смутна в королівській неволі, але не занепадає духом. 106 лицарів вже робили спроби влізти на гору королівського палацу й здобути принцесине кохання, але всі вони впали з високої скельної гори та розбилися на смерть. Є в принцеси єдиний коханий лицар, той, що про нього ми вже говорили. Вона нудьгує за ним, він поривається до неї на гору, але зривається та падає у діл. Тоді вона героично при першій змозі кидається сама з гори у діл до лицаря, але падає тяжко зранена. Все ж таки її не покидає світла надія на щастя. Разом з робітниками, вона лізе на гору, але її лицар не йде за нею, він повний зневіри та розчарування; її захоплює молодий хлопець з робітників, вона говорить, що для неї лицар «вже вмер», і разом з хлопцем вони йдуть на гору. Тут драма кінчається. Остання фраза драми—слова будівничого: «Але ж їй зимі на світі є кінедъ».

Ми вже наводили кіндівку Лесину, що подано П після тексту драми і що має ніби двоєстє значення. Це слова: «Кінедъ може колись буде». Одне значення дієї фрази можна віднести до слів будівничого—«зімі на світі є кінедъ», друге значення П—поза змістом драми—що може колись Леся за-кінчить дю драму. Всі мотиви говорять за де друге значення.

Залишилося сказати ще кілька слів про місце досі невідомої фантастичної драми «Осіння казка» в творчому шляхові нашої видатної письменниці. Драма, як вже було вказано, хронологічно відноситься до січня 1905 року. Перед «Осінньою казкою» Леся Українка написала 1903 р. «Вавилонський полон», 1904 р. «На руїнах»; до 1905 р. належать «Осіння казка» та «Три хвилини»; дальшу драму—«У катакомбах» писано вже р. 1906. Отже, «Осіння казка» стоїть на творчому шляхові письменниці між драматичною поемою «На руїнах» та діалогом «Три хвилини». «На руїнах», як відомо, має сюжет близький до «Вавилонського полону», а разом ці дві драматичні теми в образах полону ізраїльського символізують полон російською державою надії української. 1903—1904 рр. треба було говорити ще про «полон»; наприкінці січня 1905 року можна було говорити про робітничу революцію; «Осіння казка» якраз дю тематику Й подає. Діалог «Три хвилини» також звязаний з революційними подіями 1905 р., він символізований в образах великої французької революції. Отже, досі невідома драма «Осіння казка» цілком природно становить перехідний у творчій еволюції Лесі Українки етап від полоненої України до України революційної. До певної міри на де вказують вище наведені рядки поеми:

Вся вельможність
лишилась там і вже вона не ясна,
забруднена, затоптана, забита...

Також характерний для ставлення Лесиного до реакції внутрішньої в самій українській інтелігенції та розчарування П в старих ідеалах—рядок: «Не так мене діймає біль, як бруд». Так само для дієї реакції характерна розмова: «невже тобі неволя не обридла?»—Відповідь: «ми втомлені...» (див. стор. 46). Зазначена вище романтика драми «Осіння казка» такому

розумінню драми не заперечує. В 1903—1906 рр. Леся була виразною представницею українського романтизму. Велика заслуга Лесина полягає ще в тому, що її романтизм був звязаний з тодішнім її революційним настроєм і що її «Осіння казка», не зважаючи на незакінченість а тому й безплановість, є утвір романтизму не занепадного (так званого—«неоромантизму»), а романтизму революційного.

Б. Якубський.

ОСІННЯ КАЗКА

(Фантастична драма)

I.

Темнида без вікон, без дверей. Лицар-в'язень лежить в кутку на соломі і спить, на нього падає від низької стелі ледве примітний проміндель світла, що пробивається крізь малу щілинку в кватирі зроблений для спускання іжі. Здалека, десь зверху, чутно якийсь приглушенний простором чи товщею стін голос, що співає пісню.

Голос. Ой, де мій коханий юнак оборонець?

Ой, де забарився?

Я ж так виглядаю, я ж так припадаю до ясних
віконець!

Чи вмер він, чи так зажурився?

Навік зажурився і втратив надію
До мене дістатись?

На мить ми зострілись, навік розлучились! і я
не насмію

Про нього людей запитатись...

(Голос затихає і в ту хвилину лицар прокидається).

В'язень - лицар. Знов голос той, чи сонна мрія?

Моя потіха і мої тортури!

Де, звідки голос той мені лунає?

Чого він прагне? І чого він просить?

Що я вчинити маю? Що я можу?

Ой, що я можу в цій глухій темниці?

Об слизькі стіни битись головою,

додолу впасті з розпачу і туги

і землю гризти, як голодна миш,

або застигнути з німого жалю,
холодним стати, наче гад темничний,
сліпим, байдужим до всього на світі...
От що я можу, більш нічого, справді,
хоч би весь світ... то де ж той світ? чи є він?
Тут темпо, тихо, глухо і самотно!..
Хоч би кайдани, щоб дзвонили гучно,
щоб тишу розбивали! Хоч би кат
прийшов сюди мене на муки брати,
нехай би ся темниця освітилась
вогнем тортур і ожила від крику!

О, страднику великий Прометею,
тобі я заздрю! Бо в твоїй темниці
було склепіння—весь намет небесний,
а стіни—гори, діл—широке море.
Гучна, простора, осійна в'язниця!
Твій кат—орел, твій деспот—громовержець.
На кожний крик твій озивалась слава
потрійною луною... Ні, Зевес
не був тираном низьким, він почесно
карав своїх сперечників великих,
а може руки ті, до громів звиклі,
не вміли ганьби кидати й неслави
на голови побитих ворогів.

О, наш король, пігмей сліпорождений,
безсильець боязкий, уміє зруечно
неславою і ганьбою боротись.
Знав, проклятий, як покарати мене!
В той день, як він мене сюди закинув,
в той самий день він підписав декрет,
що він касує і тортури, й страту
в своїй державі—низький лицемір!
Нехай он на тортурах тіло рвало,
я був би радий,—може лютий біль
примусив би забути про темницю
і видобув би крик такий з грудей,
що мури затремтіли б і розпались!..
Ох, як би я охоче йшов на страту!

Юрба шуміла б, наче океан,
і розступалася б передо мною,
даючи путь величності страждання,
і в тую мить, як голова моя,
здійнята високо рукою ката,
промовила б до всіх кровавим словом,
тиран мій зблід би, він почув би вирок,
народний вирок: ганьба кровопивцям!
Але тепер спокій панує в краю,
як і в темниці. Людська кров мовчить
і не волає до небес про помсту,
а тихо ржавіє у млявих жилах...

(Чутно тихий стук і шерепотіння над стелею. Тонесенька смужка світла зникає, настає повна тьма).

Ой, що се? Світло згасло! Ніч настала?
Чого ж так раптом? Певне їжу спустять. (Жде).
Ні, не спускають... Лихо! Закладають
останній просвіток! Живцем ховають!
(Кричить).
Не хочу! змилуйтесь! Ой, краще вбийте,
одразу вбийте! Мертвого ховайте,
ви, нелюди! Ой, пробі!

(Раптом смужка світла знов з'являється, ширша, ніж перше,
і якийсь приглушений голос шепоче раптово).

Голос. Цитте, цитте!
Мовчіть, на Бога! Пропаде рятуник!
В'язень (тихше). Рятуник?.. Щастя! Зоре! Ти прийшла,
ти зглянулась на муки? Ти згадала
мене бездольного?..

Голос. Благаю, цитте!
Все пропаде і ми обоє згинем.
Ні пари з уст.

(Мовчання. Через який час вгорі в стелі неиначе лядя відхиляється і сніп світла падає звідти в темницю. Осліплений незвичайним світлом, в'язень закриває очі руками, тим часом з гори спускається шнуррова драбина і по ній злазить додолу в темницю жінка і закриває за собою ляду. У жінки коло

полса потайний лихтар, в'язка ключів і невеличкий клунок.
Ставши на діл, жінка закриває лихтар так, що знов настає
темрява).

В'язень. Знов темрява? Я сам?

Жінка. Ні, зараз засвічу, я прислухаюсь...

В'язень. Дозволь мені хоч глянути на тебе!

Дозволь мені подіувати набожно
край одіжі твої!

Жінка. Ні, мій пане,

служебці сяя честь не личить.

В'язень. Як?

Ти не принцеса?

Жінка. Ні, я помивачка.

Я тут служу на кухні. Се ж над вами
моя комірчина.

В'язень. А хто ж се так співав,
мені здавалось, просто надо мною?

Служебка. То, прошу пана, я...

В'язень. Ти? неможливо!

Де ж ти могла пісень таких навчитись?

Служебка. Я чую, як принцеса їх співає.

В'язень. Принцеса? Де ж вона?

Служебка. Пробачте, пане,
тепер балакати немає часу,
як лізти, то вже лізти, бо дедалі
за мною оглянуться.

В'язень. Як то лізти?

Куди?

Служебка. Та, прошу пана, по драбині.

В'язень. А далі що?

Служебка. Та вже там буде видко,
аби з темниці вибратись.

В'язень. То правда!

Аби з темниці вибратись—а там
хоч і на смерть. Одважна ратівнице,
прости мене, що я так мало шани
і дяки склав тобі. Служниця ти,
але душа твоя шляхетна.

Служебка.

Швидце, пане...

(Вийма з клунка якесь шмаття).

От шмаття перебратись вам за старця,
все буде ліпше, ніж тюремне рам'я,
той може хто побачить—не пізнає,
подумає, що старець. Але краще,
якби ніхто нігде вас не побачив.

В'язень (одягаючись, спинився).

Ніхто нігде? Хіба я йду на той світ?

Служебка. Ой, пане, поспішіться!

В'язень. Добре, добре!

(Одягається).

Куди ж я йду?.. Однаково! Хоч в пекло,
аби з темниці геть. Веди-ж! На волю!

(Служниця лізе вгору і присвічує лихтарем в'язневі, що лізе слідом за нею. Перед тим, як одхилити яду, вона закриває лихтар, прислухається, далі одхилиє трошки яду, придвигається в шпарку і раптом вискачує, зовсім одчинивши яду в свою комірку. В'язень поспішає за нею. Драбина падає долу. Яда безгучно зачинається).

II.

Кімната в королівському дворці, на вежі, де живе принцеса. У загратовані вікна вриваються молоді парослі дикого винограду. В кімнаті багато предивних тепличних квіток; скрізь розставлені і розкладені прилади до жіночих робот; кросна, п'яльця, црядки, кужілки і т. і.; по стінах і по столах музичні інструменти: гуслі, цимбали, бубни, бандури, багато різних. В барвах убрання хатнього переважає біле й червоне.

В недлі хатньому почувається якась бурлива нетерплячка.
Три лівчини сидять за роботою, одна пряде, друга тче,
третя шиє.

Пряха. Щось довго вже не йде принцеса наша.

Ткаля. Ще, значить, не скінчилися турніри,
принцеса ж мусить бути до кінця,
щоб найгіднішого надгородити
своїм вінцем.

Швачка. Велика честь лицарству!
Колишня босоніжка, посполита,
і стану подлого і роду незначного,
судити має гідності лицарські.

Пряха. Колишня босоніжка—то дарма,
зато тепера—найясніша панна
і дама серця нашого владаря.

Швачка. Ох, те є серце знало «дам» чимало,
що й не таких! Не перша й не остатня!

Ткаля. Ні, не кажи, таких ще не було.
Не перший рік живе вона між нами,
кохання королівське все росте,
але вона байдужа й гордовита,
не як принцеса вже, а як богиня.

Швачка. От вередує над старим, бо знає,
що більше візьме той, хто дорожиться.

Ткаля. Мені здається, що вона нічого
не хоче взяти, бо якби хотіла,
то хто ж їй не дає хоч і сьогодня
зробитись королевою?

Швачка. Кажи!

Вона вже певне має щось на думці.
Ткаля. А я її зовсім не розумію.

Прийшла сюди найматись на роботу,
король узяв як панну до палат,
за царедворку до своєї жінки,
і шанував і працею не мучив
і винайшов забутий герб якийсь,
немов би то вона така шляхетна
що з діда-прадіда — чого ж їй ще?
Ні, мало. Вмерла наша королева,
Король не встиг жалоби доносити,
а вже посватався до неї...

Швачка. Ну,
се може так вона пускає чутку!

Либонь не справа сватається, а зліва.
Ткаля. Ні, се вже я таки напевнє знаю.

ІІ (ІІІ).

Верхівля «шкляної гори». Світлиця з матового скла, з одкритою стелею, так що видно багато неба і зовсім не видно землі. В світлиці все ослінє, з кришталю, самоцвітів або дорогих металів, тільки в ній якось холодно, неохвітно. Принцеса в білому убранні сидить і пряде золотий кужиль на срібній коловоротці, нитка хутко обривається, принцеса зриває кужиль і кидає в куток.

Принцеса. Обридла ся робота непотрібна!

Навіщо прясти? Хто се буде ткати?
Та й надто ткати? Он їх, цілі стоси
тканин, мережанок та гаптування,
а хто їх носить?.. Ха, ха, ха! Аж смішно,
як марила колись я день і ніч
принцесою зробитись чепурною,
багатою і гордою такою,
щоб навіть приступить ціхто не смів.
Ну, от принцесою пастушка стала
вже так що неприступною.

Голос (десь далеко внизу). **Сто п'ятий!**

Принцеса. Сто п'ятий фатівник упав додолу...

Ох, як то страшно лізти на сю гору
стрімку, слизьку, сліпуче-ослійну
і падати додолу... Скільки гине
одважних через мене... Що я їм?
З них кожний може раз мене побачив,
а може тільки чув про безсталану,
заручену неволею з тираном.
Неволею?.. А хто про царство марив?..
Хто зна, якби я в день своїх заручин
не стріла лицаря й не покохала,

і не навчилася від нього й вкупі з ним
непавидіть всесвітнього тирана,
я може б королевою була
щасливою і гордою і — злою,
такою, як і той мій наречений.

Але тепер...

Голос (знизу). Сто шостий!

Принцеса. Боже правий!

І нацдо йдуть вони? Чого бажають?

Моєї волі? Ой, либонь неволі!

Мене ж саму з них кожен хоче взяти,
а я не хочу нічию бути.

(Через стіну світлиці перелітає голуб, сідає принцесі на плече і випускає з дзьоба їй на коліна листа. Принцеса читає):

«Принцесо, час покинути химери!
Волим тобі пробачити ласково
поводіння зрадливе й недоречне
і нашою дружиною назвати
і королевою вінчати приселюдно,
якщо покаєшся й попросиш пільги,
на знак того пославши нам обручку
з сим голубом.

Король, твій наречений».

Принцеса (мне і кидає листа, проганяє з плеча голуба і жене його хусточкою).

Геть, безсorомна птице! Не любові,
насильству служиш ти, змінивш вдачу!

(Голуб в'ється круг ней і буркоче, коли ж принцеса вдарила його по крилі, з-під крила випав ще маленький папірець.

Принцеса нахилляється, бере папірець і читає):

«Моя принцесо, пишна босоніжко,
згадай той час, як ти гусята пасла,
качалася з дівчатками з гори,
брела одважно через всі калюжі,
тож вилізь на свою близкучу хижку
і з кручі кришталевої скотися,
але не в той бік, що зовуть « лицарським»,

а тільки в той бік, що зовуть «свинярським»,
там не розіб'єшся—мніке болого.
Нехай тебе не лицарі там стрінуть,
а... все одно, зате ти будеш вільна,
хоч і брудненька трошки.

Вірний блазень».

(Принцеса задумується).

«Згадай той час, як ти гусата пасла»...
Шкодá, той час не вернеться ніколи...
До черевичків звикла босоніжка,
та ще й до золотих, до королівських...
Та й як після помостів кришталевих
знов звикнути бродити по калюжах?
«Свинярський бік»—фе, що за бридка назва?!

Мій вірний блазню, кепські в тебе жарти!
І з ким же се я стрінутись там маю?

Неваже з безрогими?... А певне! Годі!

Не хочу я і думати про се!

Лети собі, пташино!

(Махає на голуба, той летить і щезає в просторі).

«Будеш вільна,
хоч і брудненька трошки»... Білі шати,
мені тепер ви стали за кайдани,
бо не одважусь я вас покаляти
ні за що... Ох, неваже таки я і за що?
Знав, мій тиране, як мене скувати!

(Сідає гаптувати біллю срібний серпанок).

—

III (IV).

Чималій хлів з скількома загородками для всякого товару, до нього прибудовані стані й обори. Чутно ржання, рев, мекання і т. і. На передньому плані дві закути для свиней, між ними вузький прохід, де складено зілля і всяку годівлю та начиння для годівлі товару. В хліві досить темно, тілько де-не-де крізь малі просвіти прорізується сонячне проміння ззадвору, а через те сутінь по кутках здається зовсім чорною, так що в ній ледве видко, як ворушаться безрогі.

Служебка (увіходить малою фірткою з сусідньої загородки в прохід межи закутами).

Ну, де ти тут? Виходи! Принесла страву!

Лицар-в'язень (виходить з темного кутка і стає під промінням).

Ох, не до страви вже! Пусти на волю.

Служебка. Який швидкий! На волю! Та-но краще не дуже-то на проміння вилазь, бо вийде хто, побачить,—лихо буде.

Лицар. Та доки вже ховатись по кутках?

І доки ти мене гнітити будеш?

Служебка. Та випущу, як прийде слішний час.

Адже тепер я вже не помивачка,
я дозорчиня над всіма хлівами,
а трохи згодом ключницею буду,
а там, дивись, окоманшею стану,
а звідти й до палацу недалеко,
в няньки либоń до царенят дістанусь.

Не вік старому королеві жити,
умре-ж він колинебудь, а тоді
мій вихованець королевич певне
тебе помилує, щоб няньці догоditъ.

Лицар. Та що се ти мені байки плетеш,

на глум здіймаєш чи смієшся в вічі?
Нема нігде нічого, а вона
якогось дуба смаленого править,
та обідяє груші на вербі!

Служебка. Не любо, то не слухай. От журба!
Піду собі. Однак не маю часу.

(Запишавшись, повертається, щоб іти).

Лицар (хапає й за руку).

Ні, стїй! Ти мусиш відповісти зараз,
навідо ти мене сюди замкнула?

Служебка. Куди ж би мала я тебе подіти?
Адже ж тебе старе й мале пізнає,
як тілько вздрити. Бунтівника такого
хто б не пізнав? Ось тілько вийди, зараз
назад в підземну яму попадешся.

Лицар. Ох, там не гірше!

Служебка. Ба! Як жаль—вернись.

Лицар. Смієшся ти. [Як смієш насміхатись
над лицарем?!

Служебка. Цілуло руді, пане,
і падаю до ніжок, красна дяка,
що ясний пан дозволили мені,
служебці подлай, витягнути пана
з гнилої ями за шляхетні вушка,
та ще й тепер волять з своєї ласки
приймати з рук від репаної хлопки
мужицьку страву. Кланяюсь низенько!

(Глузливо кланяється).

Лицар. Мовчи! Не смійсь і не бреши! Гордую
тобою я не тим, що хлопка ти,
а тим, що на послугах розгубила
сумління й честь.] Куди тепер поділись
твої облесливі, маснії речі?
Поки мене сюди не заманила,
була ти добра, хоч клади до рани,
а як замкнула от у сей свининець,
то стала як перекупка дайлива.

Служебка. Не доки-ж панькатись мені з тобою!

Усе тобі не влад, і те не влад.

«Заманила в сей свининець», куди-ж
по твоєму тебе подіти мала?

Лицар. Та хоч-би в стайню.

Служебка. Бач, що гиря хоче!

Лицар. Чи то для мене завелика честь?

Служебка. Честь чи не честь—тобі до стайні зась,
у стайні видно, і щодня виводять
поїти коней, сам король приходить
не раз до коней.

Лицар. Ну, до овечок,
чи до рогатого товару, все чистіше.

Служебка. Який чистюк! Та відчепись, причепа!
З темниці витягла, та що якось волі
від мене хочеш. Кольки чи хороби,
стогноти хочеш, чи якого лиха?
Джуми, холери?..

Лицар. Та стули ж ти губу!
Кажи мені по-людськи, що тобі
від мене треба? Нащо рятувала
мене з темниці, щоб держати тут?

Служебка. Цур дурня й масла грудка!

Лицар. Ні, кажи,
хіба тобі не все одно, де буду
я мучитись: в темниці, чи в хліві?

Служебка. Та вже ж не все одно!

Лицар. Чому?

Служебка. Ото!
Немов не розуміє!

Лицар. Слово чести
не розумію.

Служебка (підходить і бере його за рукав).
Ти ж таки подумай,
то був-би там, а се ж ти тут, зо мною,
хоч крадъкома, та все ж поженихатись
нам можна хоч хвилинку.

Лицар. Нам—з тобою?

Служебка. Чого ж тобі так дивно? Я давно накинула на тебе оком. Тяниш той день, як ін заручини король усе лицарство скликав?

Лицар. Ох, той день!..

Служебка. Ну, я тоді в палацах помагала послугачам, та й вгледіла тебе.

Ти все щось говорив там за простолюд, обстоював, щоб дати волю всім.

Ще я собі подумала в ту пору:
«ото але! Король пастушку свата,
а лицар розпинається за хлопів,—
чому б мені, служебці-помивачці
не стати панею?» Та вже скажи,
як прийде час, що будеш ти на волі,
і над маєтками своїми запануєш,
невже ти не подякуєш мені?
невже забудеш?

Лицар. Ох, забути трудно...

Скажу тобі по правді, не забуду
і все віддам, аби зійшла з очей.

Служебка. Зійшла з очей? Така від тебе дяка?!
Бодай би не зійшов ти з цього місця!

Лицар. Клени, клени, бери собі заплату
за ту твою послугу осоружну.
Мені темниця очі засліпла,
мені неволя розум потъмарила,
що я тобі піддався на підмову.
Що я забув те мудре відде слово,
як чарівник-віцун колись казав:
«хто визволиться сам, той буде вільний,
хто визволить кого, в неволю візьме».
Речения се мені здавалось темним,
тепер я глупд Його аж надто тямлю.
[Хто визволить, той вимагає дяки,
а для людей нема маліше дару,
як воленъка чужа. Дитину рідну
ховають батько-мати і за тес

бажають послуху—неволі, значить;
спізнаються по волі молодята
і вже присяги прагнуть—знов неволі...

Служебка. А ти ж би як хотів? Звести з ума
та Й кинути? Ти мудрий, «без присяги»
де кожний захотів би!

Лицар. Що ти знаєш?
От я і без присяги Й без любови,
а звязаний з тобою.

Служебка. Любий мій! (Хоче його обніти).
Лицар (відступає). Ой, не спішись мене в хомут
гнуздати!

Доволі з тебе, що твоє тавро
носитиму на лобі до загину,
бо я того до віку не забуду,
що я не визволив себе з темниці
і не загинув там, а як баран
дав вивести себе, невідь куди і надто.]

Аж надто!

Голос (згадвору). Хто там є?

Служебка (до лицаря тихо). Мовчи! (Голосно) Се я
прийшла дать юсти свиням. (Тихо до лицаря)
Лізь туди,
в закуту, не ворушся, а як часом
хто стане приглядатись, то ти хрокни,
подумають—безрога.

Лицар. Ти злуріла?

Служебка (щає його в закуту, він падає туди через
низьку загороду, в ту хвилину фіртка з загородки від-
чиняється, увіходить пастух).

Пастух. Чого ти тут з безрогими воюєш?

Служебка. Коли ж урагові такі прокляті,—
як вирвуться, не заменеш ніяк.

Пастух. Та хочеться ж і їм на погулянку.

Оде сьогодня випущу все бидло,
нехай провіститься. Пустити Й вас, свинчата?

Служебка. Куди пустити? Хто ж їх випускає?
Пождав би ти вже краще до весни.

Пастух. А чим же не весна тепер? Поглянь,
як сонце світить над безлистим гаєм,
от-от, неначе вискочать бруньки,
я навіть на прогалині фіялку
одну знайшов і «гусачі лапки».

[Ще трохи, то й «шкляна гора» розтане.
Служебка. Шкляна гора розтане? Схаменись!

Вона ж не з льоду, з чистого кришталю.]

Пастух. А хто її вгадає, люди кажуть,
що якби добре сонечко пригріло,
то все б таки хоч трошечки підтала,
там, кажуть, є й з крижиною кришталина.
Вона ж таки будована, не справжня,
і будівничі величезні гроши
побрали на будівлю. Хто ж повірить,
щоб так-таки ні крихотки й не вкрали.
Сама ж таки подумай, що дешевше,
лід чи кришталь?

Служебка. Та відомо, що лід!
Пастух. Ото ж то й є! Ну, як просвітить сонце
крізь той кришталь, прогріє глибоченько,
як попливуть там потайні потоки,
та як посуне той кришталь, мов крига,
зavalить нам усі хлви і стайні,
обори та свининці. То-то буде!

Служебка. І що там буде? Ніби зроду сонце
на неї не світило?

Пастух. Та не так!
Вона збудована вже в возвищю,
в холодні ночі, та в студені роси,
а там пішли дощі, пороша, вітер.
Яке те сонце? А тепер, гляди,
коли б на гарній кришталевій брилці
не з'їхала з гори у діл принцеса.

В'язень-ліцар. Принцеса!

Пастух. **Служебка.** **Пастух.** **Що се?** **То луна!** **Луна?**

Луна в свининці? Дивно, дуже дивно...
(Тихше). Ти чула? Їх вже кількасот розбилось
об мармуровий поміст, ослизнувшись
на кришталевій кручі, все лицарство
було хоробре, цвіт країни... шкода!
Там, де «лицарський бік», найгірша круча.
Тут, на «свинарськім» не така, та, звісно,
лицарство брудами гордує... Ну, шкода...
[А звідси б легше вилізти на шпиль
аж до принцеси, до її в'язниці].

Лицар. В'язниці!

Пастух. Знов луна?.. Е, ні, небого,
се щось непевне... Я таки чував
щось стороною. (Дивиться службі в очі).

Служебка. Брехні, поговір!]

Служебка. Яка весна? Чи світ навспак поверне?
Пастух. Побачимо. Та вже, сказати правду,

погода там погодою, а то
звелілі ще й для того вигнати бидло,
щоб скрізь почистити.

Служебка. Тут чисто й так.

Пастух. Не знаю, люд навколо нарікає,
що від хлівів розходиться зараза,
що дихати не можна, що вода
затхнулася в криницях і джерелах,
бо всі ж вони почерез хлів течуть.

До короля що-день приходять скарги
(ти знаєш, люди стали непокірні),
а вкупі з тим і чутки, що в хлівах,
по темних закутках не трудно заховатись
тим лицарям, що не бояться бруду.

Ну, от король і наказав почистити
хоч так, про людське око, та помацать
по всіх кутках гарненько.

Служебка. Я не дам
годованих свиней вигонить звідси,
так вся годівля марне пропаде,

покинуту їсти, як почують волю.

Не дам ні за що.

Пастух. Так тебе й спитають!

Свининець твій однаково не встоїть;
король тут хоче збудувати шпиталь,
щоб всіх людей загодити, а разом
шпиталь той буде й за турму служити.
Турма для божевільних! Добра штучка!

Се вигадав один учений лікар
і написав про те грубезну книгу,
а наш король Йому дав нагороду
і вже тепер новий наказ готує,
кого вважати треба божевільним,
хто має «право на шпиталь довічний!»
Отож, як вижену твоїх свинчат,
то вже не вернеться назад, а просто
на другий фільварок переведу їх.

Я вже казав підпаскам відмикати
обори й стайні. Чуєш рев і галас?
Ну, відступись, я відчиню й сей хлів.

(Іде до воріт і хоче відчинити замок, служебка кидається за
ним, хапає за руки і не дає відмикати, борикається).

Служебка. Не дам, не дам!

Пастух. Та відчепись, бідо!

(Штовхає непомалу і відпихає далеко від себе. Відчиняє ворота. Світло вривається раптом у хлів, скрізь робиться видно, тільки в найдальших закутках зостається сутінь. Пастух одчиняє фірточки з обох закут в прохід, що веде до воріт. Де-котрі свині кидаються прожогом в ворота,. Інші збиваються купами по кутках, інші крутяться на місці, мов замотиличені, в проході. Пастух виганяє їх і розганяє, щоб не топтились, потім іде по кутках і виганяє звідти лінівих, що залягли по сажах. **Ліндар - в'язень**, побачивши, що пастух наближається до нього, ховається в темний куток, але пастух торкає його палицею. **Ліндар** видає невиразний гук, щось середнє між людським криком і звірятим, потім зривається і раптом біжить до брами. **Служиця** заступає йому дорогу, він відпихає її і біжить далі).

Пастух. Ой, що се? Хто се? Стій!

у ж е б к а (люто). **Держи! Лови!** (Кидається в ворота
слідом за лицарем).

Будівничий (увіходить). **Ну, що ламати? Звідки
починати?**

Гей, хлопці!

(Юрба робітників і помічників будівничого увіходить).

Пастух. **Та пожди! Ось тут халепа.**

Тут вирвався якийсь бурлака-володюга...

Будівничий (коло воріт).

Се чи не той, що там на гору лізе?

Пастух. Він, він! Той самий!

Будівничий. А то що за баба
там репетує? Гляньте, хлопці, гляньте!

(Робітники товпляться коло воріт і сміються).

Служебка (гукає; приходить юрба підпасків. До підпасків):

Хлоп'ята, слухайте, полізьте вгору,
зловіте он того, що лізе.

Будівничий. Схаменись!

Того, ж не ловлять, хто на гору лізе.

Адже у вас такий закон і звичай:

лежачих бить, таких, що вже ввірвались,
а поки лізуть вгору, хай там лізуть.

Ламайте, хлопці, стіну, щоб видніше.

(Робітники ломами й сокирами ламають стіну, вона незабаром
падає. Одкривається вид на шкілану гору. Видно, як лицар
дереться вгору, чепляючись за кришталеві виступи гори. Неза-
баром на даху кришталевого замку показується принцеса).

Принцеса. Як далеко, як широко
видно божий світ!

Лицар (на середині гори).

Що се так бренить високо?

Се її привіт?

Принцеса (завважає його).

Не губи життя даремне,
повертай назад!

Лицар. Що життя мені тюремне?

Я йому не рад.

[Прицеса. Але ж тут, пожалься Боже,
знову жде тюрма!

Лицар. Їмовіяння не поможе,—
воріття нема.

Прицеса. Та поглянь, он сонце гоже,
згинула зима,
хутко згине все вороже...

(В сю хвилину налітає порив холодного вітру, лицар прищупується в западні гори).

Прицеса. Згину я сама! (В розpacі сплескує руками.
З високості чутно ячання лебедів і крик диких гусей, що летять у вирій довгими ключами. Прицеса здіймає до них руки):

Гуси, гуси, лебедята,
возьміте нас на крилята,
понесіте світ за очі,
на півдні, геть з півночі!

(Гуси й лебеді відповідають жалібним криком; здіймається більший вітер, насуває біла хмара, сонце ховається і починається метелиця. Птиці зникають в білому хаосі).

Лицар. Ой лиxo! дубнутъ, млють руки!..
(Пускає руки й скочується з гори в діл).

Прицеса. Я вдруге не стерплю розлуки!
До тебе йду
на волю й на біду!

(Кидається з даху і теж скочується в діл)].

Вся юрба (в долині, будівничі робітники, пастух, служебка і підпаски, що досі напружено ждали кінця сцени).

Ох!....

Служебка. Що, розбились?

1 робітник. Принцеса мертвa.

Служебка. Слава тобі, Боже!
А він? живий?

Будівничий (що стоїть близько біля тих, що впали).
Вони обое дишуть.

Пастух (до підпасків).

Несіть їх до шпиталю! (Підпаски хотять взяти лицаря

і принцесу, будівничий киває рукою своїм, ті оточують
його і впалих).

Будівничий. Ні, стрівайте,

я знаю добре всі ті переходи:

тюрма, шпиталь, а потім знов тюрма,
і так до віку. Хлопці, не даваймо!

Доволі з нас тих тюрем і шпиталів.

(Махає рукою і, здивгнувши плечима, йде собі геть. Пастух, служебка з підпасками наступають, будівничий і робітники одбиваються; спершу боряться голими руками, потім ідуть в діло палиці, кілки й каміння).

Лицар (слабим голосом).

Не бийтесь марне... Ми однак помрем...

1 робітник. То ми тепер не так за вас б'ємося,
як за самих себе.

2 робітник. Еге ж, обридо
хліви, шпиталі й тюрми будувати.

3 робітник. А потім руйнувати.

4 робітник. Щоб ізнову
те саме будувати.

5 робітник. І на кого?
нарешті ж на самих себе!

Лицар. Даремна,
даремна боротьба...

Будівничий. Хоч би хотіли,
нема вже воріття. Ти сам те бачиш.

(Підпаски подолані відступають і здалека кидають грудками
та паличками, не дуже влучно).

Служебка. Я побіжу до короля на скаргу!

(Іде; з нею йде частини підпасків).

1 робітник. З Богом, Парасю!

Будівничий (до робітника-підлітка). Ну, а ти біжи
та ще кликни товаришів на поміч:

[нехай там розішлють гонців по краю,
щоб знали всі, яка сутужна справа.

Бігай!

(Хлопець іде, але зараз вертається наляканий).

Хлопець. Ой, пане майстре! Способу немає

пройти через хліви. Там дозорчина
казала підпаскам все бидло завернути.
Біжить назад вся гурма без ладу—
поламані ж тепер всі загородки—
то й суне так котре куди попало.
Попереду киури та бугаї,
та жеребці, та барани з цапами,
я ледве втік... стоптали б... розірвали б...
Ой, пане майстре!

(Чутно несвідський рев, тріщання останніх загородок, гукання підпасків).

Ой, біжать, біжать!

(Хлопець кидається на гору і стає на виступ.)
(Стіна, що відділяє свининець від решти хлівів, тріщить.
Бидло сперлося перед вузькою фірткою, що веде з обори
в свининець і от-от має прорватись в неї).

Будівничий. Панове-браття, треба щось робити.
Адже як весь товар сюди суне,
то стопче враз і нас і їх.

(Показує на лицаря і принцесу).

Принцеса (слабким голосом). На Бога,
не дайте згинути в сьому болоті!
Така ганебна смерть...
(Силкується встати). **Ой, поможіть!**

Лицар (теж хоче встати).
Ой, поможіть!

1 робітник. Ну, вже сами вставайте.
Нам не до помочі. Видима смерть страшна.

(Лицар і принцеса, помагають одно одному, підводяться. В сю хвилину юрба ремісників пориває Іх за собою і раптова людська течія виносить Іх на перший виступ гори. Тим часом бидло випірає фіртку і частину перегородки і вривається на передній план. Хто з людей не встиг вихопитись на гору, або ослизнувся, деручись, той попадає на роги і під ноги бидлові і конає, стоптаний в болоті. Рев бидла, лемент і стогн стоптаних, крик і вигукування тих, що на горі, зливаються в дикий гомін. Підніжжя кришталевої гори заляпано болотом і крів'ю).

Будівничий (до майстрів, що гуртами ліпляться по уступах гори).

Панове-браття, треба щось почати.

1 майстер. Що ж, лізьмо вгору.

2 майстер. Ну, а дамі що?

1 майстер. Там буде видно.

Принцеса. Там неволя, браття,
я знаю те.

1 майстер. Неволя одинокій,
а вкупі буде воля.

3 майстер. Ні, не так,
без помочі загинемо всі й вкупі.

Нам треба по товаришів послати.

4 майстер. Кого? Чи не тебе?

3 майстер. Хоч би й мене!

Скілька голосів (гукають).

Куди ти? Божевільний! Стій! вернись!

Будівничий. Моя порада ось яка: рубаймо

в горі щаблі, щоб нам стояти твердо
і щоб дістатися на гору. Браття,
орли недарма гнізда в'ють на горах.

На гору доступитися нелегко,
зате з гори зручніше боронитись.

2 майстер. Гей, до роботи!

3 майстер. Гей, до діла, браття!

Лицар (з найнижчого уступа скелі).

Святий дій запал, а проте даремний.

Що з того буде? Ну, на гору зліzem —
аж потім прийде влада, може й військо
і нас примусить злісти знов у діл.

1 майстер. Так і послухаєм!

Лицар. Кажу: примусить.

Коли не силою, то голодом запевне.

1 майстер. В нас є харчі.

Лицар. Надовго ж їх нам стане?

1 майстер. На пару день, поки прибуде поміч.

Лицар. Де ж візьметься та поміч?

1 майстер. Бійся Бога!

Та що ж се ми за сироти нещасні?
Чей єсть у нас товариші вірненські,
чей озовутися — на братерський поклик,
чей не дадуть нам пропадати марне!
Хто зна, чи посланець до них дістався...
і хто тоді про нас подасть їм звістку?

Будівничий. Хто звістку дасть? Пишдалі семип'ядні,
гук боротьби й червоні короговки.
Товариші! в кого жупан червоний,
чи хустка, чи сяка-така платина,
до палиці чіпляй, то буде прапор.
На кожному щаблі, що ми проб'єм,
застромлюймо червону короговку,
то будуть наші корогви красіти,
то буде наше товариство знати,
де наша воля крів'ю зашарилась
і де потрібна їх братерська поміч.

(Майстри виймають сокири з-за поясів і починають рубати
сходи на гору. Де-хто дере свою червону одежду і роздає то-
варишам на прапорді).

Принцеса. Візьміть моє червоне покривало,
не день, не два його я пшовком шила,
а золотом рубила у неволі,
співаючи невільницькі пісні,
чекаючи просвітлої години.
Тепера час — пора покрасуватись
мережанці.

Будівничий. Як на вершечку станем,
застромимо твій дар.

Молодий хлопець (рубаючи). Як на вершечку
станем,

застромимо наш цеховий значок,
на диво людям, а собі на славу!

1 майстер. Овва! та ж ми його не маєм тута!

Молод. хлопець. Не довго й вишити новий.

Принцеса. А хто ж тут
з вас вишивати вміє?

Молод. хлопець. Хоч би й ви,
ясновельможна панно!

1 майстер. Бач, як гречно
пастушку величаеш!

Принцеса. Годі, люди,
і шана, ї посміх не до речі справді
принцесі-босоніжці. Вся вельможність
лишилась там (показує в діл) і вже вона не ясна,
забруднена, затоптана, забита.
Колись вгорі вона ясніла пишно,
та не на радість ні собі, ні людям.
Збудовано для неї цілу гору,
але за те я прийняла покуту,
страшну покуту. Хто не був високо,
той зроду не збегне, як страшно впасти,
і хто не звик до чистоти кришталю,
не тямить, як то тяжко забруднитись.
Не так мене діймає біль, як бруд...

Молодий хлопець (до 1 майстра).
Що хочеш говори, а жаль мені
принцесу-босоніжку.

1 майстер. Звісно, — краля,
то ти й розкис.

Молодий хлопець. Ні, знаєш, тут не те,
а справді в неї доля надзвичайна... (Задумується).

1 майстер. От чорт надав задріпанку-принцесу,
замість роботи хлоці тільки слинять!

(Молодий хлопець стрепенувся і почав завзято рубати гору).

Молодий хлопець. Я ще й тебе в роботі переважу!
Та не прогнівайся, що не для тебе
В не для таких, як ти, проб'ю дорогу.

1 майстер. А то для кого? Чи не для принцеси?

Молодий хлопець. А хоч би й так?

1 майстер. На що вона здалася?

Молодий хлопець. Щоб вишила нам цеховий
значок.

До принцеси). Чи згода?

Принцеса. Вже ж, молодче, згода щира.

У мене там, у замковій світлиці
Мережанок багато срібно-злотих
і прядива й серпанків,—хоч на вибір,
хоч з голови мальованку майстерну
вам вишлю на цеховий значок.
Не дарма ж я сиділа там на вишці,
майстерница зробилася з пастушки.
Але тепер, коли я вам потрібна,
то поможіть мені зійти на гору,
бо ще сама я не зберусь на силі,
видимих ран багато й невидимих
набралась я, як падала з гори.

(Молодий хлопець спускається і подає принцесі руку).

Лицар. Ти йдеш? Ти кидаєш мене?

Молодий хлопець. Лицарю,
ніхто ж вам не боронить з нами йти.

Лицар. Розбитий я.

Принцеса. І я розбита, любий,
але нова вступає в душу сила,
одвага в сердці будиться, як гляну
на се нове життя, нову роботу.
Як ожила ся мертвa, ся холодна
моя гора — в'язниця! Глянь! поглянь!
Як мак цвітуть червоні короговки!
веселки тріскають із-під сокир!
Як весело!

Лицар. Недовго веселитись,
либонь заплакати прийдеться хутко.

Молодий хлопець. Тоді й заплачено, коли
прийдеться,

а поки-що не гаймося, ходім!

Лицар. Я не піду і вам іти не ражу.

Подумайте, в яку ви путь йдете?

Ви ж не могли товару подолати,
а що ж то буде, як надійде військо?

Адже король того не подарує,

що ви йому всю гору покопали,
покинули замовлену роботу,
до іншої взялися самовільно.

Молодий хлопець. На це вже дастъ відповідь
будівничий
і товариство.

Лицар. Але я чував,
що ся гора ї сама розтати може,
бо в неї, кажуть, підмурівок з льоду.

Принцеса. Коли ж вона розтане?

Лицар. Та весною.

Принцеса. Але ж ти бачиш сам, тепера осінь!

Молодий хлопець. Ми швидче дорубаємося до
льоду,

коли він є, ніж ти весни діждешся.

Як дорубаємося, тоді ї побачим,
що нам робити, чи рубати далі,
чи ждать весни.

Лицар. Тоді вже буде пізно.

Одкритий лід і в осені розтане,
гора впаде і всіх завалить нас.

Молодий хлопець. А що ж по твоєму чинити
маєм?

Іти туди, безрогим на поталу?

Лицар. Ні, сісти тут, на першому уступі —
адже безпечно, бідло не дістаме —
і ждати. Не до віку ж буде нелад.
Он гляньте, підпаски з собаками ідуть,
щоб дати лад, полагодити стойла
і все позаганяти.

Молодий хлопець. Знов назад!

Знов буде бруд і погань і зараза!

Лицар. Воно ж провітрялося трохи за сей час,
а може згодом ці хліви зруйнують.
Адже ї хотіли... Може я се винен,
що діла до кінця не довели.
Спочатку я, а потім ви, панове,
все діло зопсували.

1 майстер. Оттакої!

Ми «діло зопсували»! Ну, лицарю,
я жалую, що не віддав тебе
тій бабиці. Як-раз була б з вас пара!

Принцеса (тремтячим голосом до лицаря).

Та що ж се ти? Чого ж тепер ти хочеш?
Невже тобі неволя не обридла?

Лицар. Обридла, тим-то я її боюся
і втретє вже на неї не поважувсь
знов сміливим та необачним вчинком.
Я думаю, що й наш король не звір,
що й він калік не зважиться карати.
І ти, і я, розбиті ми обое.

Навіщо ми йому? він нас простить.

Принцеса. А їх, майстрів?

Лицар. Їх? може їх простить...

(Зовсім тихо, засоромлено, але дивлячись принцесі з благанням в вічі):

А зрештою... що нам до їх за діло?...
Ми втомлені...

Молодий хлопець. Так пропадай же сам!
І нам тепер нема до тебе діла,
недобитку мізерний! Радий будь,
що в нас, майстрів, лежачого не б'уть,
а то б я перший...

(Плює й одвертається; до принцеси):

Що ж? ходім на гору!

Принцеса. Стрівай, хвилину! Ти не знаєш, хлопче,
як тяжко так з коханим розставатись.

(До лицаря). Мій лицарю, мій друже, що з тобою?
Невже душа твоя зламалась, вмерло серце?
Де речі запальні, де та одвага,
що ними ти очарував мене?
Греміло слово, мов поток весняний,
мов божий гром з небес...

Лицар (сумно).

Було колись!..

Принцеса. Світила лумка, наче блискавиця,
немов зоря досвітня у темниці
горіла гордо так...

Лицар. Було колись!..

Принцеса. Одвага в серді жевріла, мов пломінь,
їй не страшні були ні гори-кручі,
ні урвиська-яри...

Лицар. Було колись!..

не вернеться... Я втомлений навіки.

Молодий хлопець. Ти втомлений? З якої ж то
роботи?

Лицар. Ох, без роботи томляться ще гірше.
Не знаєш, хлопче, як неволя томить!

Принцеса. Я знаю, друже, але й те я знаю,
що крила знов на волі виростають
у соколів приборканіх.

Лицар. Шкодá!
Або не сокіл я, або спалила
мені неволя крила, тільки чую,
душею чую — їм не відрости.

Принцеса. Але ж недавно ще вони махнули
так широко!

Лицар. То був порив остатній,
він показав, що крил моїх нема,
що то була якась мана, облуда,
немов я чув їх в себе за плечима.
І... слухай... я признаюсь... не одвага
мене на гору неслала... розпач, люба.
Мені здавалось, — воріття немає,
хоч добре тямив, що нема й рятунку.

Принцеса. Ні, ні, неправда, ти на себе клеплеш.
Тоді ти так не думав, а тепер
тебе чорнить зрадлива пам'ять.

Лицар. Може...
однаково... Та вір мені, тепер
я втомлений навіки. Той порив
порвав мені востатнє ржаву душу,
її неволя ржею так посіла,

а що порвало — героїзм чи розпач,
сама ти зваж.

(Принцеса мовчить, і сльози виступають у неї на очах).

Молодий хлопець (тихо, але зважливо). Ходім!

Принцеса (до лицаря, з благанням). Ходімо, любий?

Лицар. Ні, не піду.

Принцеса (з риданням). Прощай! (Повертається йти;
хлопець бере її за руку).

Лицар (з раптовою безсилою злобою). А, ти, зрадлива!

Ти, безсоромна! Женихів міняєш,
мов рукавички! Був король, був лицар, —
раніше певне був пастух чи конюх, —
тепера хто? Той хлопець кучерявий?
Віншую, пане майстре! не надовго!

Молодий хлопець (здіймаючи уламок кришталю):

Біг-ме, не втерплю, голову розкрою!

Принцеса (утримує його за руку).

Стрівай, лежачого не б'ють. **Лицарю**,
я дякую тобі за стидкі речі, —
тепер мені тебе не трудно кинуть.
Ти певне знов здоровим, дужим станеш,
але для мене ти вже вмер. Я друга
сьогодня поховала, може завтра
зустріну ворога. Бувай здоров.

(До хлопця). Ходім! Пора! Ти марне час прогаляв,
дивись, товариші вперед пішли.

Молодий хлопець. Я нажену. (Рубає). Гей, пане
будівничий!

Скажіть, ми хутко станем на горі?

Будівничий. Який швидкий! Ні, молодче, не хутко,
се діло довге, як осіння казка.

Принцеса. Зате скінчиться справжньою весною!

Лицар (понуро, сидячи нерухомо на низькому уступі).

Ще після осені зима належить.

Будівничий. Але ж й зимі на світі є кінець.

Кінець може колись буде.

Тифліс. 25. I, 1905 р.

ТРИ ХВИЛИНИ

ТРИ ХВИЛИНИ.

Діалог «Три хвилини» написано року 1905-го, себто в період, коли лірика Лесі Українки в значній мірі була вичерпана, і письменниця рішуче стала на шлях драматичної творчості. Дослідники знаходять нахил до неї ще в віршах і поемах 90-х років (наприклад в «Однім слові»), але най ширше розгорнулася вона в перші роки ХХ століття. Проміжні жанри—діалоги, драматичні поеми, драматичні етюди, нарешті, власне драми з'явилися одна за одною до самої смерті Лесі Українки, що незадовго перед тим досягла високої майстерності драматичної композиції.

«Три хвилини», як і деякі інші драматичні твори («Одережима», «Боярня»), було написано досить швидко й порівнюючи легко. Загальний контур, очевидно, відразу оформлено, і в чернетці немає слідів будь-яких грунтовних змін. Здебільша—де шукання вдатнішого слова, міцніше збудованої, тугіше стягненої фрази. Низка вставок, частково внесених до друкованого тексту, частково закреслених тут же, або викинутих, можливо при переписуванні набіло перед тим, як одіслати рукопис до редакції «Нової Громади», та інші зміни цікаві при вивчені історії тексту, робили віршовий рядок чіткішим, уточнювали окремі словесні сполучення, але не вносили нічого по суті нового ні до образів дієвих осіб, ні до стилю й композиції твору, ні до його ідеологічного наповнення.

Діалог «Три хвилини» належить до мало помітних творів Лесі Українки. Дослідники її творчості звичайно або лише згадують, або коротко переказують його сюжет. Річ у тому, що Лесю Українку почали науково вивчати ще зовсім недавно і навіть деякіх більшого значення творів ще як слід не оділено.

Дія розгортається в епоху Великої Французької Революції. Перед нами ідейна сутичка жирондиста й монтаньра спочатку в клубі, а потім у в'язниці. Невелика сцена «У клубі» виставляє їх суперечку без усякої приготови ех abrupto. Вони сперечаються з першого рядка діалогу. Це перечить словам А. В. Ніковського, справедливим що-до більшості, але не до всіх драматичних творів Лесі Українки. «Отже ж у Лесі Українки», писав він, «николи не береться контраст готовий, але вона доходить до нього тонким розвитком думки»¹.

Послухай, громадянине, ти знаєш
я, монтаньєр, ненавижу тебе
і всі твої великопанські мрії...

Ви Цезаря свого не пощадили,
аби на титул Брутів заслужити.
О, ті! Брути! Се-ж і є те кодо,
з якого Цезарі виходять потім!
Хто хоче бути республіканцем добрим,
хай гострить меч на Брута що-найперше.

Відповідаючи на ці слова монтаньра, жирондист, між іншим, говорить:

Кров Цезаря проливши, Брут обмив
усе золото дезарських тріумфів.
Не думав він про се, меча здіймавши,

і на запитання монтаньра: «А то й не зняв би?» відповідає: «Може-б і не зняв.

Друга сцена—«У тюрмі Консьєржері», куди жирондист потрапив через донос монтаньра, і де останній за в'язничого. Жирондист, присуджений до страти, сперечається з монтаньєром, чи вмирає ідея разом з тілом, чи переживає його їснує довіку. Пригадуючи наведені вище слова жирондиста («Кров Цезаря» і т. д.), монтаньєр не хоче допустити його страти й тим зробити його в очах народу мучеником за ідею. Він вмовляє жирондиста й допомагає йому тікати за кордон.

Нарешті третя сцена—«На еміграції». Три роки прожив жирондист у Швейцарії, спочатку не стражуючи звязку з

¹ Андрій Ніковський. Екзотичність сюжету і драматизм у творах Лесі Українки.—«Літерат.-Наук. Вісник», т. LXIV, 1913, жовтень-грудень, стор. 70.

Францією й одержуючи листи від друзів. Але незабаром він став відчувати себе ділком одірваним від рідного краю; саме в цьому стані змальовано його на початку третьої сцени:

Гнітить мене твоя краса, чужино!
Занадто гарне ти, моє вигнання!
Занадто вільна ти, моя в'язнице!
І тужу я до стін Консьєржері,
до тих понуріх свідків героїзму,
товаришів високих дум і вчинків...

Він не може більш витримати, і, ризикуючи знову попасти до в'язниці, або прямо на гільйотину, рушає до Франції.

Історичні п'еси є звичайно або драматизація значних історичних подій, або побутові картини епохи. Але є й інші форми використання історичного матеріалу. Він часто не є самоцінний, а його введено для здійснення якоїсь іншої мети. Автор не має наміру відтворити дух епохи; крізь картину далеких часів ясно проступає якана будь близька йому політична, філософська, моральна ідея, якінебудь особисті класові або загально-людські переживання. Не завжди цензурні умови викликають таке маскування, іноді де художня маніра, що в основі її звичайно полягає діла пізка як чисто-особистих, так і соціальних ознак письменника.

Більшість дослідників погоджується на тому, що драматичні твори Лесі Українки, які переносять нас до різних країн і епох—не історичні по суті. Ще М. Євшан писав, що «Її переважно античні й чужі теми, особливо в останні роки, не відчужували від України; вглиблюючись в душу старинного грека чи гебрея, вона думала про Україну, сердем була при нас, писала навіть про наш час і наші обставини»¹. Таку ж думку провадить в своїй книжці про Лесю Українку М. К. Зеров. «Правда, вона старалася не помилитися проти колориту місця й часу, наводила справки, переглядала відповідні матеріали, щоб не допуститися явних недоречностей та анахронізмів, але далі цих «негативних» заходів, можна думати, вона не йшла. Її не дікавило відтворення пережитої доби... Археологізм уяви був Лесі Українці чужий, як і

¹ М. Євшан. Леся Українка.—«Літер.-Науков. Вісник», т. LXIV, 1913, жовтень-грудень, стор. 51.

справжній екзотизм з його виключним замилуванням до інакшого, далекого, в корені одмінного... І вавилонянин й єгиптяни мають сучасну психологію, а американські пуші, середньовічна Єспанія, Рим і Єгипет—то тільки більш-менш прозорі псевдоніми її рідного краю. Справжнім «патосом» її творчості було розвязування загально-людських проблем і вічних колізій, найулюбленішою її сферою—був світ ідей»¹.

І в «Трьох хвилинах» теж не видно, щоб автор змагався відтворити характерні сцени з епохи Великої Французької Революції; переживання жирондиста, відірваного з своєї доброї волі від громадського життя рідної країни, на нашу думку, є центральні в цьому творі Лесі Українки. Той факт, що власне жирондист є центральною постатью діалогу, підкреслений в такий спосіб.

Підзаголовок «діалог» не зовсім точний². Тільки дві перші сцени в клубі та в тюрмі є діалог.

Третя сцена складається так: більшу її частину заповнює монолог жирондиста, потім іде коротка розмова його з «жінкою», нарешті з'являється син «жінки» Конрад, який згоджується одвести жирондиста до Франції. В цій сцені немає монтаньяра, що дуже показово для всього твору. Той факт, що монтаньяр виступає лише у перших двох сценах, а третя—остання—малоє переживання жирондиста, зовсім перебудовує твір в уяві читачевій, викриваючи його основну тему й головну дієву особу. Після читання третьої сцени стає ясно, що центр ваги «Трьох хвилин» не сутичка монтаньяра й жирондиста сама по собі, не йхня суперечка про Брута й Цезаря, про те чи живе ідея вічно і т. ін., а переживання жирондиста на чужині, себто третя сцена. І якщо в такій початковій драматичній формі може бути герой, то де безперечно жирондист, а не монтаньяр.

Але переживання жирондиста зовсім не характерні саме

¹ М. З е р о в . Леся Українка. Критично-біографічний нарис. К. 1924, стор. 53. Див. також М. Драй-Хіара. Леся Українка. Життя й творчість. К. 1926, стор. 113.

² В чернетці рукопису підзаголовку нема. Чи його вставила в чистовий рукопис сама Леся Українка, чи редакція,— невідомо.

для Франції кінця XVIII століття, — вони можливі скрізь і завжди. Якби навіть було з'ясовано, що Леся Українка вичитала змальований в «Триох хвилинах» факт із мемуарів якого-небудь сучасника Великої Французької Революції, то де ніяк не вплинуло б на сказане вище. Адже ж мова йде не про виникнення замислу, не про історію твору, а про його конструкцію. Можливо, що за стимул для зародження замислу послужили особисті переживання Лесі Українки, коли вона надокутила краса чужих країн, і вона всією своєю істотою поривалася до рідного краю, а потім шляхом низки складних асодіацій вона прикріпила їх до Франції XVIII століття. Можливо, що думаючи й читаючи про Французьку Революцію, вона уявляла собі психологічне становище жирондиста-емігранта¹. Можливо, підставою замислу були певні явища сучасного їй українського громадського життя. Це нам невідомо. Але так чи інакше виники й утворилися «Три хвилини», а уstawлення твору, як закінченості конструкції, не в його «історизмові», а в «психологізмові»².

Чи були в протиставленні монтаньяра та жирондиста які-небудь натяки на сучасні Лесі Українці ухили українського суспільства? З ділoї низки інших ¹⁷ драматичних творів спокусливо зробити висновок, що були. Проте ми не маємо абсолютно ніяких фактичних даних, що на підставі їх було б можливо розвязати це питання. А. Музичка пише: «Боротьба, яка почалася поміж УСДРП і Спілкою (УСДС), тією соціал-демократичною «Жирондою» та «Горою», як теж незгоди між більшовиками та меншовиками в РСДРП, визвали з-під Лесиного пера діалог «Три хвилини». Ми знаємо, як Леся грунтово студіювала всі явища, як вона підходила до них з наукового боку. Мабуть бачачи початки революції в Росії 1905 р., вона пильно студіює першу французьку революцію, а рівночасно і здоров'я таке, що не позволяє їй брати участі у боротьбі, і Леся часто мусить виїздити на чужину. Це переживання та загадана вище боротьба викликають

¹ Це зовсім не визначає того, на чиєму боді симпатії авторові. Гадаю, що для Лесі Українки були більше ідейні позиції монтаньяра.

² Терміни умовні й не досить уdatні.

у неї цей діалог»¹. Таке тлумачення ясне, якщо дослідник має загальну тенденцію зробити Лесю Українку одною із керівниць «Спілки»², але цілком вільне й непереконуюче.

Відсутність побутових дрібниць і абстрактність, схематичність лієвих осіб підкresлює «психологізм», а не «історизм» «Трьох хвилин». Якщо герой відомої п'єси Леоніда Андреєва є людина взагалі, то у Лесі Українки ми зустрічаємося з Монтаньяром і Жирондистом без ніяких індивідуальних рис. Вони не мають імен, ми не знаємо їх віку, зовнішнього вигляду, зодягу, тощо, жодні авторські ремарки не говорять про це. Абстрактність монтаньра і жирондиста ще більш реельно сприймається через те, що про другорядних осіб, які з'являються на останніх двох сторінках, нам все ж дещо відомо: про «жінку» (теж без імення) ми знаємо, що вона «старенька», а про сина П Конрада,—що він «молодий хлопець у швайдарському гірському вбранні». Цікаво, що спочатку в рукописові не було навіть першої ремарки («Натови людей, промови, гамір» і т. ін.), але потім Лесі Українці, очевидно, здалося, що сцена дуже абстрактна, і вона внесла декілька слів про місце вчинку. Але ми знаходимо в рукописові й протилежне. Так в другій сцені, повідомляючи жирондиста про страту Лявуазье, монтаньр дає йому бюллетень.

М он та н я р. Йк хутко люди відстають од віку
без добродійства преси! Ось дивись,
вчорашній бюллетень.

(Подав довгий листок в прилозі до газети).

Ж и р о н д и с т (читає, шукаючи по альфаб.)
Ляфарж, Лягран...
немож... неправда... Oх! Лявуазье!!

Уривка з бюллетенем немає, як відомо, в друкованому тексті. Автору була цепотрібна для побутова подробія епохи. (Див. наприкінці цього тому в «Примітках»).

Це все показує, що до «Трьох хвилин» не можна пристосувати слів А. В. Ніковського про драми Лесі Українки:

¹ А. Музичка. Леся Українка. Її життя, громадська діяльність і поетична творчість. Одеса, 1925, стор. 45.

² Про це дивись О. Гермайз. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. I. Київ, 1926, стор. 280-282.

«Письменник в загальних і основних рисах малоючи того-часне життя відповідно і в згоді з нашими сучасними знаннями й думками про нього, тільки додає подробиць, щоб утворити тло реального осязання, оскільки воно відповідає нашій уяві»¹. Саме цих подробиць, що утворюють колорит епохи, зовсім нема в даному творі.

Багаті різноманітними психологічними переживаннями, гострим і логічним розвитком головної думки драматичні твори Лесі Українки, за винятком двох-трьох п'ес остакнього періоду («Лісова пісня», «Камінний господар»), мало сценічні, позбавлені ^{ма} звуківської дії. Найбільш виявляється це в такій примітивній дратичній формі, як діалог. Статичність є одна з особливостей його. Натурально, що в «Трьох хвилинах» (де більш «В дому роботи, в країні неболі») діяння, вчинки лише мінімально супроводжують слова й репліки. Монтаньяр і жирондист більш говорять, сперечаються, ані ж діють.

Проте статичність почали викупається «яскравою за-гостреністю діалогу»², що його майстерністю Лесі Українка володіла досконально. Часто здається, що думку вичерпано, але суперечник подає репліку й знов ліється бліскуча, напружена мова монтаньяра або жирондиста. Автор робить це так натурально і разом з тим так рішуче, що читач і не помічає, як логічна переконуюча сила промови монтаньяра примушує жирондиста втікати за кордон.

«Словесний турнір» (Зеров) можна збудувати різними способами. Так, наприклад, О. Уайлд, щоб здійснити його, використовує сполучення дотепних слів'язь, каламбурів і т. ін. «Високій» драмі Лесі Українки чужі такі засоби. Вона будує діалог шляхом ораторської промови. На ораторську промову орієнтовано й високу лексику, що майже скрізь заповнює «Три хвилини» й цілком відповідає самій темі діалогу.

I. Ямполіський.

¹ А. Ніковський, *ibid.*, стор. 62.

² М. Зеров, *ibid.*, стор. 47.

ТРИ ХВИЛИНИ.

I.

У КЛУБІ.

Натовп людей, промови, гамір. Одна пара, Монтанъяр і Жирондист, у палкій суперечці одбивається від гурту і кінчає на одшибі почату розмову.

Монтанъяр. Послухай, громадянине, ти знаєш,
я, монтанъяр, ненавижу тебе
і всі твої великопанські мрії.

Жирондист. Великопанські?

Монтанъяр. Вже ж, великопанські!
Зреклися ви титулів, привілеїв
і хартій паперових лиш на те,
щоб хартії неписані дістати
на привілей посвітчачами бути,
героями для всіх віков потомних.
Ви Цезаря свого не пощастили,
аби на титул Брутів заслужити.
О, тій Брути! Се ж і є те кодло,
з якого Цезарі виходять потім!

Хто хоче бути республіканцем добрим,
хай гострить меч на Брута що-найперше.

Жирондист. А Цезарям своїм хай б'є чолом,
бо тій дозволяють всім, хто хоче,
на голову, посвячену тріумфом,
болотом кидати, жартами масними,—
все стерпить голова, аби жива.

Монтанъяр (дивиться на голову Жирондиста).
А нежива стерпіти може й більше.

Жирондист. Ні, громадянине, до неживої
болото вже не пристає так легко,
а надто, як ще й кров ії обмис...
Кров Цезаря проливши, Брут обмив
усе болото цезарських тріумфів. (Задумується).
Не думав він про се, меча здіймавши...

Монтаньєр. А то й не зняв би?
(Заглядає Жирондистові в вічі).

Жирондист (зітхає). **Може б і не зняв.**
Монтаньєр (щось записує собі в книжечку).
Спасибі, громадянине!

Жирондист. **За віщо?**

Монтаньєр. Про те вже знаю я... скажи одно:
замість болота ти хотів би крові,
чи все ж пречиста діва гільйотина
для тебе зависока?

Жирондист. **Се ж до чого?**

Монтаньєр. Так, ні до чого, жарт! Бувай здоров!
(Розходяться).

II.

У ТЮРМІ КОНСЬЄРЖЕРІ.

Жирондист (увіходить у свою камеру і, спилючись на порозі, звертається до товаришів, що на коридорі).

До завтого, товариші! Запевне,
побачимось...

Жирондистка (з коридора). На ешафоті може!

Монтаньяр (тепер він тюремник).

Невільно розмовляти, громадині!

Вже спати час. Позамикаю всіх.

(Всі розходяться. Жирондист зачиняє в своїй камері двері від коридора. Чутно, як Монтаньяр замикає їх на ключ. Жирондист сідає читати. Який час тиші, далі бренькіт ключа в замку, відчиняється двері, увіходить Монтаньяр).

Монтаньяр. Добривечір, мій Бруте!

Жирондист. Що вам треба,
мій пан?

Монтаньяр. Се чому так титулюеш?

Жирондист. Бо «громадянин» недоречний титул:
шпиг і тюремник пан тепер над нами,
та до громади з ним ми не пристанем,
то й назви «громадянин» не дамо.

Навіщо теє зайве лицемірство?

Монтаньяр. Як так, то й так. Негречність я прощаю
тому, хто завтра йде на ешафот.

Жирондист (міниться на лиці, але промовляє спокійним
голосом).

Я завтра йду? Ти се напевне знаєш?

Монтаньяр. Так, напевнісінько.

Жирондист. Лиши мене,
я мушу листи написати.

Монтаньєр. **До друзів?**

Так всі ж вони, ті друзі, незабаром
тобі у слід підуть—чи варт писати?
Я б не трудився.

Жирондист. **Я писати буду**
до незнайомих друзів. Я лишу
свій заповіт нащадкам по ідеї.

Монтаньєр. Даремна праця.

Жирондист. **Ти, як нищий кат,**
хотів би знищити не тілько тіло,
а й розум, виточив би вкупі з кров'ю
мою ідею!

Монтаньєр. Якби так без крові
я з тебе виточити міг ідею,
то кров і тіло хай би пожили.

Жирондист. Таке життя було б од смерти гірше.
Але не діждеш ти, бо за ідею
ми всі готові вмерти, як один.

Монтаньєр. Та чи вона за вас готова жити?

Жирондист. Ідея вічна.

Монтаньєр. **Як і ваше тіло,**
ні більш, ні менш.

Жирондист. **Та що се ти говориш?**

Монтаньєр. Вкажи мені ідею, що жила
хоч трохи довш, ніж покоління людське?

Жирондист. А християнство?

Монтаньєр. **Скілько поколіннів,**
то стілько й християнств було на світі,
коли не більше. Не зогнів ще хрест
після роз'ятих, як уже в ідею
гнилизна кинулась і ті «церкви»,
мов плями двілі на сирій будові
повстали на громаді християнській.
Проказою взялася Візантія,
і Рим живим мерцем одразу став
і заразив собою всі народи.

Жирондист. Але ж бо не в церквах жила ідея,

а в людях тих, замучених героях,
що так одважно йшли на муки й смерть...

Монтаньєр. А за ними вкупі йшла на смерть ідея.
Бо, сам скажи, в кому ж було їй жити?

Жирондист. В нащадках тих геройів.

Монтаньєр. Ті нащадки

вже не були героями сами,
вони були панами, вояками,
рабами і попами, але, чим хочеш,
і християнство стало панувати,
вбивати і служити, і дурити.

Воно з людьми жило, з людьми й мінилось,
аж поки стало тим, чим є тепер.

Як думаєш, се ј може бути, що з тіла
апостола Петра зросло колись

те дерево, з якого трон вигідний
для папи римського майстрі зробили?

Що більше вічне—тіло чи ідея?

Таку й твоєму тілу вічність дасть
пречиста діва наша гільйотина.

От перше голова з плечей впаде
і в кошику опиниться низенько,
а кров із жил напоїть ту травицю,
що проросла навколо ешафоту,
а решта крові піде вкупі з тілом
в землі перебувати всякі зміни
такого ж вічного життя, як те,
що випало на долю християнству,
та впаде й твоїй ідеї вічній.

Ви всі зогнiti маєте, мій пане.

Жирондист. Коли се так, то вже ж не тілько ми,
а й славні переможці монтаньєри.

Монтаньєр. Запевне так! А тілько в тому річ,
хто перший зогніє, а хто останній,
чий світ раніше згине.

Жирондист. Як то—світ?

Монтаньєр. Невже ж ти не додумався до того,
що кожний мізок має власний світ?

Що жирондист живе на іншім світі,
ніж монтаньяр? Що ми будуєм різне,
і на твоїй підвальні не може
те встóяти, що встóть на моїй?
І хоч ні ти, ні я того не знаєм,
кому й чому підвальнини послужать,
та кепський був би з мене будівничий,
якби я не хотів міцніше класти
і в праці переважити тебе.

Жирондист. Навіщо?

Монтаньяр. А на тес, щоб сказати:
я найсильніший, поки я живу,
і через те я житиму найдовше.
«Ти довголітній будеш на землі»—
от де правдива вища надгорода
народам, партіям та й одиницям.

Жирондист (через хвилю задуми, сумно).
Як здумаю про ту нещасну землю,
злочинами порослу, злиту кров'ю,
то мимохіть слова в душі зринають:
ні, наше царство не від сього світу!

Монтаньяр. А, в добрий час! От знов велике чудо
пречистої мадонни гільйотини!
Се жирондист перед лицем її
культ Розуму зміняв на культ містичний.
«Як чорт зостарівся,—в ченці пішов»,
говорить наша приказка французька.
Що ж, як роздумати, воно й практично:
сей світ чи сяк, чи так пропав для тебе,
то варто хоч «того» запобігати,
хоч він, на жаль, проблематичний трошки.
Хто знає, може й сам Лявиузьє
забув науку всю для «отченаша»
в останній час.

Жирондист. Лявиузьє умер?!

Монтаньяр. Авже ж, на ешафоті, як годиться.
Жирондист. Не вірю! Се неправда! Се занадто
злочин великий—навіть і для вас!

Монтаньяр. Вже ж сам я бачив голову його
в руках в багрянoperстого Самсона.

Жирондист. Недласна Франціє!
(Затуляє обличчя руками).

Монтаньяр. В чім тут недбасть,
коли ти віруєш в ідею вічну?
Хіба ж не все одно, в котору скриню
з кісток та м'яса перейде ідея—
тож їй не першина мінятъ домівку.
Чи звуться скриня та Лявуазье,
чи там який Дюшен або Лера?
Ото, не мав би я чого журитись!

Жирондист. Іди ти геть від мене, сатано!
Не труй мені хоч сих годин останніх!
Коли не тямиш ти, що для ідеї
людина геніальна є той фокус,
в який збирається її проміння,
розсіяне по частках межи нами,
то що ж ти тямиш?

Монтаньяр. Тямлю з сеї мови,
що певне добрий фокусник з ідеї
далеко кращий, ніж промовець з тебе.
І що ж, скажи, як знищити той фокус,
то може так навік розпорошитись
на часточки ота ідея вічна,
що потім і ложками не збереш?

(Жирондист понуро мовчить і демонстративно розгортає книжку, ніби збирається читати).

Монтаньяр (не вважає на те, тільки приступається ближче і говорить трохи іншим тоном).

Сказати правду, якби я так думав,
а ще до того почував себе
котримсь із фокусів таких—запевне,
всі жирондисти фокуси ідеї!—
то я б не дав на частки розточитись
своєму божищу за-для тріумфу
бездушної якоїсь гільйотини.
Я б сам собі метою став, з'єднавши

в єдиний культ пошану до ідеї
і до своєї власної особи.

Жирондист (не дивлячись, неохоче).
І що ж би ти зробив?

Монтаньяр. Ось подивися,
я на відповідь фокус покажу.

(Раптом дістає з кишень шнур і накидає петлю на Жирондиста, той зривається, зміканий несподіванкою. Монтаньяр сміється).

Та не лякайсь! Було б іде дурніше
завісити тебе, ані ж тобі
любити гільйотину більш за шнура.
Се я тебе навчити хочу штучки,
що звуться «утіканкою», — дивись!

(Витягає з кишень пилку).

Ось пилочка, як ниточка тоненька,
а там в вікні залізні грубі ґрати.
Ну, хто кого перегризе?

(Шідходить до вікна і швиденько пильє ґрати).
Чи ба!

Де тонко, там не рветься! От так фокус!
(Вимає ґрати геть).

Тепер дивись: тут ти, тут шнур, тут гак,
а тут вікно. Шнур зачепи на гак,
сам на вікно і вниз по шнуру гайда!
Була тюрма з тобою? Раз, два, три! —
і вже тюрма без тебе — розумієш?

Се фокус легкий. Я мудріші вмію.

Жирондист (дивився німий від здивування на всю оруду.
Далі мов од сну прокідається).

Я розумію: справді се вже фокус
мучительства найтоншого. Тюремник
показує засудженому волю...
Так, легкий фокус, — звуться «кіт і міш».

(З огидою одвертається).

Монтаньяр (сміється).
Ну, та й догадливі сі жирондисти!

Невже ти думаєш, що монтаньяр
не вміє й поступити без гільйотини,
чи без її почесної родини
при боротьбі супроти вас?

Жирондист (холодно). Не тямлю,
до чого ти се кажеш.

Монтаньяр. Пригадай
ту лекцію, що я колись від тебе
у клубі записав. Дивись сюди! (Показує, розгорнувши, свою книжку з нотатками).

Жирондист (читає вголос):
«Кров Цезаря проливши, Brut обмив
усе болото цезарських тріумфів».

Так що?

Монтаньяр (нетерпляче). Кого карає гільйотина,
то перше розум одбере! Се ж ясно:
я думаю, що й з Brutом все болото
обмила кров, пролита при Філіппах,
а то б либонь вже не така чистенька
фігура ся в історії була.

Я думаю, що з ласки гільйотини
madame Ролян ще попаде в пречисті,
незгірш від тих Лукреції та Віргінії,
що теж хто зна чим за життя були.

Я думаю, що досить монтаньяри
трудились, обмиваючи всі бруди
на жирондистах. Зрозумів тепер?

Жирондист. Я зрозумів, що все таки страшна вам
ідея наша, бо вона воскресне
з крові, як фенікс з полум'я, і сили,
нової сили набере з крові
посвячених їй мучеників. Бачу,
хотів би ти, щоб я ідею зрадив,
покинувши товаришів, прийнявши
рятунок з рук нечистих, а тоді
ти міг би, вихвалаючись, казати:
такі ж вони й усі, ті жирондисти!
Так ні, не дам тобі я сеї втіхи!

Раз тілько зійде сонце надо мною,
щоб глянути, як в пурпур благородний
кров жирондиста зміниться для шати
ідеї вічної!

М онтаньяр. Скажи мені,
яку ідею скриня та ховала,
що звалась за життя Люї Капет?
Либо ніякої? Чому ж тепер
імення се диває справедливі творить
в Вандеї та в Бретані? Не в ідеї,
мій пане, сила, а в самій крові,
у цурпурі, мовляв ти, благороднім.
Здери порфіру з Цезаря—він раптом
звичайним, голим чоловіком стане;
накинь порфіру крові на Бурбона,
і не один повірить, що то Цезар,
та й власного ще цурпуру дадасть
йому на шату. Кров, се так як пара,
що в літню спеку повстає з землі,
здіймається високо аж до неба
і звідти падає дощем на землю,
щоб знову парою здійнятись в небо;
і так би цілий рік ішли дощі,
якби ніколи вітру не бувало.
Мені здається, що кривава пара
занадто вже над нашим краєм згускла
і час би вже тій хмарі розірватись
та дати просвітою, бо сей потік
червоних хвиль ось-ось поняти може
і нашу Гору.

Жирондист (іронічно). Се було б найгірше!
Такий спасений Аарат вточити!

Коли до сього треба ще долити
потік кривавий, то не жаль мені
на те своєї крові. Сподіваюсь,
що власне ти в моїй крові залишешся.

М онтаньяр. Яка ж користь від того для ідеї?
Жирондист. А що тобі? Не віриш ти в ідею.

Монтаньєр. Не вірю я, а ти? Либо нь тепера
ти лекцію від мене перейняв.
Так слухай же: я справді ні на мить
не вірю, щоб ідея поборола
живую людську силу; зогнене
ідея ваша вічна ще раніше,
ніж кров твоя втопить мене здолає.
Наш підмурівок буде все ж міцніший,
недарма зветься він Горою. Сила
вродить повинна силу, а примари
примарами зостануться. Се я
так думаю, і вже через те саме
тобі так думати зовсім не личить.
Ти мусиш думати, що вже вас обмаль
зосталося—ідеї оборонців,
vas, фокусів одвічного проміння;
і щоб не дать промінню розточиться
у порожнечі світовій, ти мусиш
перш над усе життя свого глядіти.
Подумай, що коли^нб Лявузъє
втік позавчора за кордон? Сьогодні
вже б може світ багатшим став на світло.
Тепера жди «до другого пришестя»,
поки природа знов збудує скриньку
таку, як був отой Лявузъє.
Хто зна, чи наші правнуки діждуться!
Хіба Лявузъє не мав би права
академічним заквітчатись лавром
і ще хоч раз, ну, просто хоч на те,
щоб глянути на себе у свічадо.
Який в тім глупд, що голову його,
начиння геніальнє, кат Самсон
«до коша» кинув, як шпурля редактор
бездарний твір якогось там писаки?
Навіщо се? Щоб невіглас прийдешній
побожно промовляв «Лявузъє!»
В той час, як сам Лявузъє вже стане
таким, що й злумати про нього бридко.

Отак і ти заляжеш перегноєм
в землі французькій з тим, щоб відродилась
колись ідея вічна жирондистів
для невідомих, може ще й негідних,
нащадків ваших, ні, скоріше наших,
бо тілом ми переживемо вас.

Хіба ж не краще десь в чужому краю
зібрати в фокус розуму живого
усе проміння вашої ідеї
та й кинути її ясним перуном
на нашу Гору? Може б розкололась
Гора надвоє і скоріше впала
в криваве море—без твоєї крові.
Ото була-б послуга для ідеї!
і помста за товаришів-героїв!
Невже гадаєш ти, що є прибуток
якийсь товаришам з твоєї смерті?
Невже ти так свій розум легковажиш,
талан свій зневажаєш всім відомий,
що думаєш їх кров'ю переважити,
червоною соленою водою?
Се був би вічний сором для ідеї!

(Жде відповіди. Жирондист мовчить).

Ну, я скінчив. Я ціло говорив,
а ти подумай ціло, без котурнів,
без патосу фальшивого.

Жирондист (мимохіть). Се вперше,
що я готов зненавидіти цирість!

(Лютю до Монтаньєра).

Скажи мені, де ти береш отруту,
що так в очах, не криючися навіть,
зумів мені всю душу отруїть?
Я міг-би знов сказати тобі: не хочу
твого рятунку! Але ж се неправда:
ти здер порфіру з мученської смерти
і я кістяк струхлілий, голий бачу
замість геройської апотеози.

Огіда, жах мене проймає, розпач,
вся кров моя повстала проти смерти,
як у вола на ревніці!.. О, ганьба!
З яким лицем я їхатиму завтра
на гільйотину? Сором всій Жиронді
за мене буде! Що й кого врятує
така ганебна смерть?..

Убий мене!

Убий же, клятий кате, душогубе!
Убий тепер, щоб завтра не вбивати!

Монтаньяр (холодно).

Сі декламації, мій пане, зайді, .
трагедія класична вийшла з моди.
Професія моя для вас відома,
ви добре знаєте, що се не я,
а кат Самсон вас мав-би завтра вбити,—
до чого-ж тута я?

Жирондист. Хіба ж не ти

мене в тюрму загнав своїм поклепом.

Монтаньяр. Не криюся (по правка: не поклепом,
а правдою—я тільки показав
записані слова).

Жирондист. Ти ж добре тямив,
чим ся тюрма скінчиться?

Монтаньяр. Вже ж я тямив,
в той самий день і шнур одей купив,
і пілочку, щоб бути наготові,
бо вирок міг наспіти кожен день.

Жирондист. Скажи, навіщо ж та тюрма була,
коли ти сам надумав визволення?

Монтаньяр. А як би ж я інакше міг примусить
аристократа вічної ідеї
прийняти з рук плебейських, монтаньярських
життя й рятунок?

Жирондист. Нащо се тобі?

Монтаньяр. Я раз сказав і знов сказати готовий:
я, монтаньяр, ненавижу тебе
і всі твої великопанські мрії.

От як тепер даю тобі життя,
і ти Його прийняти від мене мусиш
так, як прийняв усі мої софізми,
що я тобі в твоєму стилі пів.

Адже ти мусиш? Правда ж? Ти приймаєш?

Жирондист. Послухай, жирондистів є тут більше,
чого ж ти власне обібрал мене?

Монтаньяр. Такий мій смак і добра воля, пане.

Я в вас свого професора шаную
за лекцію історії геройства...

Та годі вже базікания того!

Ми тільки час уводимо. Я знаю,
що ти таки полізеш у вікно,
хіба ж не можна се зробити просто?

Які актори всі ви, жирондисти!

(Спускає шнур, причепленого до гака, за вікно).

Що є простішого? Берись і лізь
та поглядай у діл, а я тим часом
там стану з лихтарем закритим
і буду подавати гасла світлом:
одкрию—значить можна лізти далі,
закрию—значить треба притайтись.

Долізеш в діл, а там вже клоپіт мій,
як переправити тебе ще й далі.

(Жирондист мовчки, здішивши зуби, подається до вікна).

Монтаньяр (на порозі, усміхаючись).

Годилося би хоч «дякую» сказати.

Жирондист. За правду треба правдою платити:
я, жирондист, ненавижу тебе
і всі твої глибоко-хамські вчинки!

(Монтаньяр кланяється з іронічним усміхом і зникає з порога.
Жирондист кидається до пера, рука тремтить від поспіху і
непевності в думках, далі він кидає перо, нічого не написавши).

Жирондист. Нічого я не можу написати!

Та й все одно... вони б не зрозуміли...

(За вікном знизу чутно тихий свист. Жирондист здрігнувся,
іде до вікна, прилаzuється і починає спускатися по шнурі
за вікно).

III. НА ЕМІГРАЦІЇ.

Жирондист-утікач ходить по містку над глибоким яром, де на дні шумить прудкий потік. В долині леже Констанцьке озеро і мріють снігові верхівля гір.

Жирондист. Гнітить мене твоя краса, чужино!

Занадто гарне ти, моє вигнання!

Занадто вільна ти, моя в'язнице!

І тужу я до стін Консьєржері,
до тих понурих свідків героїзму,
товаришів високих дум і вчинків.

Ті мури, мов живі, неначе тямлять
і біль розлуки, й тугу поривання,
й високе щастя жертви для ідеї,
і муку сумнівів, і радість мрії,
і смерти неминучої трагізм.

Проречистії мури! Скілько душ
їм заповідало думки та мрії
в реченнях мудрих та в огністих строфах,
і вірний камінь речником зостався
людей, що понімали під залізом.

А сій гори—в них немає мови.

Всі наші муки й щастя, й боротьба
для них ніщо. Вони стоять од віку,
стоятимуть до віку. Людські руки
їм не давали ні краси, ні сили.

Не людська злість яри сі поточила,
не людський гнів громи ті породив,
що населяють гомоном узгір'я;
і чистий сніг на тих недосяжних

далеких верховинах щось говорить,
але таке, на що нема луки
ні в слові нашім, ані в нашім серді.
Не думав я, страшна Консьєржері,
що я колись затужу за тобою,
бо я гадав, що вже такої кари
не вигадав би й монтаньярський розум.
Якби я вірив у лихого духа,
я думав би, що то сам сатана
подав мені ту думку, що я сам
для себе став метою...

Якби я

тієї думки не прийняв у кров,
у серце, в глибину що-найтайнішу,
я б може так тепера не тужив.
Я-б тішився, що пришлим поколінням
послужить може на щось сяя туга,
сей жаль безумний за нелюдським щастям
свідомого конання для ідеї.
Я думав би, що ті дрібні стрічки,
які щодня кладу я на папері,
колись народами рідить здолають;
що сі ватаги чорних, дрібних літер
колись повстануть ділім дужим військом
одважних месників за нашу долю,—
але тепер я вже не вірю в се.
Я знаю те, що кожний сам за себе
і месник, і борець, або—ніщо,
бо кожний має тілько власну долю,
бо кожний в світі може тілько жити
або вмирати, третього ж нічого
не суджено на сьому світі людям.
Тепер же я виразно, ясно тямлю,
що я вмираю, що гірська хвороба
мене взяла на чистих високостях
ідей абстрактних, розуму та думки.
Мені здається, що от-от всі пори
почнуть точити кров і я загину,

як мандрівець на глетчері найвищім,
де грудям дихати над міру легко,
над людську силу...

Там було життя,
між тими мурами, де кожний вечір
здавався нам останнім. Там життя
було зібране, наче в тому шкельці,
що промені порізнені єднає
в одну сліпчу та палючу точку.
Звичайний крамар там ставав героєм,
там невіглас робився геніальним,
одна хвилина там давала більше,
ніж всі три роки, що прожив я тут.
І як людина в передсмертних муках
часами має просвітки маленькі,
коли здається, що вступає сила
в змарніле тіло, так і я часами
тут оживав на невелику мить,
і серде билось так, мов у живого,
і забувалися сі вічні гори
і ся чужа краса. Такі хвилини
були тоді, коли мені ще слали
із Франції листи. Тепер вже рік,
як я не маю їх...

Не знаю сам,
чи я клясти, чи я святити маю
той час, як я з неволі йшов на волю,---
чи з волі у неволю, як сказати?
А тільки я ніколи не забуду
ні тої ночі, чорної, як горе,
ні того світла, що внизу горіло,
запалене рукою монтаньяра.
Я все дивився в діл, в безодню ночі ,
де тільки й бачив я, що ярий вогник,
немов пекельне око. Я трептів—
не знаю сам, від страху, чи від щастя.
І досі тямлю, як тоді боявся,
щоб шнур третячий по вікні не стукав

і не дзвенів по ґратах. Се була
найвиразніша думка. Більш нічого
не вмів би я словами розказать
з того, що думалось і почувалось,
а все-таки се був останній час,
коли життя було живе навсправжки.
Чи вернеться коли таке життя?
Чи я ще буду хвилею живою
в живому морі, перестану бути
могильним каменем на гробі справи
і ясної ідеї жирондистів?
Колишні братні хвилі прокотились
і зникли всі в червонім морі крові,
та зникли й ті, що їх туди загнали.
Любов моя й ненависть – утопились...
Але невже немає інших хвиль,
з якими міг би я поплисти згідно,
або без сліду розточиться в них?
Хоч би часинку погуляти буйно
серед батав товаришів нових!
Нехай-би кидали мене та розбивали
об гострі скелі, гуркотом валів
глушили б голос мій, дрібним камінням
та піною мою тлумили барву,—
змагався б я, боровся, поривався,
тримтів би за життя своє хвилеве,
але я жив би. Я б людей любив,
людей ненавидів, а не привидя,
не тіні вмерлих... Певне б знов були
шпіонські піdstупи, суди неправі,
глум ворогів, товаришів безсила,
а потім може знов Консьєржері.
Та все була б десь в далині надія
хоч би на чорну безпросвітну ніч,
що визволяє в'язнів із неволі...
...Неслава! глум! До чого я дійшов?
Он сонде вже спускається за гори,
воно ж було якраз над головою,

як я сюди прийшов, а я ще й досі
хожу по сьому хибкому містку
і що роблю? На долю нарікаю!
От забавка! Якраз для жирондиста,
що поклоняєсь колись одній богині,
богині Розуму. Молися ж їй,
душе моя, молися їй ретельно,
як той, хто бачить свій останній час!
Нехай вона хоч знайде який покаже,
куди звернути з цього роздоріжжя
між смертю і життям: чи в той потік,
аби хоч раз його невинна піна
почервоніла від живої краски,
чи на дорогу з волі у неволю?
Для цього ж бо мені не треба навіть
ві ноці темної, ні лихтаря...

(З поблизукою колиби виходить старенька жінка і гукає на
Жирондиста).

Жінка. Гей, громадянине!

(Жирондист не чує за своїми думками).

Ласкавий пане!

(Жирондист усе-таки не чує. Жінка підходить до містка і
ділджавши, як Жирондист ступив на твердий ґрунт, торкає
його за плече).

Пробачте, пане, що перебиваю...

Жирондист (стрепенувся).

Ні, добра жінко, се зовсім нічого!

Жінка. Я знаю, в вас думки любонь премудрі
все про науки, про високі справи.

Але живий живе гадати мусить.

Жирондист. Ви проти чого се? Хто вам сказав?

Жінка. Та так воно говориться. Я власне
сказать хотіла, що вечерять час,
бо вже, дивіться, й сонечко заходить,
а ви ж таки давно, як від обіду.

Жирондист. А, ви про се...

(На хвилину задумується, потім жваво обертається до жінки).

А що я поспитаю

vas, паніматко? Ви могли б до-рана
приготувати мені харчів, ну, так
хоч днів на два, або хоч і на більше?..

Жінка. Куди ж се ви збираєтесь?

Жирондист (усміхається). Не знаю...
Се я ще так... але таки могли б?

Жінка. Чому ж? Як треба...

Жирондист. Син ваш дома є?

Жінка. Ще дома. Завтра знову піде в гори.

Жирондист. В які ж він гори піде?

Жінка. Та туди,
в французький бік.

Жирондист. Чи він мене прийняв би
товарищем з собою у дорогу?

Жінка. Чому ж би ні? А то й спитати можна.
(Гукає).

Конраде, йди сюди!

(Виходить молодий хлопець у швейцарському гірському
вбранні).

Жирондист (до нього шпарко).

Ви йдете в гори?
В французький бік? Куди?

Конрад. Аж до Нансі.

Жирондист. Візьміть мене!

Конрад. Я йду надовго, пане!
Чи звикли ви ходити так далеко?

Поки туди, а поки знов назад...

Жирондист. Назад не треба...

Конрад. Як?.. А, розумію.
(Тихо).

Давно я власне ждав такого слова.

Жирондист. Чому?

Конрад. Бо я вас бачу кожний день.
(Звертається до старої жінки).

Ладнайте, мамо, нам харчі в дорогу!

У КАТАКОМБАХ

У КАТАКОМБАХ

Катаомби коло Риму. В крипті, слабо освітлений олійними каганчиками і тонкими восковими свічками, зібралась громадка християн. Єпіскоп кінчає проповідь слухачам і слухачкам, що стоять набожно,тихо і покірно.

Єпіскоп. Прославмо ж, браття, господа Христа,
що посадив на небі поруч себе
замученого брата Харіклея.

Хор. На небі слава Господу Христу,
що визволяє від земних кайданів,
з гріхової темниці нас виводить
у дарство світла вічного.

Диякон. Амінь.

Єпіскоп. Наш брат був на землі рабом поганським,
тепер він раб господній, більш нічий.

Неофіт-раб. Господній раб? Хіба ж і там раби?
А ти ж казав: нема раба, ні пана
у царстві Божому!

Єпіскоп. Се щира правда:
всі рівні перед Богом.

Неофіт-раб. І раби?

Єпіскоп. Раби Господні, брате, не забудь.

Сказав Христос: ярмо моє солодке,
тягар мій легкий. Розумієш?

Неофіт-раб (після тяжкої задуми). Ні!..
Не можу. Не збагну я сього слова.

Християнка-рабиня (в раптовому нестягі про-
рокує).

Уже лежить при дереві сокира!..

«Я посічу Його і ввергну в пломінь»,
сказав Господь... Прийди, прийди, прийди,
Ісусе, Сине Божий! Похилилась
твоя пшениця,—жде вона серпа...
Ох, доки ж, Господи?.. Рахиль ридає,
нема її діток...»

(Безладна мова переходить у несамовитий лемент, інші
жінки й собі починають голосити, де хто з чоловіків теж не
витримує).

Єпіскоп (владним, дужим голосом). Геть, сатано!
Твої влади тут немає!

(Підходить до пророчиці, що б'ється в корчах, і кладе їй на
голову руку).

Сестро!
Молитва її віра хай тебе рятують
від наваждення злого духа.

(Жінка шомалу затихає під його поглядом і безсило ски-
ляється на руки до товаришок, що піддержують її).

Християнка (одна з тих, що піддержують пророчицю.
Озивається несмілим голосом).

Отче!

Її дитину вчора пан продав
якомусь грекові з Коринта...

Єпіскоп. Вмовкни!
Великий наш апостол заповідав:
«А жінка серед збору хай мовчить».

(Пророчицю тим часом виводять. Мовчання).
Неофіт-раб (підходить до єпіскопа. Тремтячим від збен-
теження, але розпечатко-зважливим голосом).

Прости, але я все ж не розумію,
як може бути якесь ярмо солодким,
а щось важке легким.

Єпіскоп. Бррате мій,
коли ти сам по волі шию схилиш
в ярмо Христове, солодко се буде
твоїй душі; коли ти самохіть

на себе хрест візьмеш, невже він буде важким для тебе?

Неофіт-раб. Але нащо маєм
що самохіть у ярма запрягатись
та двигати хрести по власній волі,
коли вже й так намучила неволя?
Намулили нам ярма та хрести
і шию й душу, аж терпіть не сила!
Я не за тим прийшов до вас у церкву,
щоб ярем та хрестів нових шукати.
Ні, я прийшов сюди шукати волі,
бо сказано-ж: ні пана, ні раба.

Єпіскоп. І свою волю матимеш ти, брате,
як тілько станеш під ярмо Христове.
Раби Господні рівні між собою.
Ти під ярмом шлях світовий пройдеш
і в царство Боже ввійдеш, теє царство
де вже немає пана окрім Бога,
а він же нам отець. Твоя гордина
була-б до сатанинської подібна,
якби ти влади Господа Отця
не хтів призвати над собою.

Неофіт-раб. Отче,
яка вже там в раба гордина тая!
Нехай і так, нехай отець єдиний
над нами буде, та коли ж настане
те царство Боже? Де Його шукати?
Один з братів казав: воно на небі,
а другий: на землі...

(Дивиться з запитом і палким сподіванням).

Єпіскоп. Обидва праві.
Неофіт-раб. Де ж на землі є царство Боже?
Єпіскоп. Тут.

Неофіт-раб. У Римі?

Єпіскоп. В нашій церкві.
Неофіт-раб. В катакомбах?
Єпіскоп. Не говори «ось тут», чи «стам воно».
Воно є скрізь, де Бог є в людських душах.

Неофіт-раб. Коли ж він буде в душах всіх людей?
Єпископ. Тоді, коли Христос у друге прийде
на землю з неба.

Неофіт-раб (смутно). Брат один казав,
що літ аж тисяча минути мусить
від першого до другого пришестя...

Єпископ. Се вресь, брате, бо ніхто не знає
ні дня, ні часу...

Неофіт-раб (впадає йому в річ із радісною надією).
Значить, царство Боже
настати може в кожен день і час?

Єпископ. Запевне так.

(Неофіт-раб замислюється і знов смутніє).

Про що гадаєш, брате?

Неофіт-раб. Я думаю... ось ти казав, що тут
у нас є царство Боже... А чому ж
у нас тут є патриції, плеbeї,
ну, і раби? (Оглядає все зібрання, де-котрі спускають
очі в землю).

Християнин-патрицій (виступає трохи наперед).
Душа твоя, мій брате,
бентежиться даремне. Я—патрицій,
а він мій раб (показує на старого чоловіка),
але се так для світа,
а перед Богом ми брати обоє.

Неофіт-раб (до старого раба).

Ти раб йому про людське око тілько?

Старий раб. Ні, я служу своєму пану вірно,
не тілько зо страху, а й по сумлінню,
як наказав Господь.

Неофіт-раб. Коли ви рівні,
то нащо маєш ти йому служити?

Старий раб.

То Божа воля, що вродивсь він паном,
а я рабом.

Неофіт-раб. То значить, в царстві Божім
є раб і пан?

(Старий раб мовчить).

Патрицій. Він тут мені не раб.

Тут я йому готов умити ноги,—
ми зажили святого тіла й крові
укупі, при однім столі.

Неофіт-раб (до старого раба). І дома
так само при однім столі юсте?

Старий раб. Ні, брате, се б зовсім не випадало!

Неофіт-раб. Чому?

Старий раб. Бо так не личить... неподоба...

Єпіскоп (до неофіта-раба).

Не спокушай його. Він простий духом,
а царство Боже для таких найближче.
Хто терпить все в покорі, той щасливий,
тому однаково, чи пан, чи раб
він буде тут у світі.

Неофіт-раб. Ні, мій отче,
ні, не однаково... (З поривом). Коли б ти бачив,
як плакала моя дитина вчора,—
воно ж покірне, тихе немовлятко,—
до вечора без покорму залишився,—
на оргії прислужувала жінка
і ніколи було забігти в хату
погодувати дитину. А тепер
дитина наша хвора, тільки жінка
не сміє плакати, бо пан не любить
очей заплаканих в рабинь вродливих.

Єпіскоп. Не треба плакати, хоч би померла
дитина ваша—їй велике щастя
на небі приготоване.

Неофіт-раб. А панській
малій дитині менше щастя буде,
коли помре невинним немовлятком?

Єпіскоп (трохи збентежений).

Невинні всі одинакові у Бога.

Неофіт-раб (понуро).

То паненяті вдвое щастя буде,
раз на землі, а вдруге ще й на небі...

Старий раб. Не заздри, брате, не губи душі,
святої чистоти їй не плями.

Нехай знущається твій пан-поганин—
(бо християнин так би не знудався)—
він чистоти в твоїй сім'ї не знищить,
поки в тебе і в жінки душі ясні.

Неофіт-раб. Ой, не печи мене словами, діду!..
Пробач, не знаєш ти... сказати сором...

Е, що там сором для раба!.. Скажу!

Яка там «чистота» і «ясні душі»?

Моя душа гніє, коли я бачу,
як жінка з оргії приходить часом
вином розпалена, з огнем в очах
від сороміцьких співів. Квіти в косах
де не зов'яли і такі яскраві
супроти бруду в хаті видаються...

Одежу панську жінка поспішає
змінити на верету рабську швидче,
щоб не каляти в нашій «чистій» хаті,
і я не раз у жінки бачив сльози
в такі хвилини... Звичка до розкошів
уїлась їй у серце, мов іржа,
без них їй тяжко... Діду, я не міг,
не міг не бить її за тії сльози,
хоч знов, що тим спротивлю їй ще гірше
огидну хату нашу...

Патріцій. **Брате мій,**
ти напути на нашу віру жінку,
тоді вона вже плакати не буде
по марних світових розкошах.

Неофіт-раб. **Пане!—**
чи пак у вас тут кажуть «брате»,—знаєш,
не зважуся я жінки навертати
на нову віру. Хай вже ліпше плаче
по чистих шатах та по панській хаті,
ніж має плакати по чистоті
душі своєї й тіла. Врятувати
вона однаково себе не може,

то що їй з того, коли буде знати
про гріх і святість. Краще хай не знає.

Єпіскоп. Хто по неволі согрішив, той чистий.

Неофіт-раб. Та ми, раби, сами не раз не знаєм,
що робим по неволі, що по волі...

Гріх, чи не гріх, а мука зостається...

Сказати тяжко... я не знаю сам,
чи то моя, чи панська дитина...

Люблю дитину й часом ненавижу...

Стара жінка. Гріх ненавидіть, тож дитя невинне.

(Глянувши на єпіскопа, замовкає).

Єпіскоп. І жінка часом мудре слово мовить.

(Молода, але змарніла, убого вбрана жінка щось шепоче на
вухо поважній старій вдові-дияконісі).

Дияконіса (до єпіскопа).

Дозволиш говорити, чесний отче?

Єпіскоп. Кажи, але коротко.

Дияконіса (вказує на молоду жінку). Ся сестра
бажає послужити сьому брату.

(Вказує на неофіта-раба).

Єпіскоп. Як саме?

Дияконіса. Просить, щоб його жона
приносила дитину їй до хати,
Йдучи на панську оргію служити,—
сестра своє годую немовлятко,
то вділить покорму і тій дитинці,
та й доглядить до вечора сумлінно.

Єпіскоп (до молодої жінки).

Се добре діло перед Богом, дочки.

(Молода жінка покірливо склоняє голову).

Дияконіса (до неофіта-раба).

Скажи своїй жоні, нехай приносить
дитя до хати теслі Деодата—
на Форумі Малому він живе—
і доручить сестрі Анціллодей,
за догляд щирій може бути певна.

Анціллодея. (Молода жінка. Тихим голосом до неофіта-
раба).

Зроби мені сю ласку, милив брате!

Неофіт-раб (зворушений). Спасибі, сестро!

Патрицій. А до мене прийдеш,
я дам тобі одежі, не нової,
але порядної, з моїх рабинь,
ми з жінкою даєм їм більш, ніж треба,
то можуть і твоїй жоні вділити,
коли твій пан не досить їй дає.

Неофіт-раб (здергано). Спасибі, пане!

Єпископ (поправляє). «Брате».

Неофіт-раб (байдужо). Хай і так.

Християнин-купець.

Казав ти, жінка любить чистоту,
а в хаті бруд. Приходь до моого краму,
я мила дам без грошей, певно пан ваш
вам жалув його.

Неофіт-раб (з ледве скритою насмішкою).

Либонь, що так!

Диякон. Ти може часом голодуєш, брате,—
зdebільшого погани зло годують
своїх рабів,—то ти приходь до нас
що-тижня на агапи у неділю
(се в нас такі обіди для убогих),
там матимеш поживну добру страву
для тіла і для духа. Бо часами,
як покінчиться вже трапеза вбогих,
приходять і єпископ та найстарші
Христової зажити крові й тіла,
подати нам науку благочестя,
умити ноги браттям. Ти приходь
на дворище до мене. Я олійник,
Агатофілом звуся, коло Термів
моя оселя. Всяк тобі покаже,
де мешкає «отой дивак багач,
що любить годувати всю голоту».
Се так про мене гомонять погані.

Неофіт-раб (нічого не відповідає дияконові і стоїть який час мовчки, вхопившись за голову).

До чого я дожився! Лихо тяжке!
Жебрудим дідом замолоду став!..
Кого мені клясти? Чи свого батька,
що за довги продав мене в неволю?
Чи ті довги, чи того багача,
купця на людські душі? Чи той день,
той час, коли на світ я народився?

Єпіскоп. Нещасний, схаменися! заспокойся!
Жени від себе геть лихого духа
гордині й розпачу! Смертельний гріх
осі твої прокльони, ще й в годину,
коли тобі брати братерську поміч
так гойно призволяють.

Неофіт-раб. Ой, та поміч!
Вона мені вразила серде вкрай...
Та глянь же ти на цю змарнілу жінку!

(Вказує на Анділлодею).

Вона ж як тінь. А в мене ж молода,
здоров'ям повна жінка, тілько син мій,
як сирота, за покормом бідує,
чужій дитині долю заїдати,
або вмирати мусить, поки мати
віном і втіхою панів частує.

І я ще маю жебрати одежі
отій своїй з біди гуляцьїй жінці,—
з рабів рабині шмаття наzburgаю,
бо ніколи рукам здоровим прясти,—
немає часу, бо що-день, то свято.

Ти кажеш, гріх клясти й розпачувати,
а се ж не гріх—голодних об'їдати
і голих обдирати? І кого ж?

Своїх братів, прадьовників, рабів...

Диякон. У нас дають і вбогі, і заможні.

Неофіт-раб. А, я забув, що можу взяти мила
у брата-крамаря зовсім задурно,

щоб трохи обхаючи рабські злідні,
аби не так уже кололи очі
у царстві Божому братам багатим,
а то ще прийде часом брат убогий
на ту агапу раз на тиждень юсти,
та розпростре свої брудні веретни
на лаві поруч білої туніки
і вишитої тоги. (До патриція). Ти подякуй
свому товаришу за теє мило,
бо може прийдеться умити ноги
мені для християнського братання,
то все ж таки вони чистіші будуть,
як я їх дома трошки милом змію,
пожалую ручок патриціянських.

(Патрицій спалахує, але стримується і тілько поглядає на єпископа).

Єпіскоп (ще тихим, здержанним голосом, але вже суворо).
Який злий дух тобі обмарив серце?
За віщо ти своїх братів караєш
їдкими та вразливими словами?
Що ми тобі вчинили, що ти маєш
супроти нас?

Неофіт-раб. Я маю жаль до вас,
великий жаль. Я досі був рабом,
невільником, запроданим в неволю,
забраним силоміць, а ви тепер
що й жебраком мене зробити хтіли,
щоб я поволі руку простягав
по хліб ласкавий. Ви мені хотіли
поверх ярма гіркого—що й солодке,
поверх важкого—легке наложить,
і хочете, щоб я ще вам повірив,
немов мені від того стане легше.

Єпіскоп. Се ми тобі по щирості казали,
по слову Божому.

Неофіт-раб. А я не вірю
ні в щирість вашу, ні в такі слова.

Якби ви щиро помогти хотіли—
он маєте на олтарі срібло
і золото—замість отих агап
могли б рабів з неволі викупляти,—

(До патриція).

ти, пане, міг би відпустити й дурно,
а ми б уже сами собі дістали
одежі й хліба.

Єпіскоп. Хто такій ми,
щоб волю Божу одмінити мали,
кому рабом, кому з нас вільним бути?
Про що ти дбаєш? «Не єдиним хлібом
живе людина, але й кожним словом,
що з Божих уст виходить».

Неофіт-раб. Ні, ій мало
самого хліба й слів, їй треба волі,
інакше буде нидти, не жити.
Зате ж я маю жаль до вас великий,
що ви мені замість того життя,
обітованого у вічнім царстві Божім,
даєте страву, одіж та слова.

Єпіскоп. Не всі слова однакові, мій брате,
слова Господні більш рятують душу,
віж людські всі діла.

Неофіт-раб. Які ж слова?
«Терпливість і покора» тілько й чув я
від вас сьогодня. Та невже вони
рятують людські душі? Та невже
за них ідуть на хрест, на наглу страту
і на поталу звірям християни?

Єпіскоп. Вони ідуть за те велике Слово,
якого всім словам людським не сила
достоту розказати.

Неофіт-раб. Що за слово?

Єпіскоп. Те слово—Бог. Він альфа і омега,
початок і кінець. Ним все настало
і ним усе живе, і більш немає

богів на світі, окрім сього Бога.
Він є і слово, й сила, і життя.
А всі оті, що звалися богами
в поганськім світі,— ідоли бездушні,
або злі духи, слуги князя тьми.
І се за те нас мучать, розпинають,
що ми не хочем ідолам служить
і князя тьми призвати нашим богом,
бо ходимо не в темряві, а в світлі.

Неофіт-раб (палко підхоплює слова єпископа).
«Бо ходите не в темряві, а в світлі,
то й скинули терпливість і покору,
як маску міма, геть зного обличчя,
не хочете служити і коритись
тому, чиєї влади ваші душі
призвати більш не можуть, проти кого
боротись вам велить сумління ваше»,—
чи так я зрозумів тебе, мій отче?

Єпископ. Так, лиш одно додати мушу я:
ми боремось в терпливості й покорі.

Неофіт-раб (упалим голосом).

І знов нічого я не розумію:
боротися в покорі... Що се значить?

Єпископ. Ми боремося з духом,—не з людьми.
Ми платимо покірно всі податки,
ми кесаря шануємо і владу,
не повстаєм ні словом, ані ділом
супроти них, а тільки князю тьми
ні жертви, ні поклонів не даємо.

Неофіт-раб. А хто-ж такі той кесар, тая влада?
Хіба-ж вони не слуги слуг того,
кого ви князем темряви назвали?

Єпископ. В той час, як служать ідолам, а в інший—
вони начальники, від Бога дані.

Неофіт-раб. Від бога? Від якого?

Єпископ. Бог єдиний
на світі є, бог Слово, Бог Любов,
Бог триединий, Батько, Син і Дух.

Неофіт-раб. То се він дав і кесаря і владу
преторіанську та патриціянську
і владу над рабами багачів?

Єпіскоп. «Нема на світі влади окрім тої,
що йде від Бога». Бог є цар і пан
над усіма владиками земнimi,
вони в Його руцi, і він помститься
над ними за неправду, а не ми.
«Менi належить помста», каже Вічний.

Неофіт-раб. Коли ж та помста?

Єпіскоп. Хто збегнути може
шляхи Господнi?

Неофіт-раб. Може аж тодi,
як дарство Боже стане по всім світi,
коли Христос на землю вдруге прийде?

Єпіскоп. Тодi напевне буде Божий суд.

Неофіт-раб. А потiм що?

Єпіскоп. Одна отара буде,
єдиний пастир.

Неофіт-раб. А при нiм не буде
помічникiв, намiсникiв Господнiх?
Нiяких тих начальникiв над нами?
І вже тодi не будуть бiльше люди
у думцi вiльнi, а в життi раби?

Єпіскоп. Не знаю, сього слова нам не дано
вiд Господа Христа й Його посланцiв.

Неофіт-раб.

Отак?.. Про мене ж, хай воно й нiколи
те дарство Боже не приходить!

Старий раб (з немовним жахом). Боже!
Рятуй нас вiд грiха! Що вiн говорить?

(Вся громада християнська гомонить; окремих слiв не чутно,
але гамiр, як хвиля, росте, нащовище крипту i луною розко-
чується по темних переходах катакомб).

Єпіскоп (пiдiймає руку вгору. Дужим голосом).
Мир, браття, вам! (До неофіта-раба).
Покайся, нечестивий!

Візьми' назад слова ті необачні,
бо гірш тобі на тому світі буде,
ані-ж на сьому. Хто на сьому світі
не хоче царства Божого вбачати,
той втратить і небесне царство Боже,
і буде ввергнутий в геєнну люту,
де пломінь невгласимий, плач і скрегіт,
і де робак до віку точить серде.

Неофіт-раб (псалмо).

Ні, не покаюсь. Ти, старший, даремно
мене геєнною лякаєш. Маю
геєнну ту що-дня і що-години,
навколо себе чую плач і скрегіт,
що-дня мені робак той точить серде.
Тож він мене привів сюди до вас
шукати правди, волі і надії.

А що я в вас найшов? Слова облудні
і марну мрію про небесне царство
та про царя єдиного в трьох лицах,
що над панами нашими панує,
і їм дає над нами панувати
від першого до другого пришестя,
а може й далі. Може ж і по смерті
у тім небеснім вашім царстві Божім
до віку буде так, як тут до часу,—
безилотні душі ваши будуть вічно
терпіти і «боротися в покорі».

Сей рабський дух (на старого раба)
і там служити буде
не тілько зо страху, а й по сумлінню
душі патриціянській можновладній,
сей (на крамаря) буде важити добро і зло
і чистоту по часточках вділяти,
сей (на диякона) раз на тиждень буде роздавати
духовну страву отакій голоті,
як хоч би й я, а ми вже, злидарі,
стоятимем тихенько та покірно,
немов старці перед багатим паном,

ждучи, який нам знак подастъ єпіскоп,
чи він хоч слово мовити дозволить,
а може нам звелить співати гімни
єдиному дареві всіх дарів
і панові усіх рабів небесних.

Ні, далебі, не знаю, чи не краще
було б мені в самій геєнні вічній,
ніж у такому рабстві безнадійнім,
з якого Й смерть вже визволить не може.

Єпіскоп (що вже скільки раз намагався перервати ту
мову і стукає патерицею об землю, гнівним і грізним
голосом покриває слова неофіта-раба).

Геть, відійди від мене, сине тьми!
Лишиц сей збір! Чого сюди прийшов
бентежити святу громаду нашу?
Нащадку злій єхидни, скрийся в нору,
з якої виліз на погибель душам!

Неофіт-раб. Ні, ти мене не смієш проганяти,
бо я сюди прийшов по твому слову,
повіривши обітниці лукавій,
немов би тут знайду любов і спокій
і вічнеє життя. А ви забрали
останній спокій і любов останню,
навіки отруїли, і тепер
душа моя вмирає. Я не знат,
що значить гріх, я тілько знат нещастя,
а ви мене навчили, що то гріх
і нечисть перед Богом. Я був певний,
що смертю покінчаються всі муки,
а ви мені відкрили ціле пекло
в просторі вічності за гріх найменший.
Так мусите ж ви дати оборону
від безлічі гріхів отих пекельних.
Учили ви мене любити близких,
так научіть мене їх боронити,
а не дивитись, опустивши руки,
як в рабстві тяжким браття погибають.
Все ваше милосердя, наче латка

на ветоші зліденноого життя
і тілько гірше злідні виявляє.
Чи молоко чужої жінки дастъ
моїй дитині віжність материнську?
Чи верне чиста одіж чистоту
моїй щодня плямованій дружині?
Чи я забуду серед ваших зборів
мою сумну, зганьбовану оселю?
Не хліба хочу я, не слова прагну,
любови чистої без плям бажаю,
без заздрісів, без сумнівів нечистих,
до ясної надії пориваюсь,
що я хоч здалека побачу волю,
що хоч мій син, онук, найдальший правнук
такого часу діжде, як і слово,
ганебне слово «раб» із світа зникне.
Жадаю віри в ту святую силу,
що розум просвітить у найтемніших,
і всіх людей збере в громаду вільну
без пастиря-дозорця і без пана,
а не в отару з пастухом свавільним
та з лютими собаками, тремтячу
від голосу вовків, левів, шакалів,
гієн, лисиць і всякого хижадства.
Не я один духовну спрагу маю,
не я один так сердем голодую,
багато нас таких. Мені казав
один товариш-раб, що десь над Тибром,
як перейти отруєну Маремму,
є табор потайний рабів-повстанців.
У томлені своїм довічним рабством,
вони гадають розірвати пута
і скинути ярмо з своєї ший.

Патридій. Ти думаєши вони надовго скинуть?
Неофіт-раб. Хоч би на мить, і то вже варто труду!
Я сподівався на довічну волю
в громаді вашій, але ви й на мить
«солодкого ярма» не здатні скинуть.

Так чи не краще залишити мрії
про вічне і піти на часове,
замість агац на оргію криваву?

Патридій. Скажи — на хрест і на ганебну страту.

Неофіт-раб. Ей, християни! З якого часу
у вас ганебною зоветься страта?

Невже се ви жахаєте хрестом?

Адже Мессія ваш не посorомивсь
укупі з розшибаками конати
на тім хресті.

Єпископ. Він освятив хреста,
а не розбійники. Він врятував їх,
а не вони Його.

Неофіт-раб. Овва! Невже?

А може б він не царював на небі,
не панував над душами людськими,
якби не проливалась тая кров
розбійників, повстанців, непокірних
на пострах всім рабам і «простим духом»,
бо може «терпеливість і покора»
давно б полинули з землі на безвість,
якби мара прибитих на хрестах
кривавих розшибак нас не лякала
погрозою даремного сконання.

Молодий християнин.

Терплячих і покірних не лякає
смерть на хресті за того, хто прийняв
за всіх нас муки хресні.

Неофіт-раб. Так на те
він їх прийняв, щоб ми їх знову приймали?
То де ж він, той рятунок, в чім той викуп
гріхів усього світа, як і знову
що-дня криваві викупні даються?

Єпископ. Той викуп там на небі. Наше дарство
не сього світа. Хай тіла вмирають,
аби повік жили блаженні душі.

Христос віddав і плоть, і кров свою
в поживу вірним, а такі ледачі

раби лукаві, як ось ти, марнують
святий той дар, і він даремне гине.

Неофіт - раб. А мало нас погинуло даремне,
кривавих жертв усім богам неправим,
та гине Й досі за того царя,
що, кажеш ти, на рабство осудив нас?
Хто зміряв шлх, обставлений хрестами,
що ми, раби, од віку перейшли?
Хто зважив кров, що досі ще не впала
на голову катів, а все тяжить
на дітях тих замучених героїв?
По тій крові, немов по багряниці,
постеленій для кесарських тріумфів,
пройшла богів фаланга незчисленна
з землі на небо. Доки буде слатись
під ноги їм, тиранам безтісним,
богам, безкровним, неживим примарам
живої крові дорога порфіра?
Своєї крові я не дам ні краплі
за кров Христову. Якщо тілько правда,
що він є Бог, нехай хоч раз пролєтиться
даремне Божа кров і за людей.
Мені дарма, чи Бог один на небі,
чи три, чи триста, хоч і мірілди.
За жодного не хочу помирати:
ні за царя в незнаному едемі,
ні за тиранів на горі Олімпі,
ні кому з них не буду я рабом,
доволі з мене рабства на сім світі!
Я честь віддам титану Прометею,
що не творив своїх людей рабами,
що просвітив не словом, а вогнем,
боровся не в покорі, а завзято,
і мучився не три дні, а без ліку,
та не називав свого тирана батьком,
а деспотом всесвітнім і прокляв,
віщуючи усім богам погибель.
Я вслід його піду. Коли загину,

то не за нього—він не хоче жертви—
але за те, за що і він страждав.
Нехай нікого хрест мій не лякає,
бо як почую я в своєму серді
святий вогонь, і хоч на час, на мить
здолаю жити не рабом злодіїним,
а вільним, непівладним, богоявним,
то я щасливим і на смерть піду,
і без докору на хресті сконаю.

(Анціллодея раптом заходиться невтримливим риданням).

Неофіт-раб (лагідно).

Чого ти, сестро? Що тебе вразило?
Чи я тебе образив прикрем словом?
Повір мені, я не хотів того.

Анціллодея.

Ні, брате... не образив... тілько... шкода...
Так жаль мені тебе... загинеш певне...

Єпіскоп. Не плач. Лукавий раб—не вартий сліз.
Він поклонився духом Прометею,
а той єсть Сатана, одвічний змій,
що спокусив на гріх і непокірність.
Нема сьому рабові ні рятунку,
ні прощі! Він занапастив себе.
Покиньмо нечестивця, одсанімось,
ходім од зла і створімо благо.

Неофіт-раб. А я піду за волю проти рабства,
я виступлю за правду проти вас!

(Вся громада рушає з свічками в руках. Єпіскоп попереду.
Неофіт-раб іде сам окрім другим переходом в інший бік).

В ДОМУ РОБОТИ, В КРАЇНІ НЕВОЛІ

Діалог

НЕВЕЛИЧКИЙ ДІЯЛОГ ПРО НЕВОЛЮ.

I.

1906-й рік у творчості Лесі Українки, беручи на увагу важкий вже стан її здоров'я у цей час, був дуже неплідний. За цей рік Лесі вдалося розпочати велику драму «Руфін і Присділа»—були написані перша, друга та половина третьої ліл П, але дія праця перервалася аж до 1908 року; характерно, що за 1906 рік Лесі Українка, що до смерті своєї все ж таки не поривала з своєю лірикою, написала тільки одну невеличку поезію «Пророк» (з біблійних мотивів), розміром на 12 рядків (див. «Твори» т. II, вид. 1927 р., стор. 124). Нарешті до 1906 року належить невеличкий «діалог» Лесин—«В дому роботи, в країні неволі», що його датовано 18 жовтня 1906 року. Очевидно, її написано його в цей самий день, чи в цю саму ніч, бо, як відомо, Лесі вміла дуже часто писати, як то кажуть, «запоєм».

Цей діалог не належить, безшперечно, до видатніших творів літературної продукції нашої письменниці, проте він займає цілковито виразне місце в її творчому процесі. Знов маємо добре відоме Лесі Українці оточення єгипетського полону євреїв, що вона за ним так часто в своїй творчості більш чи менш символістично розуміла російський полон українського народу. Содільна атмосфера діалогу—робітництво, але яка ж глибока різница між робітником-єгиптянином та робітником-євреєм. Єврей—«в заболоченій одежі, шкарубкий від мулу, увесь засмічений присохлим баговинням, худий, вузькогрудий, знесилений... Голос його хриплкий, змордований, сам він наче непрітомний». Єгиптянин—«одежа його замашена фарбами, але ніякого іншого бруду на ній нема; він худий, як і гебрей, але його тонка, сухоріява постать,

широкоплеча і неначе викована з червоної міді; по ній знати вперту, незломну силу, якусь немов нелюдську витревалість».

І діалог далі розвивається між двома різними, навіть протилежними психологіями робітників. Робітник-єгиптянин дивиться на свою роботу реально:

Ну, спека—се ж бо літо! Ну, втомився,
ну, фарба, ну, золото—що ж такого?
Нате робота.

Але гебрей б'є себе в груди, говорячи про роботу:

Нáшо та робота?
Скажи, навíць? Хто в сім кілтім kraю
те відає, навíць нас мордує?

Єгиптянин-робітник реально знає, що вони будують храм, «оселю» для богів. Для гебрея оселя єдиного Бога—в небі. Коли єгиптянин називає гебреїв кілька богів своєї віри, то той з жахом затикає свої вуха:

Ой, боже грому, заглуши мене!
Нехай я хоч іменнів цих не чую!

Протилежність рабів-робітників, єгиптянина та гебрея полягає в тому, що єгиптянин—робітник-раб, принуждений до праці; він став на роботу «по власній волі», бо треба ж щось юсти; він, навіть, любить свою роботу:

...Всі ми,
єгиптяни, працюємо ретельно
не тільки по неволі, а й з охоти.

Правда, він додає до цих своїх слів:

Не раз мені здається, я робив би
незмірно краще, якби я був вільним...

Але де не перешкоджає йому працювати байдоро, з охотовою, з якоюсь любов'ю до своєї праці.

Протилежний єгиптянинові в цьому питанні—гебрей: «ще хріпшим, аж безгучним голосом, повний лютості й злорадності» він на питання єгиптянина: «щоб ти зробив, якби ти вільним став?»—гостро відповідає:

Я? Що зробив-би я? Розруйнував-би
усі ті храми ваші й піраміди!
Порозбивав-би всі камінні довоні!

Всіх мертв'яків повидає би геть!
Загородив би Ніх і затопив, би
увесь цей край неволі!

Діалог цей двох робітників кінчається майже трагічно: своєрідний патріот рідного свого краю, єгиптянин, на слова гебрея—«мовчики одводить руку і дає в лиці гебрею». Потім, коли дозорець за цю сварку видає їх обох, набив обох кицем та ще й звелів їм йти на прадю раніше від усіх за кару, єгиптянин, по-товариськи, прохаче прощення в гебрея, знаючи, що не годиться битись, але ж у його скіпілі сердце і він не міг стриматися.

Я й забув,
що ми ж таки товариші з тобою,
бо маємо ж ми спільній дім роботи.
Ти вже прости!

Але простити єгиптянинові гебрей вже не може, не вистачає в нього на те сили: він одвертається і відповідає понуро:

Нічого, так і треба,
я мушу знати, що я тут раб рабів,
що він мені чужий, сей край неволі,
що тут мені товариша нема.
Більш ти від мене й слова не почуєш!

Так пессимістично кінчається Лесин діалог. Спробуємо його розглянути та з'ясувати коріння цього пессимізму та його символіку.

II.

Кінець 1906 року, жовтень в Київі—де реакція гостра політична та соціальна української інтелігенції та українського робітництва разом із українським селянством, навіть з ним—особливо. Російська держава з початку ХХ-го століття вже виразно була державою міцного промислового капіталізму; політична (з приводу дуже непопулярної в народі та і в інтелігенції війни з Японією, що кінчається пізніше ганебною поразкою «великої держави») та в суті своїй і соціальна революція 1905-го року (соціальна—тому, що вона ж виявилася вільно й самостійно з селянських революційних

рухів від безземелля та голодування; згадаємо полтавські революційні селянські бунти ще 1902 року; що тому соціальна, що з початку нового віку робітники постійно мали величезного розміру страйки; передчуття неминучого соціального зрушения відчувалося в російському повітрі ще за кілька років до революції 1905-го року) — відбилася найгостріше власне на Україні, що була величезним фабричним районом та не меншим і хлібним. Революція дя викликала, як відомо, на вулицю народ, але підготовлено її було послідовно мідною агітацією тодішніх нелегальних партій РСДРП (російська соціал-демократична робітнича партія) та УСДРП (українська соціал-демократична робітнича партія). Леся Українка якраз у ці непевні роки була близька дуже до соціал-демократії (нелегальний інтелігентський гурток за проводом Івана Матвієвича Стешенка), членом партії ніколи не була (де припускає тільки один А. Музичка в своїй книжці про Лесю Українку. Вид. ДВУ. Одеса, 1925), звичайно називала себе соціал-демократкою. Нічого дивного немає в тому, що Леся відгукнулася на робітничий рух 1905 року і надала своєму відгукові до певної міри національного відтінку; гебрей, що є «раб рабів» — українець, що живе під гнітом культури російської, а росіяни і самі — раби самодержавства. Тому то так гостро бренять в устах гебрея ці слова:

Всіх мертвяків повиکидав би геть!
Загородив би Ніл і затопив би
увесь сей край неволі.

Придивимося ще трохи до конструкції та композиції цього невеличкого діалогу Лесі Українки. Цей діалог, перш за все не належить до розтягнених речей письменниці, він розгортається досить жваво та послідовно. Ремарки зроблені дуже уважно, пілкреслено багато дрібних деталів, вони займають більше ніж одну сторінку дрібного петиту, в той час, як весь діалог має шість невеличкіх сторінок. Великі ремарки авторові звичайно свідчать про абстрактність діалогу, коли в ньому ті двоє, що ведуть розмову, не мають змоги виявити себе, як постати, як «характер». Характеристики в більшості подаються у Лесі Українки через авторові ремарки. Що-до ком-

позиційної будови цього діалогу, то ІІ розгорнуто влучно і в міру можливості абстрактної теми діалогу—живо. Діалог починається жалівим викликом гебрея—«Ой, боже си! Невже я не засну?» Відгук єгиптянина подає так звану «зав'язку». Певне напруження ситуації читач почуває вже на другій сторінці діалогу, де його загострює єгиптянин: «що ж такого? На те робота». Потім тягнуться досить довгі монологи того самого єгиптянина, що хоче довести, як би він гарно працював, коли б став вільним робітником; моментом найбільшого напруження композиційного являється кінець монологу гебрея, що кінчається словами:

...затопив би
увесь сей край неволі.

Ці слова та вдар по обличчю є так званий *srapung*, момент найвищої сили діалогу. Далі, після ситуації з участю дозорця, починається те, що в композиції звичайно зветься «розвязкою»: єгиптянин прохаче простити його за вдар; гебрей понуро згоджується на це, але кінчає діалог словами: «більш ти від мене й слова не почуети!» Ремарка остання авторова стає за так-звану композиційну «кінцівку»:

Розходяться. Єгиптянин до будови. Гебрей до нільського багна. Інші раби силять.

Лесі Українці не раз дуже вдавалися драматичної діалоги. Найбільшим шедевром ІІ діалогічної форми являється невеличка драматична сценка під назвою «Айша й Мухамед». Діалог «В дому роботи» був одним з видатніших та найіндінішіх етапів письменниці в ІІ прямуванні до драматично-діалогічної форми.

Б. Якубський.

/

В ДОМУ РОБОТИ, В КРАЇНІ НЕВОЛІ

Велика, залита сонячним світлом полудневим, площа в окоці Мемфіса; на заході вона переходить у справжню пустелью, піскувату, повиту сухим маревом, тремтячим від спеки; на сході її оточують зарослі папірусу та лотосу, що вкривають багна, позосталі від нільської поводи. Посеред площи величезна будова, ще нескінчена: колонади, подекуди ще без капітелей, але поставлені по виразному плану, мури з барвистими майонками, ще покривані сіткою помічничих ліній, велетенські постаті богів з невикінченими емблемами на головах, а де-котрі й зовсім ще без голів. Гурти робітників пращають коло будови: хто робить цеглу, хто носить муц та воду для неї з багністих зарослів, інші, під наглядом будівничого, вивершують колони, кладуть перші вінди стелі, різб'ярі й малярі заходжуються ретельно коло покрас і статуй. Але де-далі робота стає млявою, полуднева змора давить усіх—і рабів і доглядачів.

Старший дозорець (глянувши на сонячний дзигтар перед статуєю бога Ра).

Полудень! Відпочинок всім! Лягайте!

(Робітники покидають роботу і вкладаються, здебільшого де-хто стояв. Де-котрі шукають затінку, інші виймають харчі й живляться, але найбільше таких, що падають як мертві спати ницьма або й горілиць на розпеченим піску, на камінні, на самім краєчку мура, вподовж брусів межи колонами, навіть на колінах у колосальних богів; сонце блищить на спіtnіх лобах, одежа мов паляє відблиском гарячого проміння—раби не чують, сплять важким сном, що розпирає їм груди спішним перівним диханням).

Раб-гебрей (в заболоченій одежі, шкарубкій від музу, увесь засмічений присохлим баговинням, худий, вузько-грудий, знесилений. Нетерпляче кидається, притуляючи голову до затіненого боку бруса камінного. Голос його хрипкий, змордований, сам він наче непрітомний).

Ой, боже Сил! Невже я не засну?
Ой, спати, спати, спати хоч хвилину,
бо вже не видержу! Ой, боже Помсти!..

Ра б-ց г и п т я н и н (одежа його замощена фарбами, але ніякого іншого бруду на ній нема; він худий, як і гебрей, але його тонка, сухорілва постать широкоплеча і не-наче виконана з червоної міді; по ній знати вперту, незломну силу, якусъ немов нелюдську витревалість. Він сидить на великому пальці ноги колосального Озіріса і Ість сухого коржа з часником, запиваючи водою з глиняної тиковки. Його довгасті прижмурені очі дивляться з добродушною насмішкою на гебрея. Згодом він озивається до гебрея тонким, трохи рипучим голосом).

Яка там помста? Що ти плещеш? Хто ж се над ким помститись має? За що? Про що?
От не базікав би, давно б заснув...
Ти може їсти хочеш?..

Г е б р е й (дражливо). Одчепися!

(Помовчавши, ще дражливіше).

Як ти питачеш, за що, про що помста?
Чи ти на сонці не печешся зрана
до вечора? Чи脊на не болить?
Чи голову не ломить? Ти а кришталю?
Ти мідяний? Ти камінь, чи людина?
Ще не обридло бабратися в фарбах
так, як мені в болоті?

Є г и п т я н и н. От-то.

Се чиста нільська повідь! Заливає
мене словами—пробі, утоплює!
Ну, спека—се ж бо літо! Ну, втомився,
ну, фарба, ну, болото—що ж такого?
На те робота.

Г е б р е й (схоплюється і б'є себе в груди).
Нацо та робота?!

Скажи, навіщо? Хто в сім клятім краю
те відає, навіщо нас мордують?
Нехай би се був дім, чи там дворець,
чи хоч темниця, клуя, стайнія, хлів,

а то—каміння купа величезна,
поставлена стовпами, бовванами
довготелесими—який в тім глузд?

Єгиптянин. Адже се храм—чи ти їж того не знаєш?
Гебрей. А що то храм? Навідо він?
Та як же?

Богам же треба теж оселю мати.
Гебрей. Богам? Оселя? (Показує на небо і на пустелю).
То чия оселя?

Чия то хата, я тебе питую?

Єгиптянин (спокійно).

Та то зовсім не хата й не оселя,
то так неначе царство, в ньому се,
що ми будуємо, є мов дворець,
се хата Ра, оселя Озіріса,
притулок для мандрівниці Ізіди,
колиска Горусу, спочивок Фта,
майстерня Тота, Апісовий хлів,
Анубіс, Нейт, Амон домують тута.

Гебрей (затикає вуха).

Ой, боже Грому, заглуши мене!
Нехай я хоч іменнів сих не чую!
Гірка моя неволя, та найгірше
в ній те, що я служу отим потворам,—
не хотячи, кленучи, а служу!
Ношу болото на прокляту цеглу
і сам стаю болотом, сам з душою!

(До Єгиптянина).

Скажи мені, якби тебе не гнали
на сю роботу силоміць, ти став би
по власній волі будувати оселі
усім отим, що ти тут називав?

Єгиптянин. Авже ж би став.

Гебрей. То, значить, за-для тебе
нема тепер неволі? Ти не раб?

Єгиптянин. Е, де вже там не раб!.. Якби я сам
був паном над собою, я б не так
роботу сю розкладав: спочинок довший,

свята́ частіші я б собі давав,
і страву певне б мав далеко ліпшу,
мене б не бито—се вже річ видима!—
Либонь що я б не мури малював,—
різьби, мальства, будівництва вчився б.
Тоді б я де-що тут зробив інакше:

(Показую рукою в різних напрямках).
сю постать я б зробив далеко вище,
а тую нижче; не жовтогарячу,
але червону фарбу тут поклав-би,
не так би може й цілий підмурівок
я заложив би—сей довгастий надто—
я більше б лотос брав, а не папірус
за взрець для стовпів...

Г е б р е й . Але роботи
не кинув би?

Є г и п т я н и н . Ой ні! Хай Тот-майстерник
мене ховає від неробства! Всі ми,
єгиптяни, працюємо ретельне
не тілько по неволі, а й з охоти.
Не раз мені здається, я робив би
незмірно краще, якби я був вільним,
отак як будівничий наш, наприклад.
От щастя жити так, як він живе!..

(Розлягається вигідно на виступі сандалії Озірісової і, за-
жмуривші очі, вголос марить).

Ні, ще не так!.. Не так, як будівничий—
він все таки не сам собі господар—
накаже перше цар, жерці присудять,
а потім він буде, що звелить.

А я б не так. Я будував би храми
по своєму, я б видумав нові
емблеми для богів, а колонади
зовсім би не таким порядком ставив,—
я-б їх єднав по три, по п'ять, по сім,
отак як пальми часом виростають...
І! щоб то був за храм! Боги мої...

(Посувається ближче до гебрея і говорить пошепки).

А знаєш, я б ховав у пірамідах,
скажу тобі поправді, не царів,
а всіх, що добрій діла робили,
всіх, що жили поправді. За-для того
прийшлося би, правда, більші піраміди,
що вище будувати, переходи
робити довші в них, та се дарма,—
вони либоинь тоді були б ще кращі
і вже б не зруйнувалися ніколи,
бо все одно були б вони, що гори...
Я б може просто гору обтесав
і в ній попробивав без ліку ходів,
і саркофагів тисячі поставив,
щоб стало їх хоч би й на всіх мерців.
Ото була б новітня піраміда,
якої світ ще не видав!.. (Усміхається і затихає.
Який час здається, що він спить, але згодом він озивається трохи сонним голосом до гебрея).

А ти?

Щоб ти зробив, якби ти вільним став?

Г е б р е й (що теж було стишився і лежав нерухомо, неначе в якомусь отупінню, раптом схоплюється і різким рухом наближається до самого обличчя єгиптянина. Ще хріпшим, аж безгучним голосом, повний лютості і злодості).

Я? Що зробив би я? Розруйнував би
усі ті храми ваші й піраміди!
Порозбивав би всі камінні довбni!
Всіх мертвяків повикидав би геть!
Загородив би Ніл і затопив би
увесь сей край неволі!

(Єгиптянин мовчики одводить руку і дає в лиці гебрею, той з проникливим криком падає додолу).

Д о з о р е д ь (прибігає з києм).

Що за крик?

Се що таке? А, прокляті раби!
Ані заснеш, ані спочинеш з ними!

(Б'є обох києм).

Тепер ідіть обидва на роботу
раніше від усіх. Се вам за кару.

(Відходить).

Є г и п т я н и н (бере відро з фарбою і квачі, лагодячись іти
малювати мура. До гебрея).

Ти, слухай-но, не гнівайся на мене!
Воно, я знаю, не годиться битись,
але скипіло серде. Я й забув,
що ми ж таки товарищи з тобою,
бо маємо ж ми спільний дім роботи.
Ти вже прости!

Г е б р е й (одвертається від нього і бере з долу брудного
кошика до глини. Понуро).

Нічого, так і треба,
я мушу знати, що я тут раб рабів,
що він мені чужий, сей край неволі,
що тут мені товаришів нема.
Більш ти від мене й слова не почуєш!

(Розходяться. Єгиптянин до будови, гебрей до нільського багна.
Інші рabi сплять).

Київ, 18/X 1906.

К А С С А Н Д Р А

Драматична поема

ТРАГЕДІЯ ПРАВДИ.

Драматична поема «Кассандра» не належить до числа тих творів Лесі Українки, що користуються з особливої популярності,—коли не широких читадльських кіл (про них говорити поки-що—річ передчасна),—то, принаймні, читачів, що навчилися любити і розуміти інші речі поетеси з «екзотичними» сюжетами.

Досить хоча б побіжно переглянути такі нечисленні рядки, приділені «Кассандрі» в статтях та книжках про творчість Лесі Українки, щоб у тім пересвідчитись.

В одній із найперших спроб такої загальної характеристики, підбиваючи посмертні підсумки, Ів. Стешенко зауважив про «Кассандру» тільки те, що вона передніята «переважною ліричністю», і, даючи перевагу «Йоганні, жінці Хусовій», указував, що в дім останнім творі більше драматизму і громадського елементу¹.

У пізнішій книзі М. Драй-Хмари приділено півсторінки переказові «Кассандри»: вона поставлена поруч іншої драматичної поеми «У пущі», як написана на ту саму тему—взаємовідносин між героїм та юрбою. Поема насичена, зауважує далі критик, «містичними настроями». «Під гнітом супспільства виник дей містицизм, але коли супспільство спіткала катастрофа, то й містицизмові настав кінець — він розвівся»². І далі цитата—два кінцевих вірші поеми.

Трохи більше уваги кладе на «Кассандру» інший автор, проф. А. Музичка у своїй монографії про Лесю Українку. Не даючи, як і інші, аналізи поеми, він зближає її з настроями, що готовали поступову українську інтелігенцію до

¹ Пoetична творчість Л. Українки. — Л.-Н. Вісн. 1913. X, стор. 46.

² Драй-Хара М., Леся Українка, ДВУ, 1926, стор. 146.

революції 1905 року — і пробує навіть пов'язати поему з сприйняттям Лесею Українкою самої революції. «Як революціонер, Леся готується й готує інших до боротьби, підлічує свої сили, зважує сили противника. Як поет-драматург, має вона гарний матеріал для драми. Як марксист, вона бачить ту боротьбу, бачить де російське царське правительство, що мов ахайді облягли Трою. Як поет-символіст з нахилом історика, вона творить у своїй «Кассандрі» трагедію цієї боротьби, маючи Шляду українського народу. Дієви особи, що там виступають, де тільки українські партії, що, сліпі самі, беруться вести за собою народ». Російський імператорський уряд, не маючи змоги силоміць придушити загальний страйк 1905 року, уже четвертого дня страйку почав ніби здавати свої позиції, а справді готовути удар рішучий і підступний: він видав маніфест 17-го жовтня, оголосив конституцію і свободи — на те, щоб оманою заспокоївші громадську думку інтелігентських вершків, помалу заходжуватись коло розгрому та уярмлення. Цей маневр, на думку проф. А. Музички, має в Лесі Українки символ у вигляді того Троянського коня, що довкола нього відбувається 7-ма сценами «Кассандри» і що з нього наївно втішаються, не слухаючи пересторог героїні, стомлені по довгій боротьбі троянці. — «Ці дві сцени, VII й VIII, перероблені Лесею 1907 року, отже після революції, коли запанувала всюди реакція, коли вже прозріли й «сліпі», що ставили побитих біля коня на сторожі», вказують, як Леся держалася пильно дійсності, як не хотіла вона від неї відступити ні на йоту»¹.

Тлумачення це не позбавлене певної дотепності, але пристати на нього важко. Трудно уявити, що постаті Деффоба, Гелена, або Андромахи та Поліксени, були уособленням будь-яких політичних партій. Опріч того, «Кассандра» написана, як ми знаємо, за два зимові сезони 1901-1902 і 1902-1903 року, в Італії, в Сан-Ремо, де тоді Леся Українка проживала. VII-а і VIII-а сцени, що про них говорить проф. Музичка, справді, перероблені 1907 року в Ялті, але, обізнавшися нижче з характером переробки, ми побачимо, що викликали II перш

¹ А. Музичка, Леся Українка. ДВУ, 1925, стор. 76.

за все міркування художні— і тематична сторона при тій переробді не збагатилася на якісь нові мотиви, що поставили б ІІ близче до подій 1905 року, ані ж де було в переднішій редакції. Таким чином, даних до того, щоб бачити в «Кассандрі» символічний малюнок революції 1905 року—ми поки-що не маємо. І так само не переконає нас і пов'язування останніх слів героїні і всієї останньої сцени в «Кассандрі» з драматичною поемою «В катакомбах», що робить далі проф. А. Музичка.

Ми можемо не дитувати інших думок про «Кассандру», здебільшого так само побіжних і перебіжних—хіба за винятком сторінок, приділених поемі в «Підручнику історії української літератури» Ол. Дорошкевича, до яких ми ще звернемося. Фактом є те, що одну з безперечно визначних і незвичайних у нашій літературі що-до своєї тематики драматичних поем Лесі Українки більшість критиків (окрім дружні думки, як напр. лист М. С. Грушевського¹, що про нього згадує М. К. Зеров, рахувати тут нема чого) відсунула на другий план. Чи спричинилася до того похмурість настрою, що оповиває «Кассандру», чи той «містичизм», що його не один раз згадує критика і що його чудно було бачити їй у поетесі, яка мислила радіоналістично, навіть матеріалістично—для нас це річ неістотна: але безперечно, певну роль в дії холності відограла і незвичайна— як на наших читачів початку ХХ століття— антична тематика поеми.

Поетка передбачала це почасти сама. В не раз дитованім у роботах про неї уривку одного з листів з приводу «Камінного Господаря» вона говорить про те, що й сама розуміє свою сміливість,—«але вже певне то в высшем суждено совете», щоб я шіт *Todesverachtung* кидалася в дебрі всесвітніх тем (як наприклад з «Кассандрою» своєю), куди земляки мої, за вимком двох-трьох одважних, воліють не вступати².

І справді: за небагатьма винятками, українська література XIX століття обмежала античні теми й форми, що, як відомо, спровали такий виїмково великий вплив на літературний

¹ В передмові до видання творів Л. Українки. 1924 р., т. I, стор. LXIV.

² Літ.-Наук. Вісн. 1913, X, 30.

розвиток інших європейських народів. За давніх часів, коли в нас панувала схоластична поетика, були, здавалося, всі засновки до виникнення у нас класицизму: учні і вчителі Київо-Могилянської колегії та академії знали античних письменників, могли показати знання мітологічної номенклатури, навести у своїй ораді «подобіє» або «приклад» з античної історії або літератури. Шкільна пітника виходила з тих самих формально-врозумілих зasad поетики Арістотеля та Горадія, що й пітника західно-європейських духовних шкіл. Вергілієва «Енеїда» була не менше популярна, як на Заході і в Росії,— і сам факт пізнішого її пародіювання свідчить про те, що її читачі могли одінити комізм травестії—не менше, ніж французькі цінителі травестованої «Енеїди» Скаррона. Але історичні обставини й особливості того содіального оточення, якому випало культивувати українське художнє слово, не дали дим зачаткам розвинутися далі за той щабель, що на ньому став Котляревський або Гулак-Артемовський, який перекладав Горадія. І чимало часу спливло, аж поки Кулик у віршовій передмові до «Позиченої кобзи» запропонував узяти за зразок німця, що «рідну фальш письменницьку покинув і прихилився до греків та римлян, широкою рікою правди плинув, простуючи в науки океан»¹. Мідно пов'язана з усною селянською творчістю, з побутом—українська лірика не пішла в XIX в. ні дорогами шарнарців, ні дорогами неокласиків, відмежувавшися з цього погляду і від російської літератури, де тяжіння до «Парнасу» так виразно виявилося у представників «чистого мистецтва» середини віку, і від інших літератур слов'янських, хоч і меншою мірою, а все ж пронизаних античною стихією.

На кінець віку ситуація виразно почала мінятись. Уже назбиралось чимало спроб перекладів античних поетів мовою українською, починаючи з несміливих кроків М. Шашкевича і кінчаючи такими значними довершеннями, як переклади Гомерових поем Руданського та П. Байди-Ніщинського. Уже І. Франко почасті надрукував, а почасті проектував переклади з Софокла («Едіп Цар»), Піндара, Алкел і Сафо, Апулея, Лукіяна та багатьох інших. Уже Кулик, старіючи, у

¹ Сочин. и письма П. А. Кулиша, т. 3. 1909, ст. 219.

вірші «Гомер і Шекспір» свідчив, що «про греків ми говоримо з любов'ю, і кожен з нас Гомера в вічі знає»¹—бодай з золотих написів на оправах по бібліотеках «розкішних дуків». А у відомім київськім гуртку 90-х років, що збиралася у приміщенні М. В. Лисенка, в тім самім, що про нього говорить у своїх спогадах про автора «Кассандри» Л. Старицька-Черняхівська, поети перекладають не тільки Данте, Гете, Мольєра, Гайне та Беранже, а й шедеври античних літератур: В. Савійленко ще 1887 року на сторінках харківського альманаху «Складка» почав друкувати свій переклад «Іліади», поновивши справу, що ІІ не скінчив П. Ніцинський, а І. М. Стешенко під псевдонімом Івана Сердешного року 1893-го друкує переклад Овідієвих «Метаморфоз»—і потім працює коло перекладу Вергілієвої «Енеїди»,—який, до речі сказати, досі ще не побачив світу... І той, і той—близькі до Лесі Українки люди.

А втім, враження від античності виповнили Лесю Українку вже з малого малярства. У великом Звягельськім саді на Волині діти Косачів відогравали то сцени з лицарського життя, то гралися в «Іліаду» та «Одіссею». Поетці не була чужа мова, що нею написано ді поеми,—в Гомеровім тексті, оповідають нам певні свідки, вона орієнтувалася досить вільно: серед ІІ паперів у с. Колодяжному Ковельського повіту між чишим був переклад трьох рапсодій «Одіссеї». Один із перших ІІ віршів, що з'явилися в друку, присвячений славновезінній грецькій поетесі Сафо (див. т. I, стор. 5), та й потім, хоч і не дуже часто, вона звертається до античних мотивів то в «Іфігенії» (1898), то в «Ніобеї», в другій частині «Триптиху»... Проте, ніде не віддала їм вона такої гойної данини, як у написаній в 1901—1903 роках «Кассандри», що з'явила в перших двох книжках «Літературно-Наукового Вісника» за 1908 рік.

Образ віщої діви, Кассандри, що ІІ доля так трагічно пов'язана з загибеллю Трої, а пізніше з загиблом дому Атрідів і «пастиря народів» царя Агамемнона, що полонив Кассандру, уже довгий час перед Лесею Українкою притягав уяву поетів, які не раз скористувалися для своїх поем і трагедій із бідних і супереччих даних поеми. Більшу частину цієї легенди складено, любовь, уже за доби по Гомері. Гомер в «Іліаді» (пісня

¹ Сочин. П. А. Кулиша, т. 3, ст. 35.

XIII, 363) ще нічого не знає про пророчий дар Кассандри, узиваючи її лише найкращою з дочок Пріамових (тroyського царя) і розповідає про те, як Отріоней з Кабесу сватався за неї, пропонуючи на виміну збройну підмогу Трої проти аргів'ян. Пріам обіцяв дати йому за дружину Кассандру, але Ідоменей під час першого бою забиває нещасливого жениха. Це майже і все, що говорить Гомер про Кассандру, коли не рахувати згадки про її смерть в оповіданні тіні царя Агамемнона — Одіссеїві, що спустився в підземне царство («Одіссея», XI, 421). Небагато чого додає до цього і Вергілій. Що правда, в його джерелах уже досить багато говорилося про Кассандру — пророчицю. Але ця сторона мало зацікавила автора «Енеїди», що присвятив лише одну (другу) пісню своєї поеми руйнуванню Трої. Лише побіжно згадавши про Кассандрині віщування, він дав на волю Лаокоонові застерігати троянців, щоб вони не ввезли в місто збудованого ахейцями коня. Образ Кассандри і у Вергілія заслоняє образ воївника, що сватається за неї, як і Отріоней, і що обіцяє Пріамові підпомогу проти греків — тільки ім'я його цим разом інше — Кореб (грецьке Коройб), син Мігдонів («Енеїда», п. II, 341). Разом із купкою відважних, за проводом Енея, він робить очайдушну спробу прогнати ахейців із здобутою Трої.

Епічним поетам образ Кассандри, прекрасної незаміжньої дочки Пріамової, так само, як і образ Кассандри — віщої діви, очевидно, не давав придатного матеріалу: і все, що ми про неї знаємо з античних часів, ми завдачуємо, головно, трагікам і пізнішим компіляторам давніх переказів. Проте на ситуації легенда не збагатилася. Всі вони сходять, по суті, до такої схеми: Аполлон дав Кассандрі пророцький дар за обіданку навзаєм покохати його; але, як вона свого слова не додержала, бог покарав її тим, що ніхто не вірив її пророкуванням. Коли Гелена з Парісом прибула до Трої і потім, коли зайдла війна, вона віщувала троянцям нещастя, і всі сміялися з неї, як з безумної. Коли ворог здобував місто, вона шукала порятунку в храмі Афіни, але Аякс, син Оілеїв, відтяг її від статуї богині; коли ділено здобич, вона припала Агамемнонові, разом із ним прибула до Мікен і разом із ним загинула тут: її забили Егіст і жінка Агамемнонова, Клітенестра.

Така схема, як бачимо, мало вдачлива і для драматичного поета. Не дивно, що аж до найновіших часів Кассандра рідко коли виступала в трагедії інакше, як у ролі другорядної дієвої особи. В першій частині знаменитої Есхілової трилогії «Орестея» (коло 458 р. до нашої ери) — в «Агамемноні» — вона бере участь лише в одній великій сцені з хором, на колісниці коло брами Мікенського палацу: в пророції галюцинації, уриваючи її безладними викриками до Аполлона, віщівницея розповідає Хорові про те, що діється за сценою — про пекельну сітку-покривало, що його Клітемнестра накинула на голову Агамемнонові, про вдари сокири, про смерть царя, що його забивають жінка і її коханець; перед нею перебігає у страшних образах вся історія проклятого роду нащадків Атревих — і в невимовному розpacії вона скидає з себе жрецький покрив, ламає своє прородьке жезло — і йде в палац на неминучу загибель. До речі сказати, сценою прибуття Кассандри до Мікен спершу думала і Леся Українка закінчити свою драматичну поему: і в неї Кассандра скидає з голови діядему і, ламаючи, кидає під ноги прородьке жезло на знак відмовлення від свого чудовного дару; але патетична розмова з Хором і момент пророчої нестягами випущені зовсім, бо колишньої, троянської Кассандри — нема:

Колись була пророчиця Кассандра,
вона згоріла на пожежі в Трої,—
слова її пророці скошеліли,
і вітер їх розніс ген-ген по морю...
Тепер нема ічого від Кассандри.

Проте, поетка побачила скоро, що такий епілог, по разючій сцені пожежі і руйнування Трої, без потреби обніжує і розбиває вражіння в читачів: в окремих виданнях цей епілог, згідно з бажаннями самої авторки, в тексті п'єси тепер не вміщається. Дорогою екстатичного патосу Есхілової Кассандри героїня Лесі Українки не пішла.

Де-які деталі в образі Кассандри могла навіяти Лесі Українці інша старогрецька трагедія, що виводить дочку Пріамову на сцену — знов-же як особу епізодичну. Це «Троянки» Евріпіда (480—406) — довге і жалібне голосіння полонянок з

царського роду на чолі з матір'ю Гекубою: серед них Касандра, що починає співати весільної пісні, кільче Аполлона на свій шлюб з царем Агамемноном і вимахує, безумна, смолоскипом—символом шлюбного обряду. Вірний собі, Евріпід уриває, проте, ІІ нестяжну пісню на те, щоб змусити пророчицю в довгій промові доводити з софістичними хитрощами парадоксальне твердження, що доля троянців кінець-кінцем щасливіша, ніж доля греків. Парадоксальність пом'якшується, проте, тим, що глядач знає дальшу долю грецьких героїв, що, стискаючи в десяток віршів усю історію Одіссеївих блукань, Кассандра наводить і фактичні докази, які випливають з дару провидіння. По тому ІІ відводять на корабель Атрідів. Драма Лесі Українки кінчається так само, як знаємо, викриками Кассандри про «весільний час»—тільки слова ці стосуються не так до неї самої, як до ІІ сестер, інших дочок Пріамових, що їх долю вона бачить у темнім майбутнім.

Не спиняючись на трагедіях римського імітатора грецьких трагіків Лудія Аннєя Сенеки (4 до нашої ери—65 по нашій ері), що повторив і Есхіла, і Евріпіда,—ми можемо поминути і інших наслідувачів доби пізнього Відродження і класицизму, бо, по-перше, Кассандрі в них приділяється, здебільшого, також епізодична роль, а, по-друге, до розуміння нашої драматичної поеми вони нічого не дадуть. Хіба що з погляду певної повності можна відзначити тільки, що з другої половини XIX століття починається ряд спроб зробити Кассандру центральною особою трагедії. В німецькій літературі ми маємо, наприклад, року 1877 «Кассандру» Фрідріха Гесслера, що, як і Шіллерова Орлеанська Діва, зрікається любові земної для любові небесної, ламає обітницю і терпить за те кару. Вона любить троянського героя Аретаона (згаданого побіжно в «Ілліаді»), Аретаон під час руйнування Трої вмирає на руках у неї, а ІІ саму, як бранку, відвозять до Мікен. Основний міт трагедії, як бачимо, належить цілком авторовій вигадці. Те саме довелось сказати б і про «Агамемнона» Густава Кастроппа (1890), про «Кассандру» Герберта Ейленберга (1903), про «Кассандру» Ганса Шішінгена (1913), що скористувався, проте, з відомої нам згадки «Енеїди» про Кореба та інших. Згадати про них варто хіба тільки на те, щоб

показати, як не перестає образ Кассандри будити уяву поетів аж до найближчих днів¹.

Щоб зробити з Кассандри центральну трагічну постать, новішим поетам доводилося вигадувати зовнішню дію, не користуючися з допомоги античної традиції. Роля Кассандри в традиційній легенді—пасивна; причина її муки в тім, що пророчиці не сила актом власної волі запобігти лихові, інакше спрямувати фатальний хід подій. На другу половину XVIII і десь на початок XIX вв., коли в літературах Західної Європи почала накреслюватись улюблена згодом від романтиків антитеза знання (цивілізації) і наївно-безпосереднього світовідчуття, що Ім ніби жила первісна людина, чужа цивілізації і тому щаслива (антитеза, що розвинулася згодом на протиставлення корисній науді—некорисної поезії, то-що)—образ Кассандри пригадався поетам. Ми знайдемо його у відомій Шіллеровій баладі (1802), що ІІ переклав мовою російською Жуковський (1808), а нещодавно—українською—О. Григорій (1914) і Дмитро Загул². Жодного сумніву нема, що Шіллерова балада була добре знайома Лесі Українці.

Основний мотив Шіллерової балади—згадана вище антитеза знання—незнанню.

Nur der Irrtum ist das Leben,
Und das Wissen ist der Tod—
Бо життя—в однім незнанні,
А знання—це смерть і гріб.

Прородький дар обтяжує Кассандру, бо позбавляє її особистого щастя, наївно-безпосереднього ставлення до життя. Їй не тому тяжко, що ІІ словам не ймуть віри; важче саме знання, що через нього розв'ється захватна її принадна обмана, розсипаються ілюзії, в яких так вільно і легко кохаються всі люди довкола неї:

Скрізь утіха, де погляну,
Всі кохаються, живуть,

¹ Див. про них Karl Heinemann. Die tragischen Gestalten der Griechen in der Weltliteratur, 2 Bd, 94—95 (Leipzig. 1920 у серії «Das Erbe der Alten»).

² Ф. Шіллер. Балади, переклад Дм. Загула, ДВУ. 1927, 83—87. Цитати, що йдуть далі, з цього перекладу.

Тільки я од горя в'яну,
Тільки в мене скорбна грудь.
Не для мене травень, квіти,
Бо й весна моя сумна,
Хто ж буде життю радіти,
Як зглибить його до дна?
Щасливіша Поліксена,
Що, мов п'яна од вина,
За найкращого Елліна
Вийде заміж цього дня.
Гордо груди їй хвилюють
Радощі, чужі мені;
О, боги! вона нечує
Заздрощів до вас і в сні.

Це протиставлення Кассандри і Поліксени ми знайдемо і в Лесі Українки, і знайдемо також, тільки в де-що зміненім вигляді, і образ того друга-жениха, що, втративши його для себе, жалкує далі Шіллера Кассандра:

Бачу й я свого друга,
Що душа за ним болить,
В нього погляд—вічна туга—
Серде спрагою в'ялить.
Він для мене—краща пара
І повів би в рідний дім,
Та стойть страшна примара
Поміж мною і між ним.

У Шіллера його не названо ніяким ім'ям: в Лесі Українки він звється Долон і несхожий на меланхолійного закоканця німецької балади; не зникши погляду відічих очей пророчиці, він сам зрікається шлюбу з нею, але в неї любов до нього не згасла—і про де знають не тільки близькі, але й хитрі вороги, як от Сіон.

Лесі Українка, повторюємо, знала баладу, взяла з неї де-які риси, але розійшлася з Шіллером в основнім освітленні образу. І Кассандра не плакатиме, що не можна жити з ілюзією; ІІ Кассандра—одна з духовних дочок Прометеївих—заживи дасть перевагу життєвій боротьбі над особистим щастям і спокійним сном. Вона знає хвилини смертельної туги, але не хотіла б «возвышаючого обмана». В ній живе і автор:

Я щастя не маю і в мріях не бачу,
Бо інші мрії у серді ношу.

Коли я часами журюся і плачу,
Я щастя у долі тоді не прошу.
Для інших і долі, і щастя хай буде,
Собі я бажаю не сну, а життя,—
Хто зо сну прокинувсь, хай щастя забуде,
Йому вже до щастя нема вороття! (І, 36—37).

В основі «Кассандри» лежать, звичайно, особисті почутті й переживання поетеси. Але дістатися до них можна, тільки розрізавши попереду оболону, виткану в данім разі з матеріалів, що їх достачило літературне подання і які творча думка художника переробила. Спинімось на цих матеріалах і на ділі переробленні.

Отже, Гомер, почасти Есхіл та Евріпід, почасти Верглій, Шіллер—ось поети, що в них Леся Українка могла знаходити то побіжний, то більш-менш усталений образ своєї героїні. Можна було б додати Шекспіра в «Троїлі та Крессіді», що зводив образи грецьких і троянських героїв з традиційних п'едесталів і що двічі вивів на сцену Кассандру,—вперше, коли вона перериває нараду Пріама і синів тужним пророчим викриком (д. II, сд. 2), а вдруге, коли вона спішується разом з Андромахою спинити Гектора і не дати їйому вийти на бойовище (д. V, сд. 3). Коли з Есхіловим «Агаємноном» Леся Українка могла обіznатися, між іншим, і по переспівлі Ап. Майкова (1874), то їй могла бути відома також написана в 90-х роках балада «Кассандра» Я. Половинського—спроба вільного трактування старого міту про любов Аполлона та Кассандри, що дістає від бога гіркий дар саме тоді, коли Трою вже облягли греки¹. Від будь-якого впливу з боку Половинського Леся Українка, проте, цілком вільна.

Готового матеріалу для драми перед Лесею Українкою не було. Вона скомбінувала його, договорюючи і розвиваючи натяки своїх джерел, античних переважно. Імена дієвих осіб II драматичної поеми майже всі вже були там. Але, напр., про Дейфоба—Гомер (Іл. ХІІІ, 94; XII, 155) знає тільки, як про сина Пріамового, богорівного воїновника. Леся Українка робить з нього мужа ради, головного воєначальника над

¹ Я. П. Половинський. Полн. соб. стихотворений, изд. Маркса, 1896, III, 16—25.

троянським військом, фактичного управителя Трої—з огляду на похилий вік батька—Пріяма. Надзвичайно лаконічні дані «Іліади» про другого Кассандриного брата, віщуна Гелена. Цей прегарно показаний у Лесі Українки носитель гнучкого й хитромудрого «фрігійського розуму» в Гомера тільки згадується (Іл. VI, 75; VII, 44), як ворожбит на птахах, що знає волю богів і звертається в один із критичних моментів з промовою до готових тікати троянців і вмовляє їх,—і вдруге, коли він радить Гекторові піти і викликати з війська ахейців найхоробрішого мужа на герць, щоб битися з ним самна-сам. Що-правда, Леся Українка знала, очевидно, і погомерівські перекази про Гелена, про те, як щастливо йому безпечно влаштуватись і в ворогів по тому, як Трою зруйнували; натяки на це є в 8-ій сцені: «мій розум зламаний, твій піде в світ, ти ним і переможців переможеш»,—і в епілогі, де говорять про те, що Гелен віщає нині волю богів у «Дельфах». Вона лишила Долонові ролю вивідача, що подається на розвіді у грецький табор і гине там, забитий грецькими ватажками (Іл. X, 315—457); але, звичайно, в молодім троянці, колишнім нареченим Кассандри, годі піznати Гомерового Долона, Евmedового сина, що його виїмкову зовнішню бридкість вважає за потрібне відзначити «Іліада». Зберегла вона без особливих відбігів від традиції образ Паріса, в II поемі вже остаточно позбавленого будь-якої героїчної авреолі: тільки відомі перекази про його дитинство, проведене з пастухами гори Іди, про його прибуття з Геленою до Трої, то-що (сд. Г.). Зате престендент на шлюб з Кассандрою, Гомерів Отріонеї, а Вергілій Корсеб—обернувся спочатку в Протезіла (в чернетковій редакції), а потім в Ономая, царя лідійського, що Іх, звичайно, нема чого зіставляти ні з Еномаєм (*Oinomaios*), царем Піси Елідської, батьком Гіпподамії, пі з Протезіла, в античній традиції спільником греків, що його забив Гектор і який завдяки молитві своєї дружини Лаодалі, вернувся по своїй смерті на кілька годин з попідземного царства на землю. Образ жениха-спільника, що його підказала традиція, дістав у поетки ім'я Ономая, очевидно, цілком випадково. Нарешті, образ хитрого грека Сіона, шпигуна і провокатора, являє собою лише розвиток

у бік реалістичного трактування образу, що його дав у другій пісні «Енеїди» Верглій.

Виявивши, таким чином, більшу самостійність у доборі дієвих осіб (добір зроблено з усією ощадністю, і персонажів, що відогравали б у п'єсі ролю супто-декоративну, в «Кассандри» майже нема), Леся Українка так само вільно поставила і до трактування подій. Проте, тих подій у драматичній II поемі небагато. Смерть Патрокла, що його забив Гектор, і смерть Гектора, що його забив Ахіллес—все це, забираючи так багато місця в «Іліаді», в «Кассандри» відбувається по-за сценою, по-за стінами того гінекею, де збираються і розмовляють між собою протягом перших трьох сцен Кассандра, Гелена, Поліксени й Андромаха. Так само лише здалека бачить Кассандра, як гине II колишній жених—вивідач Долон (сд. 4-а), і знов тільки з слів Поліксени дізнається вона, що загинув Ономай, так і не діставши обіцяної йому за військову допомогу нагороди—шлюбу з Кассандрою (сд. 6-а). Ми вже знаємо, як стосуються ці сцени до традицій. З традицією найбільше були б пов'язані дві останні (7-а і 8-а) сцени, коли з тісних стін гінекею дієві особи виходять на міський майдан і починається троянська катастрофа; але і тут Леся не чулася до обов'язку строго додержувати переказу. Роля Кассандри в 7-ій сцені являє собою цілком утвір поетеси, і про те, що Сіон саме Кассандру мусить благати, щоб його помилували, і досягає цього завдяки нерішучості пророчиці у фатальну хвилину,—«Енеїда», наприклад, не говорить нічого.

Події в «Кассандри» взагалі не пов'язані ланцюгом причинної залежності, що II вимагаємо ми від творів, до драматичного жанру заличуваних. В першій сцені ніяких подій ще нема; далі—вони розгортаються мимо волі головної дієвої особи (Кассандри) і вхопити нитки зовнішньої дії, пов'язавши їх у міцний вузол, авторці «Кассандри» так і не щастить. У другій сцені перед Кассандриними очима розпадається ефемерне щастя Поліксени: Гектор убиває друга II нареченого; в третій—никне щастя другої сестри—Андромахи: Ахілл, мстячись за смерть свого друга, вбиває Гектора. Далі йде перерва, і показана в четвертій сцені смерть Долона ніяк не випливає з попередніх подій. Нова перерва і новий епізод з Ономаєм

лише формально поєднаний згадкою про Долона в словах Кассандри і Дефоба. По суті тільки 7-а сцена (та й то лише в остаточній редакції: в початковім нарисі епізоду з Сіноном не було) дає щось подібне до драматичної зав'язки. Рука Кассандрина, піднявши меч, безсило спустилась: Сіон зостався живий, дерев'яного коня, лукавий дар данайців, завезено в місто. Але зав'язка далі не використана: ні сама Кассандра, ні прибічні не свідомі того, що Трою зруйновано в наслідок отієї фатальної нерішучості, отієї «трагічної пропині» геройні. На віщування і перестороги Кассандрині, як і давніше, ніхто не зважає, і, як давніше, вона—тільки свідок вчинків, що відбуваються довкола неї, але незалежно від неї. Драматична композиція не вдалася. Вдивляючись у варіанти (див. у кінці цього тому), можна встановити, що в автора було де-яке намагання уточнити, так-би мовити, жанр свого твору, вирівняти різкість перерви межі окремими епізодами, звільнити їх від усього зайвого, підсилити елемент зовнішньої дії. Але ця робота до краю не дороблена. Підзаголовок «Кассандри»—драматична поема, очевидно, має на увазі перш за все діялогічну форму викладу і почасти внутрішній драматизм геройніної вдачі. Від думки дати театральний твір авторка в процесі роботи відмовилася. Але чи можна вважати за хибу «Кассандри» те, що написана не для сцени, вона не задоволяє вимог, які ми ставимо звичайно до сценічного тексту драм і трагедій? Певна річ, що ні. Драмою «Кассандру» можна називати тільки умовно: але від того вона не буде «гірша». Про кожного письменника треба судити не на підставі того, чого він не дав, а того, що він дав. «Ліричний момент», що його перевагу в «Кассандри» відзначав, наприклад, І. М. Стешенко (див. вище)— є не вада поеми, а особливість її.

Отже, перед нами поема в діялогічній формі з однією центральною і головною особою—Кассандрою, що для неї і вся дія—троянська війна, і всі дієві особи—сестри, брати, троянці, греки—є тільки живе тло. За тло декоративне пра-вить гомерівська Троя, жіноча половина Пріамового палацу, майдани міста Іліона. Надзвичайно очітаній в історичній літературі, Лесі Українці легко було б спокуситись і старанно

розробити це тло, давши йому увібрати, поглинути центральний образ. Дієві особи були близькі і знайомі по «Іліаді» та «Одіссеї» з дитячого віку. Що-до декорацій, то в кінді віку таке живе було ще враження, яке зробили розкопи в Трої Генріха Шліманна (ум. р. 1890-го), що його головні праці виходили в 80-х роках і справу якого провадив далі в 90-х роках Дерпфельд¹. Згадаймо, як не оперся спокусі «археологізму» Флобер у «Саламбо», або пізніше Мережковський у «Воскреслих богах». Цього не сталося з Лесею Українкою, і в «Кассандрі» п'едестал не відвертає нашої уваги від піднесеної на нім статуї. Авторку поеми, як уже відзначали дослідники II творчості², взагалі мало цікавило відтворення пережитої доби. Багата на знання, вона не намагається виставити на показ своє багатство. «Місцевий» і «історичний» колорит покладено на картину дуже тонким, а часом ледве-ледве помітним шаром. Історія Паріса, посилання на міт про Прометея, Епіметея та Пандору—в першій сцені, натяк на історію Іфігенії—в п'ятій сцені, ось майже все, вставлене в текст із тих мітів та переказів, які оточували Кассандру. Рідко який поет початку ХХ віку і в російській, і в західно-европейських літературах, у творах на античний сюжет удерджиться, щоб не показати широко і щедро свого знання мітологічних та історичних імен. Згадаймо в російській літературі мітологічні трагедії І. Анненського («Меланіппа-філософ» 1901, «Цар Іксіон» 1904 і ін.) або Вячеслава Іванова («Тантал» 1905). У Лесі Українки цілком інший підхід до матеріалу, і непідготований читач II «Кассандри» не потрібує широкого пояснювального словника. Афродіта, Артеміда, Арес, Аполлон, Геліос, Зевс, Мойра, Хаос—ось, здається, всі імена, подані в «Кассандрі» з старогрецьких релігійних переказів. Так само ощадлива вона, коли називає інших мітологічних героїв та героїнь. Сама манера називання в неї така, що уважному читачеві не треба ніякого довідника, щоб з'ясувати собі те чи це місце поеми. Згадана, напр., Пентезілея (в сцені

¹ Року 1891, напр., вийшла присвячена троянським і іншим Шлімановим розкопам праця Schuchhardt's, Schliemann's Ausgrabungen in Troia (Leipz. 1891).

² М. Зеров. Цит. стаття, стор. LIV.

5-ій) — і тут же, в реалії, подане потрібне пояснення: «Пентезілєя, красна амазонка, що загинула за Трою без пори». І вже, звичайно, ніякого «Реального словаря класических древностей» не треба для того, щоб зрозуміти почуття, які змусили в останній сцені одного з сторожів побажати царській родині: «нехай би Гадес Іх усіх забрав!»

Ту саму ощадність ми відзначимо у змалюванні декоративного тла. Мальовничий елемент у «Кассандрі» зведенено до мінімуму. Цитований вище дослідник (М. Зеров) зауважує, що в Лесі Українки взагалі переважають образи слухові, а не зорові, і що твори, де згідно з темою тій доводиться приділяти головне місце не діалогові або монологові, а опису та розповіді — ті завжди вдаються менше. І проте, декорація «Кассандри» заслуговує на увагу і своєю мальовничою стороною. Добір кольорів на ній не різноманітний: по суті, всі кольори зафіксовані в епітетах діалогичної мови, сходять на такі: чорний (чорний корабель, чорні води, чорна кров, чорна доля), багряний, червоний, пурпурний (багряні хвилі; багряна хмаря, червона сандалія, червона нитка, пурпурна вовна), золотий і срібний (золоте пасмо волосся, золота га-дючка на руці, золотокудра дружина, то-що) і лише зрідка ще білій (місяць — біле око, сніжно-біле чоло, то-що). Цими фарбами то разом, то навперемінки обкрашуються обстава розмов і дій: обстава, що дурається орнаментації, уникає вигадливих ліній і форм, змагає до монументальної простоти і не боїться примітивності. Для неї характерна, напр., така ремарка 4-ої сцени: «обидві царівни (Кассандра й Поліксена) стоять (на мурі) який час нерухомо, їх чорні постаті різко виділяються в місячнім свіtlі». Або останній момент тієї самої сцени — коли Кассандру відводять од мурів: — «місіль ховається за хмару, і темна купка людей, що веде Кассандру по-під мурами, ледве мріє, а далі зливається з глибокою тінню від храма». Тими самими фарбами і лініями змальовано нечисленні картини, що подибуються в тексті самого діалогу; напр., картина прибуття Паріса та Гелени до Трої (сц. 1-а) і інші. В усім цім відчувається вже де-який повів модерністського малювання — без його спотвореності. Варто відзначити за одним заходом ту саму ощадність і обдуманий стиль

нечисленних у поемі порівнань: Долон на полі—«такий самотний, наче кипарис на роздоріжжі»; або—«сплеміся над чолом слова вразливі, немов гадюки над чолом Медузи»; або ще (з брульйонової редакції): вітрила—«мов лоті гарпії крилами бились з північним вітром», то-що. Все це разом надає зовнішньому оформленню матеріалу певного стилю, без ніякого ухилу в бік стилізації. Варіанти тексту показують, між іншим, і в дії дарині повсякчасне намагання Лесі Українки до самообмеження: всіма способами уникаючи непотрібної з її погляду археологічності й причепуреності, вона заміняє, напр., слово «пеплум» на слово «убрання», викреслює в ремарці 4-ої сцени образ Кассандри з довгими пасмами волосся, що вихоплюється з-під чорного покривала і має на вітрі,—і лишає просто: «згорнена з головою в довге чорне покривало», то-що.

Коли нерухомому, декоративному тлу приділена така навмисне мала увага, то живе людське тло центрального образу розроблене ширше і глибше. В поемі майже нема ѹ однієї дієвої особи, що не мала б свого індивідуального відбитка. Навіть особи з суто-службовою, з погляду композиції, ролею його мають; вкажемо, для прикладу, стару рабиню, що ІІ Деїфоб у 5-ій сцені посилає по Кассандру. Ще більшою мірою стосується це до вартових восьмої сцени. Психологія цих безименных героїв троянської війни, їх ставлення до панів і проводирів показані з великим художнім тактом. По епічній ідеалізації не зсталось в поемі й сліду. Але ІІ не заступила ні пародія, ні бурлеск, як у Шекспіра в «Трояні та Кressіоді» або у Котляревського в «Енеїді». Троянський народ, троянські воїни і ватажки показані з погляду художника-реаліста з усіма рисами класового розбрату і користолюбності класових інтересів. Ми чуємо, наприклад, про те, що військо не завжди без суперечок кориться своєму приїзді, і домогтися тієї слухняності інколи важко (військо Ономаєве в 6-ій сцені); ми бачимо народ, що його пристрасті теж ледве стримують поки-що мідний ще ланцюг релігійного культу (сд. 7-а); воїнів-сторожів, що справляють царську родину «до Гадесу»: «увірілись воїни усі троянцям—усі від Деїфоба до Паріса, а вже найгірш ота зловісна птиця» (сд. 8-ма). О. К. Дорошкевич вважає за можливе твердити

навіть, що «психологія феодально-рабського суспільства часів Його розкладу й занепаду... становить тло в драматичній поемі «Кассандра»¹. Психологія дя розкривається нам, проте, не так у нечисленних масових сценах поеми, а більше в індивідуальних образах дієвих осіб, протиставлених Кассандри.

Композиція поеми майже скрізь антитетична. Експозиція характеру Кассандриного забирає 6 сцен: але антитези поширяються і на дві останні. В першій сцені Кассандри протиставлена Гелена, живе втілення вроди, що ІІ не духотворить ніяка думка і тому—вроди вбійчої, як смерть, вроди нерозважної, безжурної, стихійно матеріальної. І ця краса являє собою велику силу громадську, але силу, що дезорганізовує, несе з собою тління, гасить іскру Гірометеевого вогню в живій людині. У другій сцені ми маємо антitezу Кассандри в особі Поліксени, нареченої Ахіла: де бездумна, сильна безпосередністю і бідна на аналітичну думку молодість, по суті невідповідальна за своє сліpe ставлення до життя, за своє егоїстичне тяжіння до особистого щастя. В наступній сцені розвинена, уже накреслена в третій, антitezа Кассандри і Андромахи. Одна з найудобленіших у героях епосі героїнь не викликає симпатій в авторі «Кассандри». Андромаха — звичайнісінка жінка, «тільки жінка», охоронниця домового огнища і спокою, який є вищий для неї над усі шукання і всі правди. Саме Андромаха і говорить Кассандри слова, такі гостро протилежні що-до свого духу всій істоті пророчиці,—і ми додали 6,—також усій істоті самої Лесі Українки:

Доволі з нас уже твоєї правди,
зловісної, згубливої, так дай же
нам хоч неправдою пожити в надії!
Ох, я вже втомлена від тої правди!
Ой, дай мені хоч сон, хоч мрію, сестро! (сд. 5).

Цього не може, та й не хоче дати Кассандра,—і стосунки межі сестрами переходят у почуття гострої обопільної ненависті. Андромаха—представниця нерухомо-консервативного,

¹ Підручник історії української літератури, вид. 1924 р., стор. 268.

побутового, «інстинктивного» принципу: де звязує її з такими людьми, як Деофоб, як Ономай — натурами так само чужими аналітичній думці. Всі вони ясно знають, чого хочуть; будь-які сумніви їм невідомі; Деофоб простий і елементарний у своїм патріотизмі; суперечка стомлює його, звичного командувати; і так само елементарно - простий Ономай, що, як купець, торгується з Кассандрою і зовсім не може зрозуміти тонкощів її діялектики. Складніший від інших Гелен, віщун і дипломат, носитель гнучкого і тонкого «фрігійського розуму»—також протилежний Кассандру. Від Гелени до нього іде багато східців різних психологій, і найвищий східець посідає він. Але між ним, що для нього

тоненька смужка
брехню від правди ділить у минулім,
але в прийдешньому нема вже й смужки—

і Кассандрою, яка вперто дає перевагу жорстокій правді над найласкавішою і добrotворною для даного моменту неправдою—така само неперехідна прірва, як межи Кассандру—і Геленою, Парісом, з одного боку, і Кассандрою—і Андромахою, Деофобом, Ономаєм, з другого.

Антитеза, чітко вимальовуючись у словесних змаганнях дієвих осіб («агонах» античної драми), в киданих мимохід сентенціях, часом гідних найкращого «гному» античної трагедії або «pointe» французької класичної драми, розкрита з усією повністю і перекональностю. Ми бачимо, що оточує Кассандру. І все вище підноситься в своїй безвпідній самоті образ центральної героїні поеми.

Цей образ, що йому лише в поемі вперше дане певне ім'я, уже давно проходив перед думкою поетеси; перегортаючи сторінки її ліричних віршів, ми не раз почуємо там звуки слів, що являють собою віби прелюдії, початкові шкіци даного в поемі лірико-драматичного портрету. Хіба не чути Кассандриного голосу в скаргах самої Лесі, звернених до нежалісивої музи в вірші ще 1896 року («Ave regina!»):

Невже тобі заздро, богине, на вбогеє щастя моє?
Те щастя, то був тільки сон. Ти голосом гучним
Від нього мене пробудила, гукнувші:

«Прокинсь, моя бранко, ти мусиш служити мені!»
...Навіщо ти вирвала в мене слова, що повинні¹⁶ умерти
зо мною? (І, 107).

Хіба голос таврійської жриці Іфігенії в уривку 1898 року
не починає бреніти Кассандриним тембром, коли вона звер-
тається до Мойри-Долі:

О, Мойро!
Невже тобі, суворій, грізний, личить
Робити посміхи над біdnими людьми. (ІІ, 26).

І хіба в монологах мученого демоном біблійного Саула,
що його, граючи на гарфі, заспокоює Давид—поруч спогадів
про Байронову елегію нема того самого звуку — провісти
Кассандриних монологів?

І власних слів жахаюся пророчих...
То не мої слова—то дух лукавий
Мені через мої уста віщує,
Що мушу я... Не слухай, хлопче, трай,
Не допусти, щоб знов я став пророком. (ІІ, 73, 1900 р.).

Мова мовиться, звичайно, не про «самоповторення», що
взагалі не типові для Лесі Українки, а про малі поки-що
натяки, перші просвітки думки, що шукає художнього вті-
лення і знайшла його, нарешті, в «Кассандрі».

Кассандра—пророчиця. Кассандра вірить у Долю, темну
і страшну богиню, сліпу, невблаганну, що не знає ні жалю,
ні ласки. Проте, було б наївно на підставі всіх цих і подібних
місдь драматичної поеми говорити за те, що вона перейнята
містичними настроями. Це можна було б твердити лише в тім
разі, коли б пощастило довести, що настрої ці йдуть від
самого автора, а не являють собою предмет об'єктивного
художнього зображення. Бо ж не могла Лесі Українка, ма-
люючи Кассандру, змусити її заперечувати існування богів
і радіоналістично тлумачити свої прородства. Звичайно, образ
Кассандри великою мірою усучаснений; але в дії модерні-
зації поетка спинилася там, де вдержало її художнє чуття.
Кассандра так само, як Іфігенія уривку 1898 року—одна з
нащадків Прометеївих; вона не хоче шанувати богів, коли
боги є тільки раби Долі («я рабинею рабів не хочу бути»);
вона отступається перед Дейфобом і почали перед Ономаєм

за права жінки, як особи; в ній живе дух протесту проти всякої рабської покори, проти консервативності та інерції побутового заду; в її гнівній мові раз-у-раз прохоплюються нотки, що дають нам передчути промови раба-неофіта із сцені «У катакомбах»: але далі за де йти не можна було, не допускаючися грубих дисонансів. Ліричні поклики до Артеміди — місяця, змалювання жорстокої потужності Мойри, раптові прозирання прийдешньої загибелі Трої — все це не дає ще само з себе справжнього містичного колориту поемі. Знаючи прибічників так, як Кассандра Іх знає, не важко передбачати і провіщати їхню долю. Ця Доля є просто історична неминучість, логічний висновок з аналізи осіб і подій (див., напр., розмова з Поліксеною в сд. 2). Гелен, наприклад, міг би зробити цілком такі самі висновки, як і Кассандра; але вони йому некорисні, він знає, що вони неприємні будуть іншим, бо психологія пересічної людини вимагає «возвышаючого обмана», «сна золотого» і бридиться «тъмой низких истин». Навпаки, відірвана від побуту, так-би мовити «декласованна», Кассандра не хоче і вже навіть не може на це зважати. Тут джерело тієї трагедії, що вона переживає, — трагедії далекозорого мислителя, трагедії несхібного змагання до правди.

І справді, чи потрібна людям дія «правда»? Може є справді має радію Андромаха (сд. 3-я), кажучи, що своєю правою Кассандра вбиває в людях певність себе і відвагу, безпосередність і цілість духу? Адже-ж однаково, самим знанням правди не змінити ходу подій. Як, наприклад, урятувати від неминучої загибелі Долона, коли навіть знаючи, що згуби не увійти, він однаково, звязаний передсудом військової чести, піде на видиму смерть? Як відвернути від Ономая його фатальну долю, коли з одного боку брат Дефоб нахваляється привселюдно проголосити сестру Кассандру зрадницею, а з другого Ономай, як упертій бик, сам іде пробоєм на належні проти нього списи? Як урятувати, наприклад, Паріса, що для нього жінчина спальня і її пестощі дорожчі над батьківщину, честь, свободу і навіть саме життя? Або цих вартівників, що нарешті допалися до Іжі і вдоволені, що можуть наїтись і напитись, зовсім не хочуть слухати

застережливих покриків Кассандри, що, самотна, зорить ніч коло статуї богині? Більшості близьких кров'ю—але не думками!—людей маленьке щастя цього навіть не дня, а дієї хвилини, дорожче за всяку ясну прийдешність. Самотня серед них Кассандра. Щоб змінити хід подій, замало самого знання правди: на де потрібна воля до акції, можливість акції. А цього Кассандра не має. Недурно ж проникливий розумом Гелен говорить їй:

Боги в тім винні, що дали тобі
Пізнати правду, сили ж не дали,
Щоб керувати правою. Ти бачиш
І склавши руки, або заломивши,
Стойши безвладна перед тим привидям
Страшної правди... (сц. 6-а).

Та їй сама вона свідома того, що не є героїня (сц. 5-а), вона сама, піддавшись жіночій чулості, спускає додолу меч, готовий забити гредького шпигуна. І на додаток до всього іншого—вона жінка... В чернетковім тексті дя риса була висунена далеко різкіше, ніж в остаточній редакції. Сама одна, в храмовім притворі, осторонь від панів і рабів, що справляють свою останню учту, Кассандра нарікає:

Нема Кассандрі зброя! Тільки слово
Та їй те в зневазі, у погорді людській.
О, знали ви, боги, чим покарати!
Пророчий дар дали безсилій жінці!
Якби лояла в збройною рукою
Все доказати, що казати жушу,
Не та була б ціна її поважа слову,
Проклятому від заздрісних боїв...
...І як я смію її казати: борітесь,
Коли сама для боротьби як жертва?

Вона шукає хоча б жертовного меча, але і його забрано в кухню для потреб бенкету; вона перебирає храмовий скарб і, нарешті, знаходить... веретено. Зла іронія долі!

Так, політичному борцеві не досить того, щоб знати правду,—їому треба волі до боротьби; їому не досить «казати», а треба «доказати збройною рукою». Той, що такої волі не має, той, що в цього рука не озброєна,—неминуче

терпить катастрофи Кассандри. А життя не стоїть, хоч би які лиха і біди спадали на людей; воно йде безупинно і ненастінно («нема руїни... є життя!.. життя!...»): але без краю гірко мислячій людині бути лише за свідка і пасивну жертву цього ходу подій.

Такий, як уявляємо собі, ідейний зміст «Кассандри». Це— один із висновків, що зробила Леся Українка з власної політично-громадської роботи; де, певно, один із відгуків Г на не цілком іші ясні нам дискусії в революційній українській громадськості останніх років минулого віку. Але разом із тим—де і фатальний прогноз, виправданий фактами, розі, що Г певна частина української революційної інтелігенції (яка, як і Кассандра, знала «правду», але не мала сили «керувати правдою») відограла в тій Революції, до якої Леся Українка не дожила... Читачі «Кассандри» в наші дні мають право зробити і цей останній висновок.

O. Білецький.

КАССАНДРА.

Драматична поема.

ДІЯЧІ:

Кассандра — дочка троянського царя Пріяма, пророчиця, жриця Аполлона.

Поліксена — її сестра, молода дівчина.

Деїфоб — її найстарший брат, ватаг військовий.

Гелен — другий її брат, віщун і жрець.

Паріс — наймолодший брат Кассандрин.

Гелена — жінка спартанського царя Менелая, що втекла з Парісом у Трою.

Андromаха — жінка Гектора, брата Кассандриного.

Левкé

Хрізé

Айтра

Клімена

Креуза

Стара рабиня Поліксенина.

Долон — молодий троянець, колишній наречений Кассандрин.

Ономай — цар лідійський, що сватає Кассандру.

1-й вартовий

2-й вартовий

3-й вартовий

4-й вартовий

Флейтист.

Кітарист.

Сіон — еллін, шпигун.

Агамемнон Атрід — цар аргоський, найстарший ватаг ахайського війська.

Менелай Атрід — брат

Його, цар спартанський

Одіссеї — цар Ітаки

Діомед

Аякс

Троянці, троянки, раби, рабині, вояки троянські й еллінські.

Діється в часи еллінсько-троянської війни, в Трої, в місті Іліоні.

I.

Кімната в гінекею (жіночій половині) Пріямового дому. Гелена сидить на низькому різблленому стільці і пряде пурпурну вовну на золотій кужілці; сама пишно вбрана, на поясі висить кругле срібне свічадо. Кассандра увіходить в кімнату, замислена, дивиться поперед себе, погляд її падає на Гелену, немов пронизує її і немов бачить крізь неї що діється далі. Так дивлячись, Кассандра спиняється посеред кімнати і стоїть мовчки.

Гелена. Сестрице, радуйся!

Кассандра. Радій, Гелено,
бо ми не сестри.

Гелена. Ох, я добре знаю,
що осоружна я тобі, як смерть.

Кассандра. І ти і смерть—обидві рідні сестри.

Гелена. Кассандро!

Кассандра. Так зови мене, Гелено,
а не сестрою.

Гелена (вражена). Більш тебе ніколи
не назову сестрою. Тілько чом
себе ти не зовеш сестрою смерти,
було б тобі се більше до лица.
Вже так, що до лица!

Кассандра. Візьми свічадо.

Гелена. До чого сі слова?

Кассандра. Візьми свічадо.

(Гелена мимохіт слухається і бере свічадо в руки).

Кассандра (стає з нею поруч).

Дивись: от ти і я,—у нас нічого
подібного нема.

Гелена. А хто ж те каже?
Кассандра. Якби ж я так була подібна смерті,
була б тобі подібна.

Гелена. Геть іди!
Чого ти смерть на мене накликаєш?
Кассандра. Хіба сестра сестру повинна вбити?
Сестра сестрі частіше помагає.

Гелена. Так ти того прийшла оце до мене,
щоб дорікати? Що ж, печі, картай,
вам тілько й радощів, коли я плачу.

(Кассандра бере з її рук свічадо і держить проти її лица,
Гелена насуплює брови, але не плаче й не одвертається,
обличчя їй де-далі вигодожується).

Кассандра. Ти плакати не можеш, як і смерть.
Дивись: твоє обличчя знов спокійне,
знов тая сила у твоїх очах,
велика сила,—їй усі корятися,
всі смертні і Кассандра вкупі з ними.

(Спускає свічадо).

Ідеш ти—і старі, поважні люди
склоняються перед тобою низько
і мовлять урочисто: богорівна!
Ти глянеш—кам'яніють мужі сильні
і тихо шепотять: непереможна!
Ти поділуєш—і погасне погляд
у наймолодшого з синів Пріяма,
кров хвилею потужною приб'є
до серця, і німіє серце й слово,
і блідне пам'ять, і обличчя бліднє,
і весь він твій, і вже нема для нього
ні матері, ні батька, ні родини,
ні краю рідного... Троянки, плачте!
Умер, загинув молодий Паріс!

Гелена. Ти братові своєму смерть віщуєш?
Кассандра. Для мене він давно вже не живе.
Гелена. Ненависна! Я знаю, як ти зроду
ворогувала на Паріса.

Кассандра. Зроду
любила я його.

Гелена. А нащо ж ти
вмовляла батька й матір не приймати
Його до двору, як прийшов він вперше
від пастухів убогих, що його
ховали від пророцтва навісного?

Кассандра. То не було пророцтво навісне.
Умерти або жити з пастухами
було б єдине для Паріса щастя.

Гелена. Чому ж то так? Чому ж то Деїфоб,
і Гектор, і Гелен, і всі брати,
і сестри всі, і ти сама, Кассандро,
в палацах здатні жити, а Паріс
у курені пастушім мав би скініти?

Кассандра. А скініти у палацах може краще,
так як Паріс у тебе в гінекеї?
І Деїфоб, і Гектор, і Гелен
живуть, не скініють: Деїфоб на раді,
а Гектор на війні, Гелен у храмі—
живуть душою й тілом. А Паріс?
Він тілько й жив, як грав там на сопілці
серед отар. Мовчить Паріс на раді,
і зброю надягає мов кайдани,
боги з ним на розмові не бувають.

Гелена. З ним Афродіта розмовляє!
Кассандра. Ні!

Він раб її, з рабом нема розмови.
Вона велить, він слухає та й годі.
Гелена. Се ж тілько ти змагаєшся з богами,
за те вони тебе й карають.

Кассандра. Що ж,
їх сила в кари, а моя в змаганні.
Гелена. Для того ти й з Кіпрідою змагалась,
коли вона Паріса напутила
до мене в Спарту плисти? **Що ж**, Кассандро,
Кіпріда, бач, перемогла тебе!

Кассандра. Мене, Гелено? Ні, тебе й Паріса.

Гелена. Але ж Паріс послухав не тебе.

Кассандра. Глухий не чує—де ж тут перемога?

Гелена. Та хто ж би слухав провісти твоєї?

Не говорила ж ти, по чим ти знала,
що вийде з подоріжжя.

Кассандра. Я не знаю
ічого, окрім того, що я бачу.

Гелена. Та що ж могла ти бачити тоді?

Кассандра. Я бачила, як молодик вродливий
з веселим сердцем на чужину плив,
не посланцем народу велемудрим,
не збройним вояком і не купцем;
шличок пастуший легкодумне чоло
не збройв, а красив. І я сказала:
«гей, куйте шоломи, троянські мужі,
утроє, вчетверо кладіть блискучу мідь!»
А потім... ох, страшна була хвилина,
як він прибув, а з ним і ти, Гелено,
і я отої смертельний поділунок
побачила...

Гелена. Кассандро! се неправда!

Паріса я в той час не ділавала.

Кассандра. І все-таки я бачила його,
той поділунок, саме в ту хвилину,
коли до нашої землі торкнулась
червоно-взута біла нога
твоя, Гелено. Ранила ти землю.

Гелена. Ти крикнула до мене: «кров і смерть!»

Того тобі до віку не забуду.

Кассандра. Я не тобі те крикнула, Гелено.

Була я в той час новонароджена
і криком болю світ новий стрічала.

Я бачила: Паріс на нас не глянув,
устами тілько привітав гроянців.

Я бачила, як на його думки
сандалія червона наступила.

Я крикнула: «несіть ячмінь і сіль,—
за жрицею рокована йде жертва!»

Розвіяв вітер золоте^q пасмо
твого волосся. «Мчить Арес неситий
на поводі Кіпрідинім, як огир
в палу жаги. Готуйте гекатомбу!»
волала я і бачила: на морі
вже чорні кораблі багряну хвилю
стернами різали, вітрила рвались...
На шоломах у вояків ахайських
тряслися грізно гриви...

Гелена. Ти безумна!

Хіба в той день ахайці приплили?

Ми ж більше року прожили спокійно!

Кассандра. Я бачила в той день ахайське
Тепер я бачу: Менелай бере [військо.
тебе за руку...

Гелена. Геть від мене, лута!

Неправда то! неправда! І ніколи
того не буде! Краще розіб'юся,
упавши з вежі на каміння гостре!

Кассандра (з певністю).

Твій чоловік бере тебе за руку
і, ледве взяв, вже ти його ведеш.
Ти попереду, він іде позаду...
Чужі моря, чужі краї минає
ваш корабель, несучи вас додому...
Огні погасли на руїнах Трої
і дим від Іліона в небі зник...
А ти сидиш на троні, ти, цариця,
прядеш собі на золотій кужилці
пурпурну вовну і червона нитка
все точиться, все точиться...

Гелена. Неправда!

Кассандра. О, богорівна! О, непереможна!
Епіметея дочко!

Гелена. Що се знов?

Яке нове безумство? Як ти смієш
казатъ мені: Епіметея дочко?

Кассандра. Був Прометей і був Епіметей,

одного батька й матері синове.
Життя й вогонь дав людям Прометей
і знає, що муки ждуть його за те, що
провидець мук не одвернув од себе,—
з усіх синів праматері Землі
Його найгірше покарала Мойра.
Епіметей не знає нічого. Завжди
у нього думка доганяла вчинок.
Він взяв собі за жінку ту Пандору,
що смерть і горе людям дарувала,
і був щасливий з нею, і до віку
ніхто його нещасним не називав.
Одного батька й матері синове,
титани зроду не були братами,
а ти хотіла, щоб тебе Кассандра
сестрою називала! Ні, Гелено,
неправди я не можу говорити.

Гелена. Неправда все, що ти коли говориш!
Кассандра. Епіметей казав так Прометею
і був щасливий. Радуйся, царице!

(Виходить).

II.

Кассандрин покій. Кассандра пише Сібіллінську книгу на довгім пергаменті. Коло неї великий триніг з запаленим куревом.

Поліксена (в білому убрани, червоні стрічки й червоні квітки з гранати в косах).

Кассандро, рідна, ти не знаєш, люба,
яка щаслива я! Який вродливий
мій Ахіллес, мій наречений! Часто
я з брами бачу, як він їде полем,
мов Геліос прекрасний, так він сяє.
З Атрідами в незгоді він, і хочо
в міцному мірі з батьком нашим бути.
І шлюб наш буде вже одразу плідним,—
так кажуть Мірмідонці і Троянці,—
бо з нього вродиться і згода й сила,
і не загине вже святая Троя,
не вмре народ державного Пріяма!

Кассандра. Пробач мені, сестричко, я не можу
тепер з тобою говорити. Бачиш,
тепер пишу я книгу: на розмові
я мушу бути з яснокудрим богом.

Поліксена. Негарно заздрити сестрі, Кассандро!
Не винна я, що Ахіллес мене,
а не тебе з усіх царівен вибрав,
не дівчина ж бо мужа вибирає,
а він і. Із того я не винна,
що ти не вміла догодить Кіпріді.

Кассандра. Ні, Поліксено, я тобі не заздрю!
(Заслоняє лице покривалом).

Поліксена. Прости, кохана, я тебе вразила.

В своєму щасті я зовсім забула,
що слово «шлюб» гірке моїй Кассандрі
від того часу, як Долон зрадливий
одкинувся від неї.

Кассандра.

Поліксено,

що говорить про те! Я добре знала,
що я йому дружиною не буду.

Поліксена. А нацо ж ти приймала подарунки?

Кассандра. Бо я його любила. Ті дари—

то все, що міг Долон Кассандрі дати.

Чому ж я мала б і того зрікатись?

Він щиро те давав, а я те брала,
щоб мати спогад про хвилини щастя,
бо знала я, їх не багато буде.

Дивись: і досі золота гадючка
мені правицю обвиває так,
як спогад в'ється коло моого серця...

(Показує обручку на руці вище ліктя).

Долон не винен. Винні сії очі,
не вмів їх погляд мовити: «кохаю»,
хоч від кохання серце розривалось.

Боявся їх Долон. Він сам казав,
що вбили щастя наше тії очі
холодними і твердими мечами.

Вони однакові були, незмінні
перед богами і перед коханим.

Не міг Долон очей тих подолати,
не міг він погляду їх одвернути
від таємниці до живого щастя.

І знала я, що в сих моїх очах
моя недоля, тільки що робити?

Хіба осліпнути? Бо де візьметься
у птиці вішої коханий погляд
голубки, що воркує?

(Поліксена дивиться їй в очі).

Поліксено!

Не придивляйся до моїх очей,

не говори до мене, не питай
нічого, нічогісінько. Ти знаєш,
тебе я над усіх сестер злюбила.
Не говори до мене.

Поліксена. Hi, Кассандро,
не думай ти, що й я тобі ворожа,
як інші всі. Не винна ж ти, що хвора,
що бог тобі так затуманив думку,
що скрізь лихе ввижається тобі
там, де його і признаку немає,
що ти собі та й людям труїш радість.
Мені тебе, голубко, дуже шкода.

(Сідає на низенький ослінчик біля ніг Кассандри).

Сестричко, розчеси мені волосся.

Мені казала мати розчесатись,

та бачиш, як запуталось воно.

Та ще тут сі квітки ніяк не вийму.

(Виймає з-за пояса золотий гребінець і маленьке кругле свічадо).

Ось маєш гребінець.

(Подає гребінець Кассандрі, тає бере слухняно, починає розв'язувати стрічки, виймати квітки з волосся. Поліксена дивиться в свічадо).

Кассандра (шепоче). Яка хороша
моя сестричка! Заздрісні боги
собі найкраще в жертву вибирають.
О, краще б я тепер мечем жертвовним
життя її перетяла, от зараз,
поки вона ще горя не зазнала.

Поліксена (бачить в свічаді очі Кассандри).

Кассандро, я боюсь твоїх очей!

Чого так дивишся? Що ти шепочеш?

Кассандра. Нічого, ні, нічого. Ти казала,
що хвора я. Так, може се і правда,
я певне хвора, не вважай на мене...
Згадала я про нашого Троїла,
до тебе він такий подібний був...
а надто, як лежав мечем пробитий...

спокійний, тихий, гарний... Поліксено,
ти вже забула, чий-то був той меч
у грудях брата нашого Троїла?

Поліксена. Кассандро, нащо спогадами труїш?
На те війна.

Кассандра. Ох так, на те війна:
убити брата, потім заручити
сестру за себе...

Поліксена. Брат давно убитий,
і я його заледве пам'ятаю,
та й Ахіллес тоді зовсім не знав,
кого він убивав.

Кассандра. Та ми те знаєм.

І певне Ахіллес того не знав,
що в той же час, як він шукав послів,
щоб їх послати у свати до тебе,
твій брат, наш Гектор, саме раду радив,
щоб запалити кораблі ахайські.

В той час, як ти оді квітки з гранати
у кучері вплітала, Гектор наш
думливу голову шоломом зброїв.

Поліксена. Так що? Він Мірмідонців не зачепить,
то й Ахіллесові про те байдуже,
як і мені.

Андрамаха (вбігає). Чи ви те чули, сестри?
Мій Гектор, кажуть, заколов Патрокля.
Сеж Ахіллес Патрокля мав за друга
найпершого...

Кассандра. Ой горе! кров і помста!
Оде твій шлюб, нещасна Поліксено!

(Бере з-за тринога ножиці і обрізує коси Поліксені).

Поліксена. Ой!

Кассандра. Поліксено, де жалобні шати?

Андрамаха. Безумна, що ти робиш?

Кассандра (в пророчому нестямі). Андрамахо,
сестра по братові жалобу носить,

вдова по мужові бере ще глибшу,
а сирота загине в сповитку!

Андромаха. Зловіснице, бодай ти заніміла!
Поліксена. Чом ти мені одразу не сказала,
що горе близько? Може б я могла
затримати Гектора...

Кассандра. Ох, Поліксено,
я завжди чую горе, бачу горе,
а показать не вмю. Я не можу
сказати: тут воно, або: он там.
Я тільки знаю, що воно вже є,
і що того ніхто вже не одверне,
ніхто, ніхто. Ох, якби тілько можна,
то я б сама те горе одвернула!

Поліксена. Та й одвернула б, якби ти сьогодня
сказала Гектору: не йди на бій.

Андромаха. Вже ж, ти це знала,—чом-же не сказала?
Кассандра. Хоч би й сказала,—хто б мені повірив?
Андромаха. Та як-же й вірити, коли ти завжди
ве в пору й недоладно пророкуєш?

Поліксена. Віщуєш горе завжди, а чому
й від кого прийде горе, не говориш.

Кассандра. Бо я того не знаю, Поліксено.

Андромаха. То як ми можем вірити словам?

Кассандра. То не слова, я все те бачу, сестри,
що говорю. Я бачу: Троя гине.

Андромаха. Чому? Від кого? Хто її зруйнує?
Атріди? Ахіллес?

Кассандра. Не знаю, сестри!
Я бачу тілько: Троя погибає,
і шлюб дочки Пріама з Ахіллесом,
червоним від крові троянських мужів,
ганебний шлюб не врятував би Трої.
Живі вино готують на весілля,
мерці водають: крові дайте, крові!
...Ох, скільки крові чорної я бачу!
І батько наш коліна обіймає
катам своїх дітей... Я чую крик...

ридає, плаче, скиглить, вис, вис...
то наша мати!.. Я пізнала голос!..

Андромаха. Боги всесильні, одберіть їй мову!

(Кассандра хапається за голову і з жахом дивиться у простір.
Поліксена з плачем кидається в обійми Андромахи).

III.

Гінекей Андромахи. Рабині прядуть і тчуть, де-які гаптують і шиють. Андромаха тче великий білій плат, обходячи навколо високі кросна.

Андромаха (до рабинь).

Підійті на браму ви, Левкé й Хрізé,
іди й ти, Айтро; по черзі вертайтесь,
поглянувши на бій і розпитавшись,
про Гектора мені звістки приносьте.

(Рабині виходять).

Клімена (стара рабиня).

Чому ти, владарко, сама не підеш?
Не так би сумувала, подивившись,
як твій герой воює ворогів.

Андромаха. Не можу я, Клімено, я боюся
іржання коней, брязкоту мечів,
і куряви, і крику, а найгірше
того смертельного співання стріл!
Як я те чую й бачу, то здається
мені, що то повстав з безодні хаос,
що ні людей нема вже, ні богів,
а тільки смерть панує самовладно.
А як не бачу лютої війни,
то й не боюся, і тоді я вірю,
що Гектора ніхто не подолає,
бо він герой по-над усіх героїв.

Креуза (молода рабиня).

Се правда, владарко! Щаслива жінка,
що може про свого чоловіка
таку сказати правду...

Кассандра (раптом увіходить). Правда їй щастя!

Як легко ти паруєш їх, Креузо!

Андромаха (з невиразним страхом).

Чого тобі, Кассандро? Ти, здається,

забула вчора в мене веретено?

Креузо, пошукай...

Кассандра. Не треба, сестро.

Не буду я ні прясти, а ні ткати.

Жалобні шати маю, а на покрив

смертельний ти сама давно наприла,

не знаю тільки, чи доткати встигнеш.

Андромаха. До чого ти се кажеш? Я на ложе

для Гектора новий готову плат.

Кассандра. Я тілько се їй кажу.

Айтра (увіходить). Наш владар в полі
зустрівся з Ахіллесом.

Андромаха. Ох!.. І що ж?!

Айтра. Здається, він його перемагає.

Андромаха. Та хто кого?

Айтра. Наш владар Ахіллеса.
На брамі Поліксена аж зомліла,
побачивши, як Ахіллесу скрутно.

Андромаха. От безсоромна! То вона не брати,
а Мірмідонця стежить?!

Кассандра. Андромахо,
на неї Мойра наложила руку.
Не ти найнедщасливіша у світі,
тож не суди недчасних. Вдів багато,
а межи братом вибирати їй милим
не часто мусить жінка.

Андромаха. Що ти кажеш?
Ти, наче п'яна, помішала в купу
і правду їй вигадку...

Кассандра. Вино з водою
помішані стають одним напитком.

(Левке увіходить і мовчки спиняється).

Андромаха. Ну, що, Левке?

Левкé. **Не посиай мене**
 на браму, владарко...

Андромаха. **Кажи, що сталось?**

Левке. Нічого ще не сталося... я не можу...
Ох, сам Арес пустився-б утікати,
не то, що смертний...

Андромаха. **Що ти жебониш?**
Хто ж утікає?

Левке. **Владар наш... твій муж...**

Андромаха (замахується на неї човником ткацьким).
Неправда! як ти сміеш?..

Кассандра (спиняє ІІ руку). Не поможе
твоя рука проти правиці Мойри.

Андромаха. Геть, геть, зловіснице! Се ти, ти винна,
коли то правда, що говорить сяя!

Ти одібрала Гектору одвагу,
зламала дух зловісними речами,
убила віру й певність. Бо ніколи
мій Гектор не втікав від бойовиська,—
надію ніс, приносив перемогу
і славу. Але ти надію вбила
проклятими словами: «помста й смерть!»
Бери ж на себе сором і неславу,
що брат нещасний з бою принесе!

Кассандра. Якби приніс хоч їх, я прийняла б.
(Тремтить і, не маючи сили встояти, сідає на перший порож-
ній стіледь).

Ох, Андромахо, як я цалко прагну,
щоб не були мої слова правдиві!

Андромаха. Якби ти тільки їх не вимовляла
і не труїла нас, то й не було б
лихоті правди! Не вгасав би дух.

Кассандра. Зрікаюсь, Андромахо, я зрікаюсь
тих слів зловісних.

Андромаха. **Пізно вже, Кассандро,**
 вже дух погас.

Кассандра (мимохіт). Ох! і життя погасло!
Ой, горе! Що робити? Я те бачу!

Я бачу: Ахіллес прудкий женеться,
а Гектор упадає... страх і сором
Його підбили, а не меч Пелідів.

Андромаха. Ні, ти сама була б зо всього винна,
не страх, не сором і не меч, а ти,
отруйниця, коли ти правду кажеш!..
Ох, що ж вони не йдуть? Я більш не можу
звісток тих ждати... Я піду сама...

Кассандра (затримує її). Я не кажу, нічого не кажу,
нічого не віщую... Тілько бачу!
Осліпніть ви, зловісні очі!..

Хрізé (вбігає). **Горе!**
Поліг наш владар від меча Пеліда!

(Андромаха мліє, рабині захожуються коло неї, голосячи).

Кассандра (несамовита від туги, промовляє, мов непримітна).

Не страх, не сором і не меч, а я
своєю правою згубила брата...

(Закриває лице покривалом).

No face type with raised standards.
 Two supposed variables seen Stepposida.
 The green & yellow; Finsch speaks:
 "The pair is yellow" Hampshire Stepposida
 "the other green" Hampshire Stepposida
 at Kerec.

The other type often seen during day time
 "the black" variable seen Stepposida
 "the white" variable seen Stepposida
 Note: Stepposidae, the typical species of the
 steppes of Central Asia, is not found in
 Steppe. Steppe, like the Stepposidae,
 has a different type of vegetation.
 The white Stepposidae is found in
 steppe, no grass, only shrubs & trees
 like olive, willow, etc. The black
 Stepposidae is found in the steppes,
 where there is no steppe, but rather
 a mixture of steppe and desert, the
 "stepposidae" here seems to be
 a mixture of the two types.

That's the life of us, the people of the city,
got off with the people, got off with the people,
nothing to live for or hope,
despair. They live, also on pain,
in despair, and ~~they~~^{they} live
in the ~~city~~^{city}, up before the sun,
in no ~~sun~~^{sun} no ~~day~~^{day} before the sun,
perish, perish the sun, the sun ~~the sun~~^{the sun},
To it can see the rope of ~~the sun~~^{the sun} ~~the sun~~^{the sun},
~~and~~^{and} it ~~can~~^{can} never ~~see~~^{see} the ~~sun~~^{sun},
perish, ~~and~~^{and} see ~~the sun~~^{the sun},
and ~~the sun~~^{the sun} ~~the sun~~^{the sun}, ~~the sun~~^{the sun}.

Соринка рукописи «Кассандри».
(Лиц. у тексті поеми стор. 163—164).

IV.

Частина майдану коло Скайської брами оточена муром. Праворуч, трохи в глибині, храм, ліворуч брама. Смеркає. Довгі тіні простягаються через майдан. Невеличкий гурток трояндів посередині межи брамою й храмом радиться пошепки про щось. В середині гуртка Долон, колишній наречений Кассандри—до нього найбільше звертаються ті, що радяться. Кассандра з Поліксеною ідуть через майдан від храма, обидві в чорних жалобних шатах, тільки в Поліксени обрізані коси і непокрита голова, а Кассандра загорнена з головою в довге чорне покривало.

Кассандра (спиняє Поліксену й стає нерухомо).

Дивись, дивись, які непевні люди
зібралися там...

Поліксена. Чого вони непевні?

Тож Агенор, Гелен і Деїфоб,
а серед їх Долон!

Кассандра. Ох, і Долон!

Поліксена. Чого ти так зітхнула й застогнала?

Кассандра. Нічого, так.

Поліксена. Не можеш ти забути,
що він тобі...

Кассандра. Ох, Поліксено люба,
я не про себе думаю тепер.

Поліксена. Про що ж?

Кассандра (складає з благанням до неї руки).
Сестричко, рідна, найдорожча,
молю тебе, благаю, не питай
і не примушуй говорити! Може
се правда, що слова мої отрутні,
що їй очі забивають людську силу!

Осліпнути я хотіла б, заніміти...

Ох, се було б таке велике щастя!

Поліксена. Кассандро! скаменісь! Де ж та людина,
щоб тішилась каліцтвом чи бажала?

Кассандра. Ось тут вона, з тобою поруч.

Поліксена. . . Рідна,
ходімо звідси!

Кассандра. Ні, я не піду,
я мушу надивитись на Долона,
бо... ні, нічого... тілько надивитись.
Я не піду... не можу... ти ж іди,
коли ти хочеш.

Поліксена. Я з тобою буду,
самій же так тобі не випадає.

Кассандра. Кассандрі байдуже, що випадає,
що ні,—вона лиш те чинити мусить,
що їй на долю випало.

(Тим часом гурток скінчив нараду і розійшовся. Долон, зоставшись без товаришів, наближається до обох дарівен).

Долон. Царівни,
вітаю вас. (Хоче йти далі).

Кассандра. Долоне, стій!

Долон. Що скаже
мені царівна?

Кассандра (збентежена, шукає, що б спитати. Вона увесь час, поки говорить з Долоном, має покривало низько спущене на очі, так, що обличчя П сліве не видно).

Я... хотіла власне...
тебе спитати... чи тобі до мисли
були дари на поминках у нас
по Гекторові?..

Долон (трохи здивовано). Так, я дуже вдячен
за ласку та за шану.

Кассандра. Чом же ти...
не взяв тепер того щита з собою?

Долон. А нащо був би щит?.. Чи ти на здогад,
пророчище?

Кассандра (злікано). Ні, ні, Долоне, ні!

Долон (замислений). Се правда, я піду в непевну путь...
та тілько щит розвідачу завада...

Я ж мушу крадькома зайди у табор
ахайський, поночі усе розвідати,
підслухати наради й повернутись
теж крадькома.

Поліксена. Прости, воно не личить
до справ громадських дівчині втрутатись,—
але спитаю, нащо молодого
тебе старіші на таке обрали?

Долон. Бо молодий ходу звиннішу має,
ступає легше (сміється) і втікає швидче!

Кассандра (в-півголоса, до себе).
Як можна ще втекти!

Долон. Що ти сказала?
(Кассандра мовчить).

Долон. Я знаю, я на те не заслужив,
щоб ти слова на мене витрачала...
а тілько я хотів... **Ні**, я не вартий...
Вітаю вас, царівни...

(Похиливши голову, налагожується йти).
Кассандра. Постривай!

Що ти хотів?
Долон. Спитати...

Кассандра. А, спитати!..
Ні, не питай, я не люблю питання.

Долон. То я таки піду...

Кассандра. Питай, питай,
я відповім.

Долон. Пророчице, скажи,
чи я верну живий з моєї справи?

Кассандра. Чого ти власне в мене се питаш?
Питай в Гелена, та чи мало ж є,
у нас у Трої віщунів?

Долон. Вже пізно
шукати їх тепер.

Кассандра. Та що ж тобі
з моого пророкування? Про Кассандру

ліхая слава в Трої. Хто їй вірить?
Ніхто з людей.

Долон. Не знаю сам, чому,
але мені бажалось би почути
на се відповідь власне від Кассандри.

Кассандра. Ти б їй повірив?

Долон. Може б і повірив.
Кассандра (гірко). Та тільки «може»?

Долон. Я вразив тебе?
Кассандра. О ні, я звикла, що мені не вірять!
Долон. А все ж пророкування вислухають.

Кассандра. На жаль!

Долон. Я прагну вислухать Його!
Кассандра. А якби часом я тобі сказала—

я не скажу, се тілько так, наприклад—
щоб ти не йшов тепер на ті розвідки,
чи ти б послухав?

Долон. Ні, скажу поправді,
не міг би я послухати тебе,
хоч би ти смерть видиму віщувала,
бо нечестю було б зректися потай
того, що сам же я вхвалив прилюдно,
на що пристав незмушений, по волі.

Кассандра. То нащо знати, що тебе спіткає?

Долон. Так, я люблю дивитись долі в вічі.

Кассандра. О ні, Долоне, ти того не любиш,
ніколи не любив, даремне кажеш!

Ти ще дитина для таких очей!

Долон. Дитина? Я, царівно, повнолітній,
до ради вхожий і до війська здатний,
я не хлоп'я давно!

Кассандра. Але для того,
щоб знести долі погляд, повноліття
твого ще мало.

Долон. Бачу я, царівно,
що ти мені не хочеш відповісти,
і я даремне тілько гаю час,
а я Його не маю вже багато.

Кассандра (здігається при сих словах).

Хто се тобі сказав?

Долон. Ми призначили,
щоб я вернувся, поки зійде місяць.

Кассандра. Але ж тепера місяць рано сходить!

Долон. Тож власне я тому не маю часу,
здається й так його не мало згаяв!

Поліксена. Пождав би ти безмісячної ночі.

Долон. Війна не жде, царівно,—поки б ми
безмісячних ночей тих дожидали,
то може б місяць освітив руїну
святої Трої. Я піду, царівни.
Щасливі будьте!

(Іде до брами не оглядаючись і зникає в ній. Кассандра
мовчи махає йому вслід рукою, а як він виходить по-за
браму, вона припадає до плеча Поліксени і гірко ридає).

Поліксена. Та чого ж ти плачеш?

Кассандра. Се ж я в-останнє говорила з ним!

Шо ж я йому казала? Все холодні,
непривітні слова, як ті мечі
ворожії, що мають заколоти
єдиного, коханого Долона!..

Чом я не кинулась йому до ніг?

Чом не благала на богів Олімпських,
щоб він не йшов у ту лихую путь?

Чом не сказала: «ох, не йди, загинеш!»

Чом я хоч поглядом не задержала?

Зликалася б він очей тих зловорожих
і може б... може б він мені повірив,—
він сам казав,—та може б і послухав.

Дитина він перед очима долі,
не зважився б іти на їх огонь,
якби виразно бачив смерть видиму.

Ох, а тепер... Моє єдине щастя
конає там...

Поліксена. Кассандро! та вгамуйся!

Тож він живий! Чого ти так голосиш,

аж моторошио, справді? Не годиться,
що хто почус! Нам додому час.

Кассандра. Нехай там чує цілий світ! Не сила
мені мовчати... Ох, ти ще пізнаєш,
як тяжко найдорожчого втеряти!

Поліксена. Кассандро, годі! Що се ти говориш?
Ходім, тут темно, страшно, я боюся.
Вже пізно...

Кассандра. Пізно... хутко зійде місяць,
освітить поле... Мій Долон на полі
такий самотній, наче кипарис
на роздоріжжі... він такий хисткий,
він молоденький, ніжний,—не до зброї,
до ліри, до кітари він удався,
до весняних пісень... Ох, що ж ті руки
порадять проти сих мечів важких,
що здійнялися над ним... Рятунку!

Поліксена. Слухай,
чи ти безумна? Тож збіжаться люди!
Готові ще й ахайді сполохнутись!

Кассандра. Ахайді?.. Я замовкину... я не буду...

(Довге мовчання. Кассандра тремтить всім тілом, спочатку
щільно закриває лице покривалом і стоїть нерухомо, потім
одкривається і пошепки говорить, стискаючи обидві руки
Поліксені).

Ходім на браму... Ти ходи зо мною...
мені так страшно... я боюся долі...

Поліксена. Та як же підемо? На сходах темно.

Кассандра. Ох, ні, не досить темно, я все бачу.
(Простягає руки в просторінь).

Ох, Артемідо, сестро Аполлона,
богине ясна, погаси свій світач
на сюю ніч, на сюю едину ніч!
Нехай коханці менше мрій зазнають,
вони щасливі й так! Невже для того,
щоб їм щасливим марилось любіше,
мені нещасній відбереш ти мрію
останню, розплачливу, тую мрію,

що є ще десь на світі мій коханий,
мій, хоч несужений, та мій єдиний!
Коли то правда, що говорять люди,
немов і ти зазнала раз кохання,
на ймення чистої любови тої,
благаю, зглянься!

Поліксена (тремтить). Годі, люба, годі!

Кассандра (спиняється, потім говорить зміненим голосом).

Так, правда, годі, нацю сі благання?
Що зможуть проти долі всі боги?
Вони законам вічним підлягають
так, як і смертні,—сонце, місяць, зорі,
то світачі в великім храмі Мойри,
боги й богині тілько слуги в храмі,
всі владарки жорстокої раби.
Благати владарку—даремна праця,
вона не знає ні жалю, ні ласки,
вона глуха, сліпа, неначе Хаос.
Рабів її благати—і даремне,
і низько, я рабинею рабів
не хочу бути!

Поліксена. Схаменись, нещасна!

В таку хвилину ти гнівиш богів?
Чи мало ще вони тебе карали
за се твоє зухвальство? Хочеш кари
ще більшої?

Кассандра. Якої ще? Не може
рабиня долі, Артеміда тиха,
ні на хвилину запалити раніше,
ні погасити місяця на небі
проти того, як доля призначила
ще споконвіку. Не боюсь я кари!..
Ходім на браму!

(Ідуть обидві по сходах на мур коло брами; тим часом, поки
вони йдуть у темряві, тихо, на виноколі за муром небо по-
чинає злегка червоніти).

Поліксена (стоячи на мурі над брамою).

Що се? там пожежа?

Долон ахайський табор запалив?

Кассандра (теж над брамою).

Ні, ні... се не пожежа...

Поліксена.

Що ж то?

Кассандра.

Стій!

Мовчи!..

(Довге мовчання. Небо все яснішає, з-за виноколу показується повний місяць. Кассандра закриває лице цільно обома руками і стоять мов скам'яніла).

Поліксена (тулиться до Кассандри).

Ой, люба!..

Кассандра.

Я боюся долі...

вона так дивиться отим великим

та білим оком... (Показує на місяць).

Ой, вона все бачить!

Нігде, нігде нема від неї скову!..

А я тепер не бачу! Де Долон?

Поліксена. Припав і лізе по валах помалу.

(Обидві царівни стоять який час нерухомо, їх чорні постаті різко виділяються в місячнім світлі).

Поліксена. Тепер підвівсь... до табору пішов.

Кассандра. Ой лихо, йдуть!

Поліксена.

Хто? де?

Кассандра.

Он тії два.

Ідуть... ідуть...

Поліксена.

Нічого, місяць скрився
за хмару, і Долон припав додому.

Вони не бачать.

Кассандра.

Але я, я бачу! (Голосно кричить).
Долоне!

Поліксена. Божевільна! Він почув!

Схопився бігти! Вже за ним погналися...

(Кассандра поривається кинутися з муру на поле, сестра утримує і бореться з нею).

Кассандра. Пусти мене... пусти мене... пусти!

Я мушу з ним... пусти мене!

Поліксена (що-сили кричить). **Рятунку!**

Гей, люди! слухайте сюди, стороже!

(Прибігають вартові вояки і помагають Поліксені утримати Кассандру).

Кассандра. Лишіть мене! Його, його рятуйте!

1-й вартовий. Кого?

Кассандра. Долона! Там його мordують.

2-й вартовий. Де?

Кассандра. Там, у полі. Ой, рятуйте, люди!
Скоріш біжіть!

1-й вартовий. Царівно, ми не можем,
нас тілько двоє! У ворожий табор
побігли б ми хіба на цевну згубу.

Кассандра. Та де ж ті всі троянці? поховались?
чи неживі? Гей, люди! люди! люди!

(Починають збігатись на майдан люди).

Поліксена. Вже люди йдуть.

Кассандра. Пустіть мене!

(Несамовито пру чається, далі одкидається назад, знеси лена
боротьбою і розбита жахом).

Вже пізно!..

Деїфоб і Гелен (брати Кассандрині. Надійшли з людьми
і, взявши за руки, хотіть звести Кассандру з брами).
Ходи додому, сестро!

Кассандра (відпихає іх). Гетьте, гетьте!

Се ви його убили! (Рантом стишується і говорить
зовсім убитим голосом). Ні, се я...

(Покірно дає себе вести і йде, ледве переступаючи, так, що
ні більше несуть, ніж ведуть. Місяць ховається за хмару і
темна купка людей, що веде Кассандру по-під муром, ледве
мріє, а далі зливається з глибокою тінню від храма).

V.

Покій Кассандрин. Нема нікого.

Деїфоб (увіходить).

Кассандро! сестро! де се ти? Рабині!
(Плеще в долоні і гукає).

Рабині, гей!

(З сусіднього покою увіходить рабиня старенька).

Рабиня. Що, владарю?

Деїфоб. Та що се?

Невже моя сестра служниць не має,
що й не докличешся нікого?

Рабиня. Вже ж,
пророчиця рабинь всіх розпустила,
казала: годі вже тих царських звичок,
час привикати без рабинь до праці,
бо хутко здастися.

Деїфоб. От нові ще примхи!

А ти чия?

Рабиня. Царівни Поліксени.

Деїфоб. Ну, все одно, піди поклич сестру.

Рабиня. Котору? Поліксену?

Деїфоб. Ні, Кассандру,
та хутко.

Рабиня (Йде воркотячи).

Хутко! бач, який швидкий.

Старі вже ноги в мене, де тут хутко...
(На порозі).

Та он вона й сама... Царівно, швидче —
там братік дожидається... (Виходить).

Кассандра (з кужілкою за поясом і з веретеном іде, прядучи),

Вітаю.

Деїфоб. І що ти справді вигадала, сестро?

Рабинь всіх розпустила, а сама
кужілки з рук не випускаєш.

Кассандра. **Брате,**

воно завчасу краще привикати
до неминучого.

Деїфоб. Се рабська мова!

Царівна так би не сказала зроду.

Кассандра. А що ж казати?

Деїфоб. «Або царювати,
або загинути!»

Кассандра. Ми всі загинем,
та не царюючи.

Деїфоб. Дай спокій, сестро,
і не частуй мене пророкуванням.
Се чисте горе: брат—пророк, сестра—
пророчиця, нема де проступити
у власнім домі за відчунством рідних.
Ось ти взяла кужілку, се й гаразд,
казати правду, дівчині се личить
далеко краще, віж пророка мова.
Ото ж пряди й не пророкуй.

Кассандра. Я, брате,
сама б радіша прясти білу вовни,
ніж відшувати всім нам чорну долю.

Деїфоб. Пряди, пряди,—ниток багато білих
зарученій потрібно на весілля,
на шлюбні шати й на дари для гостей.

Кассандра. Се й ти вже, брате, бачу, у пророках,
та шкода, що не в пору й не до речі.

(Ображена одвертається)

Деїфоб. І в пору, і до речі.. Я, сестрице,
не звик даремне марнувати мову.
Якщо кажу, то, значить, варто слухать,
а ти, хоч і відчунка, та сама

своєї долі, видно, не вгадаєш,
то я тобі скажу: ми заручили
тебе оде тепер за Ономая,
царя лідійського.

Кассандра. Заразі, брате,
говориш ти мені: «ми заручили»,
бо ще ж я не рабиня поки-що
і маю власну волю.

Дейфоб. Hi, Кассандро,
бо кожна дівчина, чи то рабиня,
чи то царівна, слухає родини.

Кассандра. Я, брате, й не рабиня, й не царівна,
а більше й менше, ніж вони обидві.

Дейфоб. Я не для загадок прийшов сюди,
не для пустих розмов. Кажу виразно,
що ти заручена. Цар Ономай
тебе собі жадає в надгороду
за спілку й поміч проти ворогів.
Хвалився він, що піде в бій сьогодні
і всіх своїх лідійців поведе,
і що не зайде сонце, як вже буде
розвбите в-пень усе вороже військо.
«Коли се правда, ми сказали, завтра
ти поведеш Кассандру до намету».

Кассан. Хіба що так! «Коли се правда»... Власне,
що се неправда.

Дейфоб. Я не сподівався,
що ти, троянка і дочка Пріама,
так самолюбно можеш одрікатись
подать рятувок Трої і родині.
Атрідова дочка була величніш,
не дарма еллінки проти троянок
так величаються, бо вийшла з них
славутня Іфігенія, що радо
життя своє дівоче положила
за славу рідного народу.

Кассандра. Брате,
не знаєш ти діни жіночим жертвам,

а я тобі кажу: з усіх жінок
славутня Іфігенія зложила
що не найбільшу її не найтяжчу жертву.
Ох, скільки тяжких, хоч безславних жертв
зложили ті жінки, що не лишили
імення по собі! Якби схотів ти
від мене жертви крові, певне б я
її здолала дати, але сеї—
не можу, брате, я не геройня.

Деїфоб. Так, я се бачу, ти сестра Паріса,
але не Гектора. Наш Гектор міг
життя віддати, жінку залишити,
осиротити сина для рятунку,
або для чести Трої. А Паріс
готовий для Гелени загубить
весь рідний край. Отак і ти, Кассандро,
для тіні мялового свого Долона,
хоч сам він був зрадливий проти тебе,
готова всіх нас утопити.

Кассандра. Брате!
Не ображай загубленої тіні!
Ти кажеш, мяловий був Долон, зрадливий?
Чому ж той мяловий та пішов на згубу,
на смерть видиму в той час, як ніхто
з моїх братів-героїв не одваживсь?
Либо ж тому, що Гектор вже був мертвий,
а Деїфоб одважній тільки словом.

Деїфоб. Старий я для розвідок. Ти ж, Кассандро,
що молода, щоб старшого судити.

Кассандра. Над всіх старших найстарша прав-
да, брате.

Деїфоб. Лишім. Хто вмер, не встане. Річ не в сьому,
а в тому, що повинна ти вчинити
для щастя її для рятунку всеї Трої.

Кассандра. Почек же знаєш ти, що в тім рятунок?

Деїфоб. Я знаю те, що се остання змога.

Чи ти даси рятунок—невідомо,
але повинна ти вчинить сю пробу.

Коли уб'ють лідійця—люди скажуть:
«що ж, не судилося!» А як ти відмовиш,
то скажуть всі, що ти нас загубила.
Цар Ономай до тебе зараз прийде,
щоб ти йому сама сказала слово.
Єдине слово «згода!»—і лідійці,
вшиковані до бою, рушать зараз.

Кассандра. Мій брате, се була б потрійна зрада —
себе самої, правди і лідійців,
бо я отим одним—єдним словом
погнала б на погибель ціле військо.

Деїфоб. Миліш тобі чужинці, ніж родина!

Кассандра. А нащо ж нам даремне їх губити?
Не врятував нас Гектор богорівний,
куди ж сьому лідійцеві!

Деїфоб. Кассандро,
забула ти, що був тоді Пелід,
теж богорівний, ще й богороджений,
тепер Його нема.

Кассандра. Так говорила
Пентезілея, красна амазонка,
що згинула за Трою без пори.

Деїфоб. Та що Пентезілея! все ж то жінка! —
не жінці врятувати Іліон.

Кассандра. Се правда, брате, отже й не Кассандри.

Деїфоб (гніво).

Гей, не чіпляйсь до слів!

Стара рабиня (входить). Там той, чужий,
все домагається, чому не кличуть.

Кассандра. Скажи йому, щоб він ішов сюди,
а ти лиши нас, брате.

Деїфоб. Що ж ти скажеш?

Кассандра. Що бог мені звелить.

Деїфоб. Ну, пам'ятай,
чи тільки бог звелить сказати: «не згода», —
до тебе Ймення зрадниці пристане
від нині і до віку.

Кассандра. Деїфобе!

Деїфоб. Я перший прикладу його до тебе
прилюдно, на майдані. Пам'ятай.

(Виходить).

Ономай (входить і спиняється у порога. Мовчання).
Царівно, радуйся!

(Кассандра мовчить).

Я соромливість

високо поважаю, але все ж
бажав би я таки почути слово,
хоч те єдине, що мені належить.

Кассандра. Ти певен, що воно тобі належить?

Ономай. Твій батько й брат запевнили мені
те слово.

Кассандра. Так від них ти й чув його,
а я тобі його не запевняла,
та ти ж і не просив і не питав,
а хочеш просто взяти, як належне.

Ономай. Прости, царівно, знаю, що дівчата
солодкі речі люблять, але я
не вдавсь до того. В мене річ коротка,
не ти мене, а я тебе посвятав,
то, значить, уподобав, справа ясна.
Адже тебе за жінку я бажаю.

Кассандра. Як можеш ти мене бажати за жінку?
Ти ж бачиш, я душою не твоя.

Ономай. Як буде мій сей стан і сії очі
і сі уста, вся горда пишна постать,
то де ж із них подінеться душа?
Адже й вона тоді моєю буде.

Кассандра. Не більше, ніж душа твоїх рабинь.
Ономай. Не прикладай сюди рабинь, Кассандро!

Царицею ти будеш так, як личить
моїй дружині і дочці Пріяма.

Кассандра. Не личить їй десь по неволі жити,
хоч би їй царицею.

Ономай. Я ж не беру тебе
рукою збройною, по волі підеш.
Я міг би прилучитись до ахайнів

і зруйнувати Трою, і забрати
тебе в полон, але я чесно хочу
тебе від батька взяти, заслуживши
послугою великою.

Кассандра. Купити
мене ти хочеш, царю?

Ономай. Всі герої,
найбільші навіть, купували так
собі жінок.

Кассандра. То не було геройство.
Герой користи не шукає зроду.

Ономай. Геройство мусить мати надгороду,
се і боги і люди признають.

Кассандра. Хіба не досить слави?

Ономай. Слави маю
я й так, царівно, досить, а дружини
не маю ще, от і беру тебе.

Кассандра. Уже й береш? Я ще не віddaюся.

Ономай. Царівно, правду мовити, я честь
хотів тобі, питаючи, зробити,
як жриці божій і царівні Трої,
а в нас у Лідії нема звичаю
дівчат питати, коли батько згоден.

Кассандра. Знай, Ономаю, шлюб такий не буде
з Кассандрою щасливий.

Ономай. Не лякай,
пророчице, мене пророкуванням.
Я думаю, що й доля любить сильних,
одважних і рішучих; кожна жінка
повинна їх любити, а не любить,
то муситиме полюбити.

Кассандра. Царю,
не знаєш ти мене, що так говориш.

Ономай. Жінок я досить знаю.

Кассандра. Та Кассандра
що не була між ними.

Ономай. От тому
я й хочу взяти її.

Кассандра. На лихо взяв би!
Я не люблю тебе.

Ономай. Полюбиш!

Кассандра. Ні, ніколи
не полюблю того, хто так підступно
скористав з нашої недолі.

Ономай. Хто так славно
твій край відрятував?

Кассандра. Не квася, царю,
то ще лежить у Зевса на колінах.

Ономай. А якби стало так?

Кассандра. Я оборонцю
хвалу і дяку склала б, якби він
покинув вимагати в надгороду
мене...

Ономай. Я бачу, ти, царівно, мудра!
«Хвала і дяка»—от і вся заплата.
Та се я дам якому злодареві
від свого столу м'яса, то й почую
хвали і дяки досить.

Кассандра. Чи ти бачив,
як оборонця визволені славлять?

Ономай. Не раз, не два! Скажу тобі, царівно,
що переможця і не так ще славлять
подолані. Я й те і друге знаю—
ціна обом одинакова, бо все то
безсила силу славить. Але силу
віддати за таке—збожеволіти!

Я не безумний. Голову нести,
губити військо, щоб «хвалу і дяку»
сказав хтось по-троянський? Я се дома
почую по-лідійськи від жіноцтва,
як військо приведу назад без бою.

(Мовчання).

Так що ж, царівно?

(Налагожується йти. Кассандра мовчить, але видимо бореться
з собою. Ономай бариться, завваживши се).

Деїфоб (увіходить. Завваживши інершучі постави обох, проникливо і грізно дивиться на Кассандру).

Згода, сестро?

Кассандра.

Згода!

Ономай. По ширості?

Кассандра.

Як голову нести,
губити військо ти готов за тебе,
щоб я сказала: «сі уста твої,
ся постать, сії очі», — добре, згода.
Коли твій люд готов своїх жінок
лишити вдовами, аби цареві
здобути наречену, — добре, згода.
По ширості кажу!

Ономай.

Чудна у тебе,
Кассандро, ширість. Ну, та годі
змагатися словами, час іти,
щоб заслужити ділом надгороду.

Кассандра. Які діла, така і надгорода!

Прощай же, Ономаю!

Ономай.

Будь здоровая.

(Ономай і Деїфоб виходять. Знадвору чутно глухий лемент великої юрби).

Поліксена (вбігає).

Кассандро, пробі, що ти наробила?

Кассандра. Я мусіла, сестрице, дати слово.

Поліксена. Так ти дала? Так, значить, то неправда?

Кассандра (холодно).

Ти, Поліксено, чиниш, мов безумна;

не знаєш, за що і кориш і хвалиш.

**Поліксена. Хвалю за те, що ти вволила волю
і батька, й брата, і всії родини.**

Кассандра. То, значить, і твою?

Поліксена. Та що ж, сестричко,
видима смерть страшна.

Кассандра. А для рятунку
не варто жалувати хоч і сестри?

Поліксена. Але ж тобі там буде добре, люба,

царицею у Лідії багатій,
ті ж недарма золотою звуть.

Кассандра. На золото Кассандра не жадібна,
і з неї досить однії обручки.

(Дивиться на Долонову обручку на своїй правиді).

Поліксена (пестити ІІ).

Сестриченько, я знаю, як се тяжко
забути милого, та нащо ж мертвим
щось інше, крім волосся, сліз і жертви?
Долонові ти справиш гекатомбу,
як богові, бо Лідія багатша
від Трої, там царицею ти будеш.

Кассандра. За нелюбом?

Поліксена. Та що робити, сестро?

Чи тож багато є таких, що йдуть
по волі й по любові? Се вже доля
така жіноча слухати не серця,
а волі рідних,—добре ще, як рідних,
а тож не раз і переможець гордий
примусить бранку за дружину стати.
Он Деїфобова Антея йшла
за нього по неволі, а протеє
тепер вона йому дружина вірна
і дітям ніжна мати.

Кассандра. Поліксено,
а якби знов посватали тебе
після Пеліда за якого-небудь?

Поліксена. Та що-ж... я знаю, другого не буде
такого, як Пелід, але ж мені
до віку діувати не годиться,
і я пішла б, якби хто був до пари,
як не дружину, то діток любила б,
як не кохання, то хоч господарність,
покірливість і вірність принесла б
дружині в посаг.

Кассандра. А якби не мала
нічого, крім ненависті й прокльонів,
то що б ти принесла своїй «дружині»?

Поліксена. Яка ти знов страшна, як се говориш!
Кассандро, признавайся, значить, правда,
що ти його кляла і віщувала
йому й лідійцям згубу?

Кассандра. Відки знаєш?

Поліксена (трошки збентежена).

Мої рабині під вікном були,
сушили вовни, чули иенараком
розмову вашу. І не знаю, як
твої слова передались лідійцям.
Ти чула гомін? То гукало військо
лідійське: «дарю, ми не йдем на згубу,
Кассандра закляла! Ми йдем додому!
Хай гине Троя, як їй те судилося!»
І вже три лави подались додому.

Кассандра (мимохіть). Хвала богам!

Поліксена. Кассандро! безсоромна!

Кассандра. Але ж вони б загинули всі марне,
бо се ж їх смерть—заручини мої!

Поліксена. То нацдо ж ти дала цареві слово?

Кассандра. Не обертай меча в гарячій рані!

Се нечесть, Поліксено, тяжкий сором
на голові моїй, отеє слово.
Се примус і ненависть промовляли
ганебне слово, а не я. Ой, сестро!
Я так його ненавиділа палко,
його і все його безглузде військо,
оту юрбу рабів! Я радо, широко
промовила—їм и а погибелль—«згода»!

Поліксена. Страшна, незрозуміла ти, Кассандро!

Андромаха (увіходить).

Хвала богам! Пішли таки лідійці!
Пішли на бій. Цар Ономай сказав:
«Я маю слово згоди від Кассандри».
Гелен запевнив, що по птаству бачив
щасливий знак на шлюб і перемогу,
а Деїфоб сказав, що то неправда,

немов би ти кляла царя й лідійців.

І заспокоїлись вони й пішли.

Кассандра. Гелен казав, що він по штаству бачив
щасливий знак на шлюб і перемогу?

Неправду він сказав!

Андромаха. Та що, Кассандро,

доволі з нас уже твоєї правди,
зловісної, згубливої, так дай же
нам хоч неправдою пожить в надії.

Ох, я вже втомлена від тої правди!

Ой, дай мені хоч сон, хоч мрію, сестро!

Дай вірити хоч день, що мій синочок,

Астіанакс єдиний буде жити,

що не загине він од рук ворожих

і буде сильний, владний, богорівний,

як був Його отець, мій любий Гектор!

Ох, дай мені хоч сон, хоч мрію, сестро!

Кассандра. Для сна, для мрії ти згубить готова
усе те військо? Сором, Андromахо!

Андromаха. Не сором, ні, і кожна мати скаже,

що се не сором. Що мені чужинці?

Чого я маю жалувати їх?

А може ж то і правда, що врятують
вони нам Трою? Може ж то і правда?

Кассандра. Та тільки «може»?

Андromаха. Досить і того.

Надія є, Кассандро, є надія!

Кассандра. Прошу тебе, сестрице Поліксено,
пошли свою рабиню по Гелена.

Поліксена. Гаразд. (Виходить).

Андromаха. Надто тобі Гелен?

Кассандра. Я хочу

Його спитати. Я собі не вірю.

Вже бачиш довершилась божа кара:

не тілько інші, а й сама Кассандра

звевірилась в Кассандрі. Я не знаю,

чи все те правда, що тепер я бачу.

Андromаха. А що ж ти бачиш?

Кассандра.

мене питати, щоб потім клясти.
На голові моїй вже й так прокльони
тяжать, немов залізна дідема,
сплелися над чолом слова вразливі,
немов гадюки над чолом Медузи,
шиплять ворожо, труять, глушать розум...
Іди, збери своїх рабинь, звели їм
кітари й флейти взяти і музику
збрратати з ніжним співом, може сон
і мрію золоту вони накличутъ
тобі на очі, втомлені від сліз.
Є в тебе фінікіянка рабиня,
ота, що вміє змії замовляти,
вона приспить в тобі змію тривоги,
і ти заснеш, і в сві тому не буде
нічого злого, ні війни, ні смерти,
ні страху, ні Кассандри.

Андромаха.

Не глузуй!
Я вірю, що таки лідійці прийдуть
з царем і з перемогою. Прощай!

(Виходить).

VI.

Той самий Кассандрин покій. Кассандра і Гелен.

Кассандра. Так ти скажи мені поправді, брате,
яку ти провість по пташках побачив?

(Дивиться йому в вічі, Гелен їх спускає долону).

Гелен. Та що там! Ми обоє віщуни

і добре знаєм, що пташки, й утрібки,
і кров, і дим від жертви, все то тілько
покраси й покривало голій правді
про людське око. Адже тая правда—
цинотлива дуже і поважна жінка,

і сором їй ходити без одежі. (Сміється).

Кассандра. Але ї сама я жінка, отже правду
я можу бачити й невбрану.

Гелен. Сестро,

скажи мені, хто бачив голу правду?

Кассандра. Я бачила її аж надто часто!

Гелен. Чи певна ти, що ти її очима
своїми не наврочила.

Кассандра. Гелене,
торкнувся ти до виразки палкої,
але стерплю одважно, хочу широ
порадитись тебе,— ти наймудріший
з усіх братів, гнучкий і тонкий розум
у тебе, як вогонь.

Гелен. Або як вуж?
Фрігійський розум, сестро! Ми, троянці,
за довгий час облоги вже навчились
звиватися вужами. Що робити?

Коли б ти бачила, як Деїфоб
звивавсь перед лідійцем, ти б сказала,
що й другий брат гнучкий-тонкий зробився.

Кассандра. Не говори мені про гнучкість плааза,
для мене то не мудрість, а гидота.
Скажи мені по широті, як брат
сестрі коханій: чи ти справді думав—
чи по пташках, чи просто, все одно—
що в сих заруchinax рятунок Трої
і що рятунок той дадуть лідійці?

Гелен. Ти завдавала мені трудне питання.
По широті: —раз думав, а раз ні.

Кассандра. Як розуміти се?

Гелен. А так. Спочатку
я певен був, побачивши те військо,
наїжне списами, незчисленне,
на силу свіже, на одвагу дуже,
що еллінам, потомленим війною,
знесиленим облоговою, не встоять
проти царя, жадібного звитяги.
І певен я: коли б та перемога
була в руці в Гелени, в Поліксени,
чи в Андромахи, чи в котрої хочеш,
та не в твоїй,—вона була б за нами.

Кассандра. Чи й ти гадаєш так, що все нещастя
походить від Кассандри?

Гелен. Хоч не все,
але багато.

Кассандра. Брате! що ти кажеш?

Гелен. Ти ширости хотіла, і вволив я
твоє бажання, не мое, сестричко.
Та я тебе, Кассандро, не картаю,
невинна ти з своєї вдачі. Певні
боги в тім винні, що дали тобі
пізннати правду, сили ж не дали,
щоб керувати правою. Ти бачиш
і, склавши руки, або заломивши,
стоїш безвладна перед тим привидям

страшної правди, мов закам'яніла;
немов на тебе глянула Медуза,
і тілько жах наводиш на людей.

А правда від того стає страшніша,
і люди тратять решту сили й глузду,
або ідуть з одчаю на пропаще,
а ти тоді говориш: «я ж казала!»

Кассандра. А що ж би ти зробив?

Гелен.

Те, що роблю.

Я з правою борусь і сподіваюсь
її подужати і керувати
от, як стерничий кораблем керує.

Кассандра. А Мойра, брате, невблаганна Мойра?

Її ж бо воля світом всім керує,
а ти се має-би керувати нею?

Гелен. Не так, Кассандро. Мойра так врядила,
щоб був і світ, і море, і керманіч,
і корабель, і бурі, і погода,
і скеля, і затока; щоб була
і боротьба, й надія, й перемога,
і правда, і... неправда.

Кассандра. Коли так,—
вона бажає, щоб була й Кассандра.

Гелен. І щоб Гелен боровсь проти Кассандри.
Одю я правду бачу і борюся,
щоб нам троянський корабель стягти
з тієї мілизни, куди Кассандра
Його загнала правою своєю.

Кассандра. А ти його неправдою врятуєш?

Гелен. Що правда? Що неправда? Ту брехню,
що справдиться, всі правою зовуть.
Одного разу раб мені збрехав,
що мій фіял украдено, бо просто
не хтілося йому шукать фіяла,
а поки лінувався раб, то й справді
фіял було украдено. Де правда
була тут, де брехня? Тоненька смужка

брехню від правди ділить ѿ минулім,
але в прийдешньому нема вже й смужки.

Кассандра. Коли хоже те, що й сам не вірить,
то се неправда явна.

Гелен. А як скаже,
хоч в добрій вірі, тілько помилившись,
не до ладу, то се вже буде правда?

Кассандра. А як же ти, Гелене, одріжняєш
брехню від правди?

Гелен. Та ніяк. Я просто
даю їм спокій.

Кассандра. Як же ти віщуюш?
Що кажеш людям?

Гелен. Те, що треба, сестро,
те, що корисно, або що почесно.

Кассандра. Невже ніколи ти того не бачиш,
що буде, неминуче, невблаганнє?
Невже тобі не каже в серці голос:
«так буде, так! так буде, не інакше!»

Гелен. По широті сказавши,—ні, ніколи.

Кассандра. То нам порозумітись дуже тяжко.
Але скажи, як можеш ти прилюдно
казати: «бог мені відкрив... я бачив...
я голос чув таємний», коли то
неправда все?

Гелен. Знов правда і неправда!
Лишім оці слова, нема в них глузду.
Ти думаєш, що правда родить мову?
Я думаю, що мова родить правду.
А чим же нам таку назвати правду,
що родиться з брехні? Чи ти ніколи
не бачила такого народження?
Я бачив безліч разів. Слово плідне
і більше родить, ніж земля-прамати.

Кассандра. Але ти сам казав: «роблю, що треба
і що корисно, що почесно». Надо ж
потрібно удавати віщуна?
Хіба корисно то, хіба почесно?

Гелен. Авже ж! Якби сьогодні батько й браття
і з ними всі троянці і троянки
лідійців умовляли та благали,
ні на що б не здалось те все,—лідійці
сказали-б тілько: «закляла Кассандра,
пророчиця,—війна і шлюб нещасні».

А я прийшов з повагою жерця,
в віщунській діядемі, патерицю
посріблену здійняв високо вгору,
мов блискавка вона свінула в вічі
усім чужинцям. Я сказав: «мовчіть
і ждіть. Я випустив із храму
свячених голубів». Замовкли миттю
і галас і розмова. Я сказав:
«цар Ономай образив Аполлона,
засватавши пророчицю Його
і не спитавши згоди стріловерхця,
і бог за те свій гнів йому прорік
устами відчими Кассандри. Можна
ще одвернути гнів, офірувавши
для бога пишну гекатомбу з білих
волів, що не були ще під ярмом».
—«Я обіцяю!» крикнув цар лідійський.

А я гукнув: «я бачу: голуби
вернулись і годують голуб'яток!
Щасливий поворіт і шлюб щасливий!»
І словом тим я переміг тебе,
видюща сестро.

Кассандрा. Чи.. надовго, брате?

Гелен. Побачимо! Се правда, що на полі
воюють не лідійці й не ахайді,
а ти і я. Одвагою керує

Гелен, а розпачем Кассандра править.

Кассандрा. А що, коли Кассандра переможе?

Чим випрэвдить Гелен свою неправду?

Гелен. Прилюдно скаже: «де сам Ономай
себе згубив, бо замість гекатомби
саму обіцянку дав Аполлону».

Собі ж він скаже: «зброя поломилась,
але ми іншу знайдем. Все ж почесніш
при зброй гинути, ніж голоруч».

Кассандра. Чому ж ти сам не йшов у бій сьогодня,
не з патерицею,—з мечем і списом?

Гелен. Бо меч і спис мала для мене зброя,
бо людські душі—от моє знаряддя,

крилате слово—от моя стріла,
люд проти люду—от мій поєдинок!

Усім тим правлю я, фрігійський розум.
Ся діядема, сяя патериця—

то знаки влади над всіма царями.

Я рівного собі не маю тут
з-поміж усіх владарів і героїв.

Ти тілько рівна, може навіть вища,
і ми боротись будем до загину.

Кассандра. Ох, я сама не знаю, чи хотіла б,
чи ні тебе перемогти сьогодня!

Ненависний мені той шлюб, мов смерть,
я так його боюсь, як згуби Трої.

Гелен. Либонь у тебе не фрігійський розум.

Чи ти не чула, як боги часами
своїх обранців хмарою вкривають?

У мене є тайник під олтарем,—
як станеш ти з тим Ономаєм поруч,
приносячи богам весільну жертву,
від жертви піде дим, сірчана хмарा,
а як розійдеться—замість Кассандри
порожнє місце буде. Розумієш?

Кассандра. Се стид і ганьба—радити таке!
Чи це по твойому «почесний» вихід?

Гелен. Зате корисний і безпечний, сестро.

Кассандра. Воліла б я себе мечем убити!

Гелен. І тим роздратувала б Ономая,
а слово все-таки своє зламала б.

І некорисно й непочесно, сестро.

(Дивиться з усміхом на неї).

Ми не однакові, а все ж ми рівні,
як не в ділах, то все ж хоч у думках.

Поліксена (входить).

Цар Ономай убитий, а лідійці
уроєтіч кинулись. Ой горе, горе!

Гелен. Радій, Кассандро, ти перемогла!

Кассандра (віщим голосом).

Не я, а Мойра. Я її знаряддя.
Тонкий фрігійський розум і гнуучкий,—
Його зігнула Мойра і зломила,
її правила і важка й тверда,
вона кує з неродів зброю світа,
а я і ти—ми тілько цвяхи в зброй.

Не перецінюймо себе, Гелене.

Андромаха (вбігає й несамовито кидається до Кассандри).

Ти, люд а згубо, всіх нас загубила!

Кассандра (спокійно показує на Гелена).

Питай його, чом він не врятував.

Ми відчуни обое, значить, рівні.

(Виймає з-за пояса кужілку і сідає прасти).

VII.

Великий майдан з храмом посередині на чималім підвищенню. Праворуч в глибині двір царя Пріама, більше до сцени ріжні інші будови міста Іліона. Ліворуч близько до сцени Скайська брама.—Ясний ранок, майдан залитий сонцем. Велика юрба люду троянського то входить, то виходить у браму, товпиться перед храмом, гомонить, то дужче, то тихше, часом зовсім затихає і жде чогось, насторожившись.—З царського двору виходить Гелен в святочній білій одязі, у срібній діадемі, з білою посрібленою патерицею в руці, іде урочистою гіератичною походою.

Голоси в народі. Гелен іде! Дорогу прозорливцю!

Гелен (зіходить на храмовий перистіль і дає знак патерицею, стукнувши нею тричі об мармуровий поміст, далі починає промову велично-віщим голосом).

Батьки, брати й синове! Рідна Троє!

Боги з Олімпу зглянулись на сльози,
на гекатомби, на благання наші,—
без зброї подолали ворогів.

Зевс еллінам поклав у серце звагу
по добрій волі залишити Трою.

Підіть за браму—зник ахайський табор,
лишь кінь один стоїть на табориці,—
богам троянським в дар дали ахайці
того коня. Він з дерева, не пишний
і не коштовний військовий дарунок,
та він дорожчий нам від срібла-золота,
від мармуру й каміння дорогого.

Дарунок згоди ліпший над здобуток,
що на війні ціною крові взято.

Ахайді відпили від нас по волі

своїй і всіх богів, а дар лишили
на знак пошани й згоди. Честь ахайцям!

Люди. Ахайцям честь!

Голос Кассандри (з храму).

За кров, за смерть, за слози!

Деїфоб (обертаючись до дверей храмових).

Мовчи, Кассандро!

Гелен (до троянців). Вам, троянські мужі,

я ражу дар той повезти у храм
і край Палладіона там поставить.

Кассандра (з'являється на дверях з чорною пате-

ридею і простяга П, немов загорожуючи вхід).

Я не пускаю в храм.

Гелен (одбиває Г патерицею своєю).

Вступись, Кассандро!

Кассандра (знов загорожує).

Мені належить влада не пускати.

Чоловіки не сміють наблизитись

до постаті Паллади. Я сторожа

Палладіона. Ти вступись, Гелене,

гляди своїх пташок.

(Дивиться Йому вічі, він спускає патерицю).

Нечистий дар!

Проклятий дар!

(Люд порікує, видимо збентежений).

Голос з юрби. Та геть ії женіть,
зловісницю!

Другий голос. Мовчи! вона ж царівна!

Перший голос. Дарма! Вже те ії пророкування
уілось нам у печінки. Не доки ж
терпіти се!

Третій голос. Убити ії!

(Якийсь молодик заміряється списом).

Гелен (здержує знаком руки).

Не руште!

Не проливайте крові—там свяตиня!

Деїфоб. То як же буде, брате, з подарунком?

Гелен. Ми храм новий збудуємо для нього,
«храм згоди» буде зватись. Поки-що
стоятиме в царськім дворі дарунок.

(До Дейфоба). Ти призначи сторожу для пошани.

Кассандра. Сліпий побитих на сторожу ставить!
Дейфоб. Кассандро!

Гелен. Брате, ѿ ви, троянські мужі,
перевезіть коня в царське подвір'я.

(Дейфоб дає знак рушати і подається сам до Скайської брами).

Голоси з люду. Гелен наказує! Рушаймо, браття!
Гелена хай боги благословлять!

Він розум наш! Вінше око ясне!

Кассандра. Єдине око—їй те більшом зайшло!

(Уесь люд рушає за Скайську браму).

Гелен. Кассандро, слухай, нащо ти мене
на пробу ставиш дотинками тими?

Кассандра. На пробу, чи не станеш раз видющим.

Гелен. Кассандро, се ж безумство! Річ видима:
ахайський табор спорожнів; на морі
ані човна, ні цяточки немає.
Розвідачів далеко розсилали
ми з Дейфобом, найбистріших хлопців
і кінно й піхотою. І не видко,
щоб де була яка залога, чати,
чи щось подібне.

Кассандра. Дурно не дає
дарунків ворог.

Гелен. Таке той дарунок—
то миру знак. Чи ти ж не розумієш?

Кассандра. Вже ж ні. Якби оце посеред моря
палка жарина плавала по хвилях,
розджеврена вогнем—то був би знак
воді від полум'я на мир? Та хто ж би
збегнув таке?

Гелен. Люди не стихії,
і лиху її гніву людському є край.
Ахаянок вже підросло багато

за час війни, і може Менелай
молодшу дома знайде від Гелени.

Кассандра. Гелену бачив він на Скайській брамі
учора зрана.

Гелен. Що ж?

Кассандра. Піди, Гелене,
до неї в гінекей і там подумай,
що ти сказав.

Гелен (задумується. Тим часом з Скайської брами пока-
зується гурт узброєних троянців. Гелен показує на їх
Кассандри).

Ти бачиш ті списи
і ті мечі?—Не треба й остороги
пророчої. Он вартовий сурмач.
Тож сурма голос має, Троя—вуха.

Кассандра. Німий глухого буде вартувати!

Гелен. Кассандро, годі! Я глухий для тебе,
так же й твої слова німі для мене.

Договорилися ми до краю. Годі.

Деїфоб (з юрбою узброєних, веде звязаного елліна до
Кассандри й Гелена).

Сюди Його, сюди! Нехай розсудять
троянські прозорливці свою справу
і скажуть нам, що маємо робити
з оцим чужинцем. Брате, й ти, Кассандро,
послухайте і зважте. Ми застали
сього чужинця край коня на полі.

Блукав мов непритомній, слози лив
і, руки ламлючи, слова безладні
викрикував. Ми зайняли Його,
пізнавши елліна з одежі й мови.

Тепер між нами розділилась думка:
одні говорять одпустить Його,—
він тим покинутий, що божевільний,
і певне він не зробить зла нікому,
а другі кажуть: се розвідач хитрий,
убить Його, щоб не було біди.

(Поки Дейфоб говорить, надходять люди, чоловіки й жінки, хто з поля від Скайської брами, хто з будинків від міста, і збираються в гурт).

Голоси з гурту. Убити! убити!

Один голос.

За вішо?

Другий голос.

Так, для помсти.

Третій голос. Для остороги.

Четвертий голос.

Покарає Зевс

за кров невинну.

Дейфоб (дужчим голосом). Замовчіть, троянці!

Не вам належить суд. Скажи, Гелене,
убить його, чи визволити радиш?

Гелен. Ні те, ві друге. Марне убивати

немає чести нам, та й небезпечно,
бо як дізнаються про те ахайці,
що елліна убито без вини,
то знову можуть розпочати чвару
на довгі роки. Тільки ж і пустити
непевного чужинця—необачно.
Нехай собі живе, але у путах
під пильною сторожею.

Сіон (полонений еллін). Ой, царю,
чи віщий прозорливцю! Я не знаю,
як маю величать моого владаря...

Але я бачу розум богоугодний
у тебе на чолі. Збагни ж, премудрий,
ти душу елліна. Я сам з Еллади.
Еллада—се ж колиска споконвічна
святої волі. Правний син Еллади
без рідної стихії жити не може,
а хоч би й міг—не хоче.

Кассандра. Ти сим словом
на смерть почесну в Трої заслужив.

Гелен. Чого на смерть? Пусти його на волю,
коли нема вини на ньому.

Кассандра. Брате,
що єсть вина? Хіба гієна винна,
що смерто й розпадом живитись мусить?

Деїфоб. Хіба ти знаєш заміри чужинця,
що так його рівняєш до гієни?

Коли ти знаєш, то скажи відразно,
що саме він замислив нам на згубу.

Кассандра. Не знаю я нічого, тілько бачу
кривий гієни погляд, тілько чую
проникливий хижакський голос...

(В раптовім нестямі).

Ой!

Гієни бродять по руїнах Трої
і лижуть кров іще живу... гарячу...
обнюхають ще незастиглі трупи
і радо скиглати...

(Стогнучи, закриває обличчя руками. Люди стоять у важкому мовчанні, далі починають перешептуватись. Сіон трівожно оглядається на всі боки).

Деїфоб (бере Кассандру за руку і потрясає. Стиха).

Сестро, спам'ятайся!

Доволі слів тих темних і страшних,
що придавили люд, мов димна хмара.

(Волос).

Коли гієну бачиш в сім чужинці,
ну, що ж, убий його, ми не бороним.

Гелен (подає їй жертвовний меч).

Ось маєш меч!

Кассандра (збентежена). Ні, браття, я не вмію
мечем владати.

Гелен. **Жриця** мусить вміти
в потребі всяку жертву заколоти
руковою власною.

Кассандра. Хіба се жертва?

Гелен. Се жертва прозорливості твоїй.

Кассандра. Чому ж ти сам сю жертву не заколеш?

Гелен. Сліпий на-осліп лiti кров не хоче.

Нехай твоє видюще око править
руковою певною. Єдине серце
нехай наказує руці й очам.

Деїфоб. Хай буде так. Нехай хоч раз Кассандра не скаржиться на людську неймовірність.
Коли невинен еллін, хай за кров спокутує Кассандра перед Зевсом, а людський суд мовчатиме тепер, за сеє ручить старший син Пріама.

(Гелен вкладає меча в руку Кассандри)

Кассандра (мовчи бере меча).

(На знак Деїфобовий Сінона підводять ближче).

Сіон (простягає до Кассандри звязані руки і падає на коліна).

Пророчице!.. Ох, як благати маю негідний я пречистую тебе?
Чужі тобі дрібні діла людськії, ти, богорівна, дивишся як Мойра на болі серця смертного, слабкого....
Ще може горе кревної родини, тобі, як і богам, святе здається, та я нещасний без родини в світі, я сирота без матері, без батька,— призначись мушу, ти ж бо всевидюща...
Єдину тілько маю наречену, вона мене кохає... О, я тямлю, для твого слуху сі слова—марниця...
Коли б ти знала... Ох, коли б ти знала, як рветься серце з тяжкої розлуки і як душа вмирає від тривоги!..

(Серед троянок рух, зідхання, де-котрі втирають сльози).

Кассандра (хоче запанувати над власним зрушеним).

Встань, елліне, і говори спокійно.

Сіон (встає). Пробач мені, але про це спокійно уста мої не можуть говорити...
прости, вони тримтять...

(Закриває лице плащем і замовкає. Згодом одкривається і провадить далі).

Чом я бездольний
мої Левкотеї не послухав?

Тож так вона мене тоді благала,
як я тепер тебе благаю ревне.
«Ох, не вбивай мене!—вона волала,—
згляньс на мої весняні молодощі!»
Та я стояв мов скеля і дивився
на чорний корабель, на темні хвили.
І крикнула до моря Левкотея:
«Ой море, море! Ти жива розлуко!»
І безліч раз оті слова безумні,
ридаючи, нещасна промовляла...
І я їх чув, аж поки зашуміли
навколо мене темні, чорні води...

(Береться за голову і тихим, немов далеким голосом квилить-
промовляє).

«Ой море, море! Ти, жива розлуко!..»
Кассандра (стурбована). Тебе лишили вмисне?
Сіон (покірно). Так, царівно.
Кассандра. Навіщо?

Сіон. Ох, царівно, я не знаю!
Мене лишили сонного. Прокинувсь—
аж серед поля я, один як палець.
Либонь давно ще мав на мене гнів
потужній. Діомед, що я прилюдно
безжалісним назував його Хароном
в той час, як він, а з ним ще наших двоє
розвідача троянського вбивали.

Кассандра (напружене). Коли?
Сіон. Давно, пророчице, тоді ще
Пелід наш був живий. Та пам'ятливий
у гніві Діомед,—його вразило,
що я насмів обороняти бранця,
його рукою взятого на смерть.
Але ж мені так жаль було троянця.
Такий був молоденький і вродливий,
так жалібно благав про милосердя...
Ой горе! Так і я тепер благаю,
та ні кому за мене заступитись

хоч би єдиним словом... Всі мовчать...
Смерть неминуча... Нацо ж протягати
останні сі хвилини під мечем?!

(Раптом падає на коліна і нахиляє голову).

Спусти свій меч на мене, невблаганна!
Кассандра. Гелене, я непевна, може справді
невинен цей чужинець? Як гадаєш?
Гелен. Я, сестро, не вгадаю без пташок.
Деффоб. А я дивуюся з твого вагання.

Адже могла колись ти ціле військо
людей невинних одіслати на страту
єдиним словом,— і не жаль було.
Так що ж тобі якийсь один чужинець?
Невже він ласку заслужив у тебе
заступництвом єдиним за троянця
єдиного? Адже лідійське військо
бажало врятувати цілу Трою
і то від тебе ласки не зазнало.

Кассандра (з розпачливим поривом здіймає вгору меч
над Сіоном, але рука й затриміла, і вона повагом
спускає меч, не зачепивши Сіона).

Ти одібрал мені останню силу
тим спогадом... Пролита марне кров
воляє до богів супроти мене...
Багряна хмара насува на очі,
на розум мій... Ох, непрозора хмара!..

(Меч випадає й з рук).

Рука моя зов'яла... серце всохло...
тьма... тьма...

(Хитається і падає на руки Геленові).

Гелен. Вона зомліла! Поможіте,
троянки-сестри!
(Троянки несуть Кассандру в глибину храма).

Гелен (до Сіона). Елліне, ти вільний,
бо не хотять боги твої смерти.

VIII.

Той самий майдан.—Вечоріє. Ніч насувається швидко, темна, безмісячна, тільки зорі сяють різко, як буває в холодні вітряні ночі.—На майдані поставлена сторожа: один вартовий коло царської брами, другий коло Скайської, третій коло храму, четвертий ходить навколо, вартує троянські оселі. Всі узброєні, як на війну.—Сторожа який час вартує мовчки. З царського двору чутно відгуки музики і веселого банкетного гомону.

1-й вартовий (від царської брами).

Ну, свято, братця!

2-й вартовий (від Скайської брами).

Та вже так, що свято!

Хто п'є-гуляє, а сторожа стій

і стережи, хто зна чого й від кого.

3-й вартовий (від храму).

Не стало Гектора, не стало й глузду.

О, той не марнував би часу нам,
не збиткувався б над півладним людом,—
сам був герой, та й іншим ціну зінав,
а сі...

4-й вартовий (що ходить навколо, наближається до 3-го
і каже нишком).

Ти б трохи обережніш, брате,

бо там Кассандра, їх сестра.

3-й вартовий.

Дарма!

Вона з братами, як вогонь з водою,
така в їх згоді.

4-й вартовий. Все ж одна родина!

3-й вартовий. Нехай би Гадес їх усіх забрав!
Увірились вони усі троянцям,

а вже найгірш ота зловісна птиця,—
(Киває па храм).

все лихо з неї!

4-й вартовий. Цити! Паріс іде!

(Від царського двору наближаються Паріс і Сінон. Паріс у святочній барвистій і вишиваній одежі, без зброї, на голові навколо червоного фрігійського шличка трояндovий вінок, з-під нього спадають на плечі довгі кучері).

Паріс. Ну, що? Вартуєте? Брат Деїфоб
мене прислав наглянути. Що ж пильно,
гаразд вартуєте?

1-й вартовий (понуро). Та вже ж, вартуєм.

Паріс. Чого ж такі сумні?

1-й вартовий. Потіхи мало
на-голодно й на-сухо тут стояти
в святковий день.

Паріс. Се правда!.. Та пождіть,
ми щось придумаєм...

Кассандра (з храму). Пильний стороже!

Паріс (здрігнувся). Що то таке?

1-й вартовий. Сестра твоя, Кассандра,
вона пильнує там Палладіона.

Паріс. А, от що!.. (Здрігається знов і неспокійно оглядається). Ох, яка холодна ніч!

1-й вартовий. З гір вітер, без вогню сутужно буде.

Паріс. А йдіть, та принесіте дров сюди,
та розложіть вогонь. (Біжчи вартові йдуть).

Сінон. Так, ніч холодна.

(Паріс загортается щільніше в плащ).

Сінон. Дружинонька твоя золотокудра
лібонь тепер багаття розпацала
і пахощів насищала солодких,
димок від курева, мов легка мрія,
над сніжно-білим чолом ніжно в'ється.

(Паріс мовчить, розмарений, поглядає на царський двір).

Сінон. Тепер лібонь ті світозорі очі
сьльзою пойнялися. Вона сама.

Сидить, пряде і думоньку гадає,
а ти то бенкетуєш, то вартуєш...

Паріс (тихо немов до себе, не дивлячись на Сінона).

Чи є в тім глупд? Покинутъ би це все...

Ну, що тут станеться?.. (Наміряється йти).

Кассандра (з'являється на дверях). Стривай, Парісе!
Куди ти йдеш?

Паріс (збентежено). Я?.. По тепліший плащ.
Холодна ніч...

Кассандра. Холодна, кажеш? Брате,
даремне ти так холоду боїшся,
не в тім твоя погибел.

Паріс. Ой, Кассандро,
коли вже ти покинеш тії речі
про смерть, про горе, про погибел марну?
Вже все скінчилось, і війна, і горе,
час відпочити.

Кассандра. Як у тебе хутко
скінчилось горе!.. Підійди, Парісе,
і подивись туди.

(Паріс дає знак Сінонові, щоб той собі йшов, і підходить до Кассандри, вона показує йому рукою в долину, осяяну місяцем. Сіон виходить).

Кассандра. Що там на полі?

Паріс. Там?.. Там могила...

Кассандра. Ти забув, чия?

(Паріс мовчить і спускає очі додолу).

Кассандра. Під нею Гектор наш, троянська слава.
Паріс. Він вже давно поліг...

Кассандра. А ти зостався!
То, значить, веселітесь і радійте,
троянські люди?

Паріс. Сестро, ти ніколи
мене так тяжко не вражала словом.

Кассандра. Бо я тебе не бачила таким,
як от тепер. Оті твої троянди

мені вп'ялися в серце колючками
і точать з нього кров.

Паріс. Кассандро!
Кассандра. Годі!

Іди, іди до неї, осоружний,
до чарівної, гарної Медузи
і скам'яній, упавши перед нею
навколошки—так наша слава впала.

Паріс. Чого ж упала? Ми перемогли!

Кассандра. Ти звеш се перемогою? Вся слава,
вся наша честь погинула давно,
зосталась тілько крадена Гелена
та ще безглузда деревина. Справді,
преславна перемога!

Паріс. Слухай, сестро,
як ти мене затримала для того,
щоб я такі слова приймав від тебе,
то я на те не згоден. (Повертається, щоб іти).

Кассандра. Вже ж, іди!
Нехай не кажуть люди, що даремне
загинула троянська сила й слава.
Нехай Паріс уп'ється тим коханням,
що ми за нього ходим у жалобі,
нехай тим щастям серце навтішає,
що ми за нього заплатили горем
довічним! Се ж була мета преславна
війни згубливої. Так доверши
величну перемогу край Гелени
в розкішнім гінекеї!

(Паріс, налагодившись було йти, при перших словах Кассандри
спинився і стоять в першучності).

Кассандра. Де твій меч?

Паріс. Нацдо той меч?

Кассандра. Узброєний ти досить
шличком червоним, вишитим хітоном,
трояндами та чорними очима?
Для перемог твоїх сього доволі?

Паріс (спалахнувши).

А для твоїх, скажи, чого бракує?
Спітав би Й я: Кассандро, де твій меч?
Адже в твоїх руках він був сьогодня,
чи ти ним запобігла чести й слави?
Мовчиш, проречиста, забракло мови!

Кассандра (мов прибита).

Прости, мій брате... правда... що ж... іди...

Паріс (з дитячою радістю, забувши гнів).

Так, я піду... Я не надовго, справді...
Ні, ти не думай... (вже на ході) я піду по плащ,
бо холодно... я хутко повернуся...

(Де-далі все прискоряє ходу і хутко зникає в брамі царського двору.—Кассандра іде в храм і засовує за собою завісу на храмовим вході.—Чутно голос флейти, бренькіт кітари і співи. Незабаром з'являється Сіон з флейтистом і кітаристом, що несуть уздво велику амфору вина. Сіон з кошиком овочів та з філям коло пояса, сам уквітчаний і на руці має скілька вінків. З другого боку йдуть з дровами та з частками м'яса вартові, розпалиють перед храмом вогонь і заходжуються пекти м'ясо. Музики установлюють амфору, угородивши її в пісок, і лагодяться грati).

Сіон (співає, флейтист і кітарист приграють).

На полях Асфоделонських,
на долині Єлісейській,
ходять славою повиті
тіні згублених героїв,
та чого ж вони сумні?

Хор вартових. На полях Асфоделонських,
на долині Єлісейській
не цвітуть квітки.

(Посеред співу 3-й вартовий сам одвізує від Сіонового пояса фіял і починає пити, далі частує інших).

Сіон (співає).

Понад Стіксом каламутним,
понад Летою важкою
ходять лаврами вінчані
тіні наших незабутніх,
та чого ж вони сумні?

Х о р. Бо у Стіксі каламутнім,
бо у Леті сумовитій
не вино — вода.

С і н о и (співає).

Там у Гадеса, в палахах,
перед троном Персефони
поставали в вічній славі
тіні наших оборонців,
та чого ж вони сумні?

Х о р. Бо у Гадеса в палахах,
перед троном Персефони
не бренять пісні.

1-й в а р т о в и й (співає грубим голосом і не в лад).

Понад берегом Кокіта
ходять смутнії герої,
в'ється дим від наших жертв,
ллється кров від гекатомб,
та чого ж вони сумують?

(Гукає). Гей, антistroфу!

К і т а р и с т. Одчепись, не хочу!

1-й в а р т о в и й (співає далі сам).

Бо немає сала-мняса,
ані ситого стегенця,
тілько дим та кров.

5-й в а р т о в и й. Щось не під лад.

1-й в а р т о в и й. Дарма, аби до речі!

С і н о и. Сідайте, браття, до вогню хутенько.

Хвала богам, ще ж ми на сьому світі,
щє є вина, пісень, квіток доволі.

1-й в а р т о в и й. Та ще й мнясдя!

(Захожується коло печива).

С і н о и (роздає всім вінки, а 1-му, що порається коло печені, сам насуває вінка на голову).

Налийті ж і мені.

(Йому наливають, він п'є. До 2-го вартового).

А ти чому не п'еш? Хіба не смачно?

2-й в а р т о в и й (нерішучо). Нема води...

- 3-й вартовий. Та нацю там вода?
 Сьогодні й чисте можна пить! Гуляймо!
- 2-й вартовий. Та чисте дуже в голову вступає...
- 3-й вартовий. Іде чого! Ну, то не пий зовсім!
 Іди, вартуй, як сказано на брамі.
- 2-й вартовий. Який розумний!
- 3-й вартовий. То мовчи та й пий,
 коли дають.
- (2-й вартовий п'є, філя знов наповняють, і він переходить з рук в руки).
- 3-й вартовий. Ну, що ж один фіял?
 Марудно се, черги тієї ждати.
- 4-й вартовий (сміється).
 Хіба піди, в Кассандри попроси
 жертвовних чащ. Он там вона у храмі.
- Голос Кассандри (з храму).
 Вартуй, стороже!
- 1-й вартовий. Бач, сама озвалась!
 Пожди, царівно, хай спечем печенью,
 тоді й тобі дамо. (Сміються всі).
- 3-й вартовий. Ба, догадався!
 (Здіймає з голови шолома, наливає вина й п'є).
- Чим не фіял?
- (За його прикладом інші роблять так само).
- 1-й вартовий. Розумний, що й казати!
 Ось і печенья, їжте, милі браття.
- (Здіймає один шмат із списа і ділить мечем кожному по шматочку).
- 2-й вартовий (Ість).
 Сиренька, та дарма, аби гаряча.
- Сіоні. Ось на перчину, трохи посмачи.
- 2-й вартовий. Пектиме дуже.
- 3-й вартовий. То вином пригасиш,—
 амфора не мала!
- 4-й вартовий. А як не стане,
 добудем другу.

(Ідуть м'ясо, батуючи мечами, Ідуть садовину і п'ють шоломами вино, де-далі помітно вино починає розбирати. Музики тим часом грають).

2-й вартовий. Ви б іще співали.

3-й вартовий. А ти?

2-й вартовий. Та я за вами, сам не вмію.

(Сіон заграє у флейту, потім передає її флейтистові, той провадить далі, кітариست підхоплює, інші вступають співом).

Над річкою сад-виноград повився,

Ой, саде-винограде!

Як буде йти до річки Левкотея,
обвий її, мій друже кучерявий...

1-й вартовий. Ет, се нудна!

Кітарист. А ти ж якої хочеш?

1-й вартовий (співає без музики, недоладним речитативом).

Жінки гляди не гляди,
не вбережеш, дарма праця,
будь ти хоч богом олімпським,
мов кривоногий Гефест!

(Хитнувшись, спотикається і падає додолу. Мугикає ще разів два, мов пригадуючи: «Мов кривоногий Гефест... кривоногий Гефест...» далі мовкне й засипляє).

2-й вартовий. От так весела пісня!

3-й вартовий. На добраніч!

(Ш'ють далі.—Флейтист і кітарист грають тим часом без співів. Де-далі, всі, окрім музик, зморені вином, вкладаються долі навколо вогню і засипляють. Сіон теж удає, ніби спить).

Флейтист (перестає грати).

От і поснули! Що його робити?

Кітарист. Собі заснути.

Флейтист. Ні, ходім на бенкет.

(Допивають удвох решту вина і йдуть до царського двору. На сцені який час тихо, всі спільтають, тільки здалека чутно відгуки музик, пісень, гомону веселого).

Голос Кассандри (з храму).

Чувай, стороже!

(Повна тиша. Відгуки затихають. Сіон помалу підживодиться і стороночко оглядається навколо).

Голос Кассандри. Гей, чатуй! вартуй!

(Сіон зривається, біжить до царського двору і зникає в брамі).

Кассандра (на дверях храму).

Не спи, стороже! (Завважає сплящих вартових).

Пробі, вартові!

(Кассандра зіходить до вартових і пробує їх побудити, де-хто з них ворушиться, бурмотить щось невиразне, але жоден не має сили прокинутись).

Кассандра (подається до царського двору, волаючи).

Гей, хто живий? Гей, хто живий? Троянці!

(Назустріч їй з царської брами виходить Сіон, а з ним узброєні елліни: Менелай, Агамемнон, Одіссея, Аякс, Діомед.

Вони скрещують списи і загорожують Кассандрі дорогу).

Аякс. Стій, дівчино! Ти хто така?

Одіссея. Та се ж

безумна Кассандра, чи не знаєш?

Кассандра (хоче прорватись по-за списи).

Троянці! Зрада! Зрада! Гей, Троянці!

Агамемнон. Схопіть її та зав'яжіть її рота!

(Кассандра хутко обертається і втікає в храм, там вона припадає до Палладіона, щільно обіймаючи статую).

Кассандра. Не руште! Я під захистом святині!

Аякс. Іще чого!

Діомед. Дарма! Ти наша бранка.

(Діомед хапає Кассандру за ту руку, де патериця, Аякс хапає її за волосся, вона чіпляється вільною рукою за п'єдестал Палладіона, статуя хитається і враз із п'єдесталом падає дододу. Вояки витягають Кассандру з храму, в'ижуть її руки, не одбираючи патериці, ремінням від мечів, а потім саму прив'язують до колони в портику храмовім над сходами.—Тим часом Сіон, Менелай, Агамемнон та Одіссея одчиняють Скайську браму, а Діомед вертається в храм і забирає Палладіон).

Діомед (гукає). Наш, наш Палладіон! Сюди, герой!

(В одчинену браму лавою суне ахайське військо).

Кассандра (волає, зібравши всю силу).

Прокинься, Троє!! Смерть іде на тебе!!!

(В царськім дворі та ѹ в інших будинках спалахують тривожні світла. Еллінське військо хутко сповняє весь майдан і

роздікається в ріжні боки по вулицях Трої. Незабаром здіймається в місті великий лемент, перебігають через майдан троянці, безоружні, в святочній одежі; за ними навздогін збройні елліни, кого хапаючи, кого вбиваючи. Згодом займається пожежа. Де-далі втікачів і догондів меншає, але частіше з'являються переможці елліни, що женуть списами перед себе, мов отару, гурти вже полонених і пов'язаних у стяж троянців і троянок, одних заводять у храм, інших виводять за Скайську браму, інших примушують сидати долі на майдані, тоді ті падають нідьми на землю і голосять. Бранок з Пріямової родини становить і садовлять у портику храмовім, коло Кассандри. Коли заметня потроху втихає, то коло Кассандри вже є Андромаха, Поліксена і ще скілька жінок).

Андромаха (ридає).

Моя дитино! Синонъку единий!

Навіщо я тебе на світ родила!..

Розбили!.. Вбили!.. Кинули об камінь!..

Поліксена. Ой, лихо тяжке! Батеньку! Матусю!

Наложницею стане ваша дона!

Інші жінки з царської родини.

Тепер же ми рабинями й сконаєм!..

Рабинями... Далеко на чужині...

Андромаха (до Кассандри).

Чого ж мовчиш? Чом смерти не віщуєш?

Тепер нам смерть була б єдина втіха.

Кассандра (з страшним спокоєм, якимсь неживим голосом).

Тут є такі, що іншу втіху знайдуть.

Андромаха. Проклін на тебе!

Кассандра (як і перше). Так, проклін на мене, бо я тепер побачила найгірше.

Троянки у неволі—і живі!

Обходять красна, розділяють ложе, дітей годують еллінам на втіху...

Прокляті очі, що таке є бачать.

Андромаха. Уста прокляті, що таке є кажуть!

Кассандра. Проклін на мене, я мовчать не вмію!

(Ведуть у храм пов'язаних троянців з царської родини, між ними Гелен).

Гелен (проходячи повз Кассандру).

Радій, Кассандро, ти перемогла!

Кассандра. Ти переміг. Ти вбив мене сим словом.

Мій розум зламаний, твій піде в світ,
ти ним і переможців переможеш,
а мій погасне вкуші з сим пожаром...

Гелена (біжить через майдан, за нею Менелай з мечем).

Рятуйте, браття елліни! Рятуйте!

За відьмою мене скарати хоче?

Зрадливо, силоміць я взята в Трою,
я бранкою нещасною жила,
щодня по ріднім краю сльози ллючи!

(Ахайці нерішучо розступаються перед нею, але не відштовхують, коли вона чіпляється за кого з них, намагаючись заховатись під його щитом).

Менелай. Ось кров Парісова на сім мечі
твоєї крові прагне!

Кассандра. Ой, Парісе!

Поліксена. Мій братіку!

Андромаха. Нещасний!

Гелена (оточена молодими вояками; раптом згорда).

Чоловіче!

Ти справді хочеш покарати мене?
Чи ти на те пролив се море крові
за честь мою й свою, щоб тут прилюдно
ганьбить її й плямити самохіть?

То це такої шані дочекалась
цариця Спарти? Хто ж тепер повірить
цнотливості Спартанок, як і цар
свою царицю зрадницею вславив?

(До вояків). Чи й ви, Спартанці, на таке пристали?

Вояки-Спартанці (що оточують Гелену).

Вона невинна! Богорівна жінка!

Даремне, царю, ти ганьбиши дружину!

Менелай (до Гелени, лагідно).

Пробач мені,—я запальний, ти знаєш...

Гелена (всміхається і простягає руку).

Я бачу, царю мій, ти не змінився.

(Менелай простягає й собі руку до Гелени. Гелена бере його за руку і веде межи ахайськими лавами за Скайську браму на поле; всі розступаються перед нею з гомоном подиву).

Андромаха. Вона цариця знов, а ми—рабині!

Боги, дε-ж ваша правда?!

Кассандра.

Ха-ха-ха!

Одна з троянок (до другої).

Кассандра засміялась... Ой, як страшно!

Від неї сміку я не чула зроду.

Кассандра (в нестягі, дивлячись, як язики полум'я грають по дарських будівлях).

Сюди, сюди отих квіток огністих!

Гранати зацвіли! Весільний час!

(Чутно за сценою голос старої жінки, він заводить, ридаючи страшно, немов він).

Поліксена (з жахом прислухається).

То наша мати!

Кассандра. То весільна пісня!

Се мати дочок виряжа до шлюбу!

Кассандра все неправду говорила.

Нема руйни! Є життя!.. життя!..

(Голос старої жінки розлягається дужче. Раптом його покриває хряск від падання будови. Заграва пожару заливає сцену).

Завіса.

5.V 1907.

Ялта.

ПРИМІТКИ

I.

ОСІННЯ КАЗКА.

Фантастична драма. Досі ніде не друкована; подається тут уперше за рукописом.

На першій сторінці рукопису є таке зауваження К. В. Квітки:

Писано в Тифлісі (скінчено 25. I. 1905 року). Перші сторінки переписав я під диктування (російським правописом, бо діло було перед 17. X. 1905: рукопис призначався до друку за старих цензурних умов); переписуючи їй ознайомившися з необробленим продовженням, я висловив свій погляд, що ця річ не вдалася. Це вплинуло так, що Леся, не маючи з ким порадитися ще, покинула далі працювати над твором. Чи пізніше в Київі Леся показувала кому дю річ, мені невідомо.

К. Квітка.

Це авторитетне свідчення шановного К. В. Квітки дозволяє нам вважати цю драму справді за незакінчену. Власне таке враження робить і сама драма при її читанні. Коли до цього ще прийняти те розуміння останнього рядка Лесиного в рукописові незакінченої «Осінньої казки»: «Кішедь може колись буде», що його прийняв автор вступної статті до цієї драми (див. стор. 16), мов би Леся Українка мала намір «колись» звернутися до праці над закінченням своєї «фантастичної драми», тоді слід вважати справу незакінченості II за доведену. Справді, перша дія (чи, краще, сцена) «Осінньої казки» дуже невеличкого розміру, але все ж таки при читанні II має безперечний вигляд закінченості. Друга сцена має в рукописові дві зовсім різні редакції: перша—розмова трьох лівчат у кімнаті принцеси, розміром разом з ремаркою до

нєї—на дві невеличкі сторінки; друга—монолог принцеси так само в II кімнаті (тільки з іншою ремаркою),—на три сторінки. Обидві сцени могли б у далішому опрацюванні драми з'єднатися в одну сцену. Сцена головна (III), коло 20 невеличкіх сторінок, має вигляд цілком закінченої, але закінченої як власне сцена, і тільки Драма залишилася незакінченою,—з бажанням автора колись зробити IV кінець.

Стор. 19.

- Ряд. 3. ...крізь [якусь невидну] щілинку. Здалека, десь зверху...
» 14. ...навік розмучились! [Нігде я не вмію...]

Стор. 20.

- Ряд. 6. ...Тут темно, тихо, [безнадійно глухо!..]
» 8. ...[Хоч-би муки
вогненної та] Хоч-би кат...
» 9. прийшов [мене вогнем] на муки брати...
» 11. [і ожила...] вогнем тортур і ожила від крику,
[від ламенту катованого марн!]...
» 18. [Твій] На кожний крик [відгукувалась] слава
» 20. ...тираном низьким, [він був ворог,
жорстокий ворог...] він почесно...
» 21. карав своїх [великих ворогів] сперечників...
» 23. не вміли [ганьбою й неславою] ганьби...

Від слів: «О страднику великий!... до слів «побитих ворогів»—13 рядків—в рукописові закреслено і потім знаком на полях поновлено.

- Ряд. 25. [Се] о, наш король...
» 29. В той [самий] день, як він мене закинув
...мене сюди закинув,
» 30. в той самий день він підписав [декрет] [наказ] декрет,

Стор. 21.

- Ряд. 5. Рядок—«здійнята високо рукою ката»—дописаний чорнилами пізніше.
» 10. [мов у] [в палата...] як і в темниці.
» 15. Ой, що се? [промінь] світло згасло!

Ряд. 16. Чого ж так раптом?.. [Що то шелестить
і стукає... Ой] лих! Закладають

» 25. Голос. Ціть [Мовчи!]те, дитяте!

» 29. Мене бездольного? [Прилинула до мене]

» 33. ...в стелі [одкри...] неначе ляда...

Стор. 22.

Ряд. 31. Служ.—[А там я приховаю
в своїй комірці вас або в хліві] Та вже...

Стор. 23.

Ряд. 1. Служ. [Ти, мій] Швидче, панє...

» 3. От [вам тут] шмаття, за старця [убратись],

» 4. все ж буде лішче, ніж тюремне [шмаття]

» 18. ...вискачує [на гору, в свою к...], зовсім одчинивши...

Стор. 24.

Ряд. 19. [вінчає лицаря без страху й без догани]
судити має...

» 23. Ох, теє серде [мало] знало...

Стор. 25.

Ряд. 10. рядок «за даредворку до своєї жінки»—пізніш вписаній.

» 12. і винайшов [немов] забутий герб...

Стор. 26.

Ряд. 23. і падати [в глибокий рів] до долу... Скільки гине

» 26. [Тож може раз побачив кожний з них мене]
а може тільки...

Стор. 27.

Ряд. 12. а я не [можу] хочу нічію бути:

[[нащо-ж мінят] неволю на неволю не зміняю]

» 17. рядок «поводіння зрадливе й недоречне»—пізніш вписаній.

» 27. насильству служиш ти, [забувши] змінивши вдачу,
[лагідну, голубину...] [(ударила...)] Голуб в'ється...

» 34. [перебредаючи] брела одважно [багна] через всі...

Ряд. 35. [стань] та ж вилізь на свою блискучу хижку,
[либонь є з чого виплести драбинку]—дей рядок в ру-
копису, вписаний чорнилами, потім закреслений.
» 37. ...зовуть «лицарський»,

Стор. 28.

Ряд. 2. там не розіб'ешся—[болото] мняке болото
» 4. ...за те [жива лишишся] ти будеш вільна
» 15. рядок «Мій вірний блазню, кепські в тебе жарті»—
пізніш вписаний.
» 21. піврядка «будеш вільна»—пізніш вписано.

Стор. 29.

Ряд. 6. ...крізь [шпари в стінах] малі просвіти прорізується...
» 12. ...з темного кутка, [так що] і стає під промінь.
» 21. ...не помивачка,
[...тепер я куховарка на пекарні]
я дозорчина...
» 25. а звідти й до [покоїв] палацу...

Стор. 30.

Ряд. 4. рядок: «та обіцяє груші на вербі» пізніш вписаний.
» 16. назад в [оту нору] підземну яму...
» 32. 13 рядків, що взяті в квадратові дужки, закреслено
у рукописові олівцем.

Стор. 31.

Ряд. 22. ...держати тут?
[у сій закуті.]

Стор. 32.

Ряд. 3. [та] той день, як [наш] на заручими король...
» 11. ...пастушку свата,
[принцесою назвавши]
» 13. [так] чому б мені...
» 14. не [вилізти в пани?] стати панею?» Та вже...
» 16. рядок «і над маєтками своїми запануеш» — пізніш
вписаний олівцем.
» 23. Бодай [так] би не зійшов ти...

Стор. 33.

Ряд. 18. 19 рядків, що взяті в квадратові дужки, закреслено у рукописові олівцем.

» 19. [Неслава! ганьба! сором!] Аж надто!

» 30. ...увіходить [свинарь] пастух.

» 37. Хто ж Іх вищускає?

[Тут все годовані, сидять в сажу
від року і до року. Ну, пускай
товар рогатий, коней овечок,
тай-то] Пождав би ти...

Стор. 34.

Ряд. 3. от-от, [здається] неначе вискочать...

» 8. 3 рядки, що взяті в квадратові дужки, закреслено у рукописові олівцем.

Стор. 35.

Ряд. 15. 7 рядків, що взяті в квадратові дужки, закреслено у рукописові олівцем.

» 28. рядок в дужках: «ти знаєш, люде стали непокірні»—
пізніше вставлено чорнилами.

» 37. [мені] так вся годівля...

Стор. 36.

Ряд. 14. хто має «право на [довічні ліки] шпиталь довічний».

» 17. ...переведу Іх.

[[Сюди ж придуть робітники от зараз]

[Робітникі та будівничі прийдуть]

[Ламати [сей свининець] хлів і планувати ґрунт]

[Служебка (непритомно). Я не дам!

Пастух. Ти не даси? Та скаменись, небого,
Що ти таке?

(Чутно рев бидла і ржання коней, випущених на волю).

Служебка. Я старша дозорчина

Над усіма свининцями й сажами!

Пастух. Ото але, яка велика пані!]]

» 20. ...я відчиню [ворота] й сей хлів.

» 25. Відчиняє ворота. [в інший]. Світло вривається...

» 27. ...в найдальших закутках зостається [затінок] сутінь.

Стор. 37.

- Ряд. 8. ...бурлака-володюга...
[Либонь давно ховався тут... і втік.
На бога, браття, поможіть вловити.
Робітники. Знайшов ловців. Не мали ми роботи]
» 15. [Пастух свище] Служебка гукає.
» 19. [Хіба-ж тих] Того ж не ловлять, хто...
» 32. Се ІІ привіт?
[Чи се ти, моя принцеса,
зіронька моя?]
» 33. Принцеса. (завважає його), [але не пізнає обличчя]

Стор. 38.

- Ряд. 10. ...сплескує руками [і збирається кинутись вниз. На]
» 26. 26 рядків, що взяті в квадратові дужки, закреслено
в рукописові олівцем.

Стор. 39.

- Ряд. 4. я знаю, [що то значить «до шпиталю»] добре всі ті
переходи:
» 8. Фраза: «Махає рукою і, здигнувши плечима, йде
собі геть»—пізніше вставлена олівцем.
» 11. кілки й каміння [з розваленої стіни].
» 13. Не [хийте крові] бийтесь марне...
» 26. Ти сам те [знаєш] бачиш
» 27. Підпаски подолані [кидаються в рості] відступають
і здалека...
» 30. Фраза: «з нею йде частина підпасків»—пізніше додана
олівцем.
» 31. З богом, Парасю!
[Пастух. Я піду по військо. (іде)
2-й робітник. Йди, на зламання!]
» 33. ...товаришів. [Та от що] на поміч

Стор. 40.

- Ряд. 13. 18 рядків, що взяті в квадратові дужки, закреслено
в рукописові олівцем.
» 24. (силкується встати. [Майстри помогаютъ ти])

Ряд. 17. ...Стій! вернись

[(З-й майстер не слуhaє, спускається до долу і в тумані попадає на роги бугаєві, той підкидає його високо вгору, другий бугай ловить знов на роги. Змучений, зранений, майстер умирає¹ помежи бидлом. Товариші, сковані жахом, мовчком дивляться на його муки,—ніхто не важиться йти боронити; де хто пробує кинути ножем або сокирою в гурму бидла, але то тільки більше дратує люту ранену скотину і не дає ніякої помочі.]

Довге мовчання серед людей і несамовитий рев серед бидла. Нарешті рев трошки втихає).

М о л о д и й х л о п е ць (на горі, вище від інших).

Товариші! нам треба всім податись
отак горою аж на бік лицарський,
бо сі хліви й обори там кінчаться,
там чисто і безлюдно.

Б у д і в і ч и й. (Але) Слизько ї стрімно.

М о л . х л о п е ць. Там можна вміть спуститись.

Б у д і в і ч и й. I розбитись.

Hi, хлопче, годі. Досить вже тих проб,
Спитай II (вказує на принцесу), чи мало їх було?
І що з них вийшло?

П р и н д е с а (закриває лице. Болізно:) Ох, не згадуй
краще!]

- » 20. і щоб [іти все в гору, вище ї вище
аж поки станемо там на шпилі,
де кришталевий замок. За твердиню
некай він стане нам, як що король
знов скоче нас примусить будувати
неволі ї бруду соромні оселі.
Te, що колись неволі слугувало,
некай послужить визволенню...] дістатися на гору.
Браття,
орли недарма гнізда...

¹ В рукописові нерозібране одне слово.

Ряд. 23. ...зручиніше боронитись.

[1 - й м а і с т е р . Егеж, нехай но вороги обступлять,
ми їх засиплем кришталевим градом!
Чудові променісті кулі їм освітять
дорогу на той світ!]

» 28. Ну, на гору зліzem—

[і будем нидіти в тюрмі високій, ясній,
всі вкупі так, як ниділа принцеса.]

Стор. 42.

Ряд. 5. ...до них дістався...

[Л и ц а р . Е—за горами вже ж Ім звістку дасть!
[ще може на дорозі перехоплять...]
і хто тоді про нас...

» 7. Хто звістку дасть? [Червоні короговки!] Пишдалі
семип'ядні

» 17. ...братерська поміч.
[До діла, браття!] (Майстри виймають...)

» 22. [я шила золотом] не день, не два його я...

Стор. 43.

Ряд. 14. страшну покуту. [Той збагнути може,
як страшно впасти вниз, хто був високо]

Стор. 45.

Ряд. 3. [і самовільно] до іншої взялися самовільно.

Стор. 46.

Ряд. 2. Ми «діло зіпсували!» [Чим] Ну, лицарю,

» 7. Невже [ти хтів] тобі неволя не обридла?
[яка-ж твоя порада
що думаеш
Л и ц а р . Я думаю сидіти
і ждати.]

Стор. 47.

Ряд. 35. [не сперечаюсь] однаково...

» 38. Т [темниця] неволя ржею...

Стор. 48.

Ряд. 13. тепера хто? Той [майстер] хлопець кучерявий?

- » 21. ...здоровим, дужим (будеш) станеш...
 - » 30. ...Ні, (хлопче, що) молодче, не хутко...
 - » 35. Але ж (і Ій) й зимі на світі є кінедъ.
-

До пісні на початку драми: «Ой де мій коханий юнак...», за свідоцтвом К. В. Квітки, Леся мала дати текст інший.

II. ТРИ ХВИЛИНИ.

«Три хвилини» написано 1905 року в Зеленім Гаю у протязі кількох днів. Дата остаточного викінчення—29 серпня. Після цього «діялог» не перероблялося. Надруковано вперше в місячнику «Нова Громада», 1906, кн. 10.

В рукопису підзаголовку «діялог»—немає. Невідомо, чи належить він Лесі Українці, чи редакції часопису.

Один з дослідників творчості Л. Українки, А. Музичка, дає таке пояснення появи «Трьох хвилин»:

Боротьба, яка почалася поміж УСДРП і Спілкою (УСДС) (Українською соціал-демократичною робітничою партією, бувшим РУП'ом і «Українською соціал-демократією» чи «УСД Спілкою»), тією соціал-демократичною «Жирондою» та «Горою», як теж незгоди між більшовиками та меншовиками в РСДРП., визвали з-під Лесиного пера діялог «Три хвилини». Ми знаємо, як Леся грунтовно студіювала всі явища, як вона підходила до них з наукового боку. Мабуть, бачучи початки революції в Росії 1905 р., вона пильно студіює першу французьку революцію, а рівночасно її здоров'я таке, що не позволяє їй брати участь у боротьбі, їй Леся часто мусить виїздити на чужину. Це переживання та згадана вище боротьба викликають у неї дей діялог. (А. Музичка. Леся Українка, II життя і т. д. ДВУ. Од. 1925, стор. 74-75).

Див. ще О. Гермайзе.—«Нариси з історії революційного руху на Україні». (Книгоспілка, Київ, 1926), стор. 280—282, примітки та Д. Антонович—«Сторінка історії української політичної думки»—«Робітнича газета», 1918, № 335. (див. О. Гермайзе, стор. 42—45).

I.

Стор. 58.

- Ряд. 12. на привілей проводарями бути...
- » 14. Ви Цезаря свого не ощадили...
 - » 17. з якого Цезарі [з'являються на світ] [потім виходять] виходять потім!
 - » 19. хай гострить меч на Брута [перш усього] [перш за все] що найперше.
 - » 21. бо тії дозволяють [знявши лаври] всім...
 - » 23. болотом кидат[и] [i] жартами...
 - » 24. ...аби жива,
[аби диктатор]

Стор. 59.

- Ряд. 3. а надто, [коли] як ще й...
- » 5. усе золото цезарських[евих] тріумфів
 - » 6. Не думав він про се, [як меч здіймав] меча здіймавши
 - » 7. А то й не зняв-би? [може?]
 - » 15. чи все-ж [таки] пречиста діва Гільйотина...
 - » 18. [Нічого, я жартую...] Так, ні до чого, жарт!..
-

II.

Стор. 60.

- Ряд. 1. [Тюрма Консьєржері.]
[В тюрмі Сент-Пеляжі.]
У тюрмі Консьєржері.
- » 18. [Не кождий вартий назви громадя...]
Бо громадянин [за почесний тітул]
недоречний титул:
[не хочу я громади ображати,
скоріш себе принижу. Та ж і справді]...
 - » 25. Ж. [мінавтесь в лиці, але силкуєтесь бути спокійним]

Стор. 61.

Ряд. 1. М. [Друзям?] До друзів?
рядки 5—8 пізніше атраментом вписано Лесиною рукою: (від слів:
«Ж. Я писати буду». до слів: «М. Даремна

праця!» включно).

- » 11. ...вкуші з крією
- » 12. мо[У]ю іде[У]ю!
- » 14. [я міг-би виточити ту ідею]
я з тебе виточити міг ідею[і]...
- » 16. ...було-б [від] од смерти...
- » 19. [А чи вона]...
Та чи вона ю за вас...
- » 31. гнилизна кинулась і [кожна церква] ті «церкви»
- » 32. мов плями ділі, [стали землю крити] на сирій будові
- » 33. повстали на [евангельській] громаді християнській.
- » 35. і Рим живим мердем [від неї] завчасу став...
- » 37. [Але ж не в тих] церквах жила ідея...
Але ж бо не в церквах жила ідея...

Стор. 62.

Ряд. 5. [Вона жила] в нащадках тих геройв.
» 8. вони були [купцями] панами, волками...

» 10. і християнство стало [торгувати] панувати

» 11. вбивати і [неволити й] дурити,
вбивати і служити і дурити,

» 12. ...з людьми й [змінялось,] мінилось.

» 13. аж поки стало тим, що є тепер. (Цього рада в виданні 23 року, т. III, стор. 263 не було. Подаємо його за рукописом).

» 14. Як думаеш, [адже] се-ж може бути, що *вална*
З кісток апостола Петра ляла
на підмурівок папського престола?
Хто більш вічний, кістка чи ідея?
Такої вічності як є ворогу не хочу,
Се-ж така сама вічність як і та,
[таку й] тобі твоєму тілу [вічність] завтра дастъ...
дасть вічність і твоєму тілу завтра
пречиста діва наша, Гільйотина.

Ряд. 16. те дерево, з якого трон [найперший] [препишний] ви-
гідний

- » 24. що проросла [навко] між бруком край помосту
...між дошок ешафоту
- » 29. ...твоїй ідеї [мудр] вічній.
- » 31. Ж. [А коли так, то вже...]
Коли се так, то вже-ж не тілько ми...
- » 35. чий світ [зруйнується] раніше згине.

Стор. 63.

Ряд. 2. ...ми будуєм різне,
що на твоїй підвальні...

- » 6. куди послужать наші підмурівки...
кому й чому підвальнини [ті] послужать
- » 10. Ж. Для чого?
М. А для того, щоб сказати:
- » 14. [Я сам собі мета і досягнути
П найбільше прагну...] «Ти довголітній...
- » 16. ...партіям і одиницям.
- » 19. [политу крі'ю, та г...]
злочинами порослу, злиту крі'ю
- » 21. ...не від цього світу!
- » 24. [Так жирондіст на передодні смерті]
Се жирондіст перед лицем П
- » 28. [і звісно краще...] Що-ж, як роздумати...
- » 31. хоч він, на жаль, проблематичний трошки. (Цього
рядка в виданні 23 року не було. Подаємо його за
рукописом).
- » 36. М. [[спокійно]] На ешафоті, як усім відомо,
хто не одстав од віка]
На ешафоті, як юдитсьла, вчора

Стор. 64.

Ряд. 2. *в руках Самсонових учора зраня.*

- » 3. [Як хутко люди відстають од віка
без добродійства пресси. Ось дивись,
вчорашній бюллетень.
(подає довгий листок в прилозі до газети).]

- Ряд. Ж. (читає, шукаючи по альфабету)
 Лафарг, Лагран... нема-ж... неправда...
 Ох, Лавуазье!..] Нещасна...
- » 12. [Для людської ідеї людське ймення,
 [се-ж карточка]
 [се-ж все одно, що карточки на дверях]
 Ото не мав-би я...]
 - » 14. Не [муч] труй мені хоч сих годин...
 - » 15. [Не тямиш ти, що тая «скриня】
 Коли не тямиш ти, що для ідеї
 [Лавуазье на ймен]
 - » 19. [на ді...] то що-ж ти тямиш?
 - » 23. [По твоєму] І щож, скажи, як знищити...
 - » 33. котримсь із фокусів таких—[адже]—запевне
 - » 37. бездушної якоїсь [там] гільйотіни,
 [що вже напевно вічною не буде,
 а все таки одну по одній трощить
 ті фокуси...]
 - » 38. Я-б сам собі метою став, [забра...] з'єднавши

Стор. 65.

- Ряд. 10. Та не лякайся! [Се-ж] було-б дурніше
 ...лякайся! Було б іще дурніше...
- » 11. ...аніж тобі
 - » 12. ...більш нал шнура
 - » 23. ...тут шнур, тут [крюк] гак
 - » 24. ...зачепи на гак
 - » 25. [одним кінцем] сам на вікно...
 - » 28. Се фокус лехкий. Я [ще кращі знаю]
 ...мудріші вмію.
 - » 33. показую засудженому [в'язню] волю...
 [так зблизька волю...]
 - » 34. ...зветься «кіт і миш».
 [Я бачив фокусів таких немало!]
 - » 37. Ну, тай догадливі сі [люди,] жірондісти!

Стор. 66.

- Ряд. 22. Madame Ролан [чистіша стала] [пречистою зробилася]
 ...що попаде в пречисті

Ряд. 33. хотів-би ти, щоб я ідеї зрадив,
» 37. такі-ж вони усі...

Стор. 67.

- Ряд. 3. ...зміниться для шати,
[шати] ідеї вічної!
» 8. Либонь ніяког [бо там тепер]
...ніяког! Чому-ж тепер...
» 10. і в Бретані і в Вандей? Не в ідеї
» 13. ...з Цезаря—і раптом
» 21. і [знову] звідти падає дощем...
» 23. [і не було-б...] [кінця] [ні краю не було-б...]
і так-би цілій рік...
» 24. як-би [ні холоду, ні] ніколи вітру не бувало.
» 26. занадто вже густа [у нашім краю]
[...над нашим краєм]
занадто вже над нашим краєм згуска...
» 27. і час-би вже важкій кріавій хмарі,
що налила над [фра] нами, розіреватись
[під подихом]
» 28. і дати просвіток, бо сей поток

Стор. 68.

- Ряд. 4. не вірю, щоб ідея [ваша] поборола
живую людську силу [нашу]; зогніє
» 7. [ніж парою і хмарою над нами
нависне ваша кров і нас задавить.]
ніж кров твоя втопить мене здолає.
» 18. [по всіх просторах світових], ти мусиш...
у порожнечі світовій ти мусиш

Стор. 69.

- Ряд. 1. [Подумай, вам лежати] перегноем
Отак і ти [ти] заляжеш перегноєм...
» 6. [бо-ж тілом ми переживемо вас]
[коли ми тілом вас переживемо]
бо тілом ми переживемо вас.
» 10. і кинуті Г., [мов близкавицю]
...перуном ясним

- Ряд. 26. без шатосу фальшивого. [Я вийду
не заважатиму тобі. Постукай,
як що налумаєш—прийду.]
Ж. (мимокіть) Се вперше...

» 34. Але ж се неправда,
[бо я таки прийму отой ратунок,
бо зникло геть моє бажання смерті]

Стор. 70.

- Ряд. 4. з яким лицем я буду [завтра Іхатъ]
...я Іхатиму завтра..,

» 5. [з тов...] на Гільйотину? [я не зможу широ
співати гімна!] Сором всій Жіронді...

» 7. ...ганебна смерть. [Як водить]. (*Стукає у двері*)...
Убий мене!...

» 11. Монтаньєр [(входить)] (холодно):

» 14. [Ви зн] [Відома вам] Професія моя для вас відома,

» 16. ...vas мав-би завтра [стратитъ] вбити

» 21. а правою я тільки [рассказав] [потвердив] показав

» 29. Скажи, на що ж була тоді тюрма,

» 31. [На те, що як-же] я інакше міг примусить
А як-би ж я інакше...

» 32. [такого лицаря одвічної ідеї]
аристократа вічної ідеї

» 33. прийнятп з рук моїх [життя й ратунок?]
плебейських, монтаньєрських
життя й ратунок?

» 35. [Навіщо] Нашо ж се тобі?

Стр. 71.

- Ряд. 11. вона повік для мене незабутніх...

Та годі вже...

 - » 16. (Спускає шнур, причеплений...)
 - » 28. Жірондіст. [За щирість я тобі]
За правду треба правою платити...
 - » 30. [всі заміри твої, слова і добрі вчинки]
і всі твої глибоко-хамські вчинки!
 - » 32. Жірондіст [прилагожується і згодом починає спускатися з вікна] кидається до пера...

III.

Стор. 72.

- Ряд. 1. [У вигнанні.] На еміграції.
» 2. ...над [великим] глибоким яром, де [в глубині] на дні
шумить...
» 8. І тужу я до стін Консьєржері
...по тій Консьєржері...
» 9. до тих понурих свідків [муки й горя]
...героїзму
» 11. Ті мурп мов живі, [мов чують біль]
...неначе тямлють
» 13. Й високе щастя жертві [і нестя...]
...за ідею
» 14. ...і радість мрії,
» 15. [і жах, і спокій] і смерти не минучої трагії,
» 16. [і супокій рокованих на страту.] Проречистії...
» 17. Ім заповідало [свої] думки та мрії,
» 20. [тих уст, що понімить хотіла Гільтотіна]
[замучені...] [що мусіли завчасу занімі...]
людей, що понімали під залізом.
» 23. ...Вони стоять од віка
» 24. [не людські руки Ім дали] стоятимуть...
» 25. Ім не давали ні краси ні [міді] сили.
» 29. [не людська сила кидає лавини]
і [в] чистий сніг...

Стор. 73.

- Ряд. 6. бо [думав] я, гадав, що вже такої кари...
» 10. [[о] подав мені [ту думку] оту фатальну раду,
щоб я зберіг своє життя й думки,
не віддавав їх в жертву поколінням,
для мене невідомим]
подав мені ту думку, що я сам...
» 13. тієї [ради] думки не прийняв у кров
» 15. ...так тепера не тужив. [тяжко]
» 19. свідомого конання [Іх ідей] дам ідея.

Ряд. 22. [замкнувшись в своїй малій хатині,
колись народами здолають [править]]
колись народами...

- » 30. [і коли хто своє життя ратує,
то тільки для життя, а не для смерті]
[Що на світі мож...] бо кожний в світі...
- » 31. або [умерти] вмирати...
- » 32. не сужено на сьому...
- » 34. що я вмираю...

Після слова «вмираю» (стор. 73, рядок 34) стоїть звичайний для Лесі Українки в ІІ багатьох рукописах умовний знак —два хрести, що з них один находить на одного. Такий самий умовний знак є на стор. 75 після слів «із неволі» (ряд. 35).
Ряд. 34. ...я вмираю.

[З мраку] [на безпovітрі] [се] що гірська хорoba і т. д.

Стор. 74.

- Ряд. 4. Там було життя,
» 5. між тими стінами, де кожний вечір
...Там [бу] життя
- » 7. було [немов проміння] зібране в тому шкельці
 - » 8. [і] проміні порізнені [збира] єднає
 - » 9. в огненну [горючу] палкую точку
в одну [бліскучу] сліпучу та паличу...
 - » 12. одна хвилина [нашого життя] там давала більше,
 - » 13. ніж всі три роки, що [я] прожив я
[в сій горній стороні.] тут.
 - » 14. [Остатній час моого життя живого] І як людина...
 - » 27. той час, [коли] як я з неволі йшов на волю
 - » 28. чи з волі у неволю—як сказати?.. (дей рядок у рукописі стоїть у дужках).
 - » 33. [Він ждав мене внизу, а я спускався...]
Я все дивився [вниз] в діл, в безодину ночі,
 - » 34. [[де тілько й видко], де тілько й бачив я
[той] що ярий вогник, мов окол...]
де тілько й бачив я, що ярий вогник,
 - » 35. [мов окол...] немов пекельне око.
 - » 38. щоб шнур третячий о [б] вікно не стукав.

Стор. 75.

- Ряд. 5. а все-таки се був останній час...
- » 6. коли життя [моє] будо живе навспріжки.
 - » 12. Колишні [рідні] [сестри] братні хвилі прокотились
 - » 14. та зникли й ті, що їх [там хоронили] туди загнали.
 - » 15. Любов моя й ненависть [—на тім світі]—утопилася.
 - » 19. Хоч би [хвилинку] часинку погуляти буйно
 - » 20. серед [гучних] батав товаришів нових!
 - » 24. і піною мою [вкривали] тлумили барву.—
 - » 27. але я жив-би. Я-б [когось] людей любив,
 - » 28. [когось] людей ненавидів, а не привиддя,
 - » 29. не тіні вмерлих... [Вж] Певне...
 - » 30. шпіонські [підкупні] [підкопні], підступи, суди...
 - » 31. [ворожий глум, безсильсть товариська]
глум ворогів, товаришів безси[льст]ія,
 - » 32. [ї] а потім може знов [якась] Консьєржері.
 - » 34. [иу] хоч би...

Після умовного знаку між рядків 35—36—37—38 рукою Лесиною чорнилами вписано:

...із неволі.

[Але] [тепер] [якась] [омлів я] що гірська хробаба
мене [бере] взяла на чистих [стримких] високостях
ідей абстрактних...

...і я загину

[де грудям дихати занадто лехко]
як мандрівель на глетчер[ах] і найвиш[их]ім
[загину марно; ні собі, ні людям.]

Стор. 76.

- Ряд. 6. богині [Р]озуму...
- » 10. куди [податись] звернути...
 - » 11. ...чи [он туди де той поток шумить] в той потік,
 - » 12. [А] аби хоч раз його невинна [мертва біла] піна
 - » 14. [або тікати] чи на дорогу...
 - » 15. ...мені [тепер] не треба [ждати] навіть
 - » 16. ...ні ліхтаря,
[рукою зрадника заколеного, ні
туди дорогу я знайти здохаю

- Ряд. П що дні душа моя простая
не шнур тримтачий, а тримтаче серде
[вело-б] мене на сей раз виведе з турми!
» 17. (З поблизької[го chalet] колиби...
» 34. бо вже [ж воно і] дивіться, Й сонечко...
» 35. ...від обіда.
» 38. Шо я [попрошув?] поспитаю

Стор. 77.

- Ряд. 3. ...на два, [а той на більше] або хоч і на більше?..
» 5. Ж і р. (усаміхається)
» 8. Син ваш [у] дома є?
» 9. [Ta] ще вдома,—завтра знову [поїде] піде в гори
» 15. Жінка. [Я думаю] Чому ж би ні?...
» 23. Конрад. [До матері] Аж до Нансі.
» 25. Конрад. [Узяти вас?] Я йду на довго...
» 27. [То довгий перехід] Поки туди...
» 29. Конрад. [(дуже здивовано) Як? [(потім здивованість
раптом зміняється виразом розуміння)] А, розумію!...
» 31. [Я [правду мовити да] власне ждав] Давно я...

Дата: 29.VIII 1905. Зелений Гай.

III. У КАТАКОМБАХ.

Драматична поема. Посвята шаловабому побратимові А. Кримському. Написано в Київі, залишено 4 жовтня 1906 р. (Дату закресленого кінця драматичної поеми, що його подаємо далі за рукописом, написано рукою Лесі Українки. У виданих творів Л. Українки 1923 р., т. IV датя поеми немає. «У катакомбах» написано перед «В дому роботи», а викінчення цього діалогу датовано 18 жовтня ст. ст. 1906 року. Драматичну поему «У катакомбах» вперше видруковано в часописі «Рідний Край» 1906 р. № 19. Були з цього видання окремі відбитки (Полтава, 1906).

В пізніших виданнях за життя Л. Українки «У катакомбах» не передруковувалося. В переліку творів Л. Українки (Видавн. «Дзвін», Київ, без зазначення року видання, фактично—1911 рік) чомусь цієї речі не ємісно, це звертає на себе увагу, бо «Книга перша» містить «Варіантий нюлон» (1901—1903 рр.), «На руїнах» (1904 р.), «Три хвилі» (29 VIII 1905 р.), «В дому роботи, в країні неволі» (18/X 1906 року), «Йоганна, жінка Хусова» (3/VI 1909 р.) та прозові оповідання. «У катакомбах»—відноситься до цього жвітня року 1906, отже написано цю поему після «Ріох хвілін» і через діалогом «В дому роботи, в країні неволі». В «Універсальній бібліотеці» Київської Філії Всеукраїнського видавництва за № 2 року 1920 було видано: Лесі Українці, «У катакомбах» і інші п'еси. (Крім заголовкої поеми—ще «В дому роботи, в країні неволі» та «На полі крові».)

Варіант, увійшаний 1920 року:

Стр. 86.

Ряд 12. бо сказано-ж; ні пана, ні раба.

Цього рядка у виданні 1920 року немає.

Стор. 98.

- Ряд. 3. ...твій пан поганий
» 29. тоді вже вона плакати не буде

Стор. 106.

- Ряд. 10. ...Ти, старший, даремно
» 38. ...перед боатими панами.

Стор. 108.

- Ряд. 16. ...слово «раб» і з світа зникне.

Стор. 110.

- Ряд. 14. ...фаланга нечислена (очевидно, друкарська помилка).
» 18. ...дорога порфірна? (очевидно, також друк. помилка).

У розпорядженні редакції повного тексту чернетки «У ка-
такомбах» немає. Є тільки два листки, кожний з них писаний
рукою Л. Українки; де два останні листки, писані чорнилом
з деякими варіантами, що їх ми наводимо; маємо на другому
листкові кінесь, рукою поетеси закреслений.

Стор. 110.

- Ряд. 13. простеленій...
» 14. ...фаланга нечислена
» 15. з землі на небо. [Годі вже стелити]
Доки буде слатись
» 16. під ноги Ім, [тіранам бестілесним]
[богам, царям-неб]
тиранам бестілесним
» 17. богам безкровним [та страшним] неживим примарам
» 21. що [був] він є Бог...
» 22. даремне божа кров, [і ми заплатим] і за людей.
» 25. За жодного не хочу помірат[и]ть,
» 32. що просві[щав]тив не словом...
» 33. боровся не в покорі, а [в] завзято
» 34. [що] і мучився...

Стор. III.

- Ряд. 2. але за те, за що він [погибав].
...що і він страждав.
- » 4. бо коли я почую в своєму серді
» 6. [себе почую] не рабом зліденим,
здолаю жити не рабом...
- » 9. [ї] без [докору] на хресті сконаю
без нарікання на хресті сконаю.
- » 10. А и ділло дея (раптом заходиться **невтримливим**
риданням).
- » 13. Чи [може] я тебе образив...
- » 20. а той есть Сатана [одвічний] змій
[прадавній]
одвічний змій
- » 22. Нема сьому раб[у] ні [по]ратунку,
нема сьому рабові ні ратунку,
- » 24. Покиньмо нечестив[ого] ні
нечестивця одхаснімось,
- » 25. [ходім, покиньмо в самоті Його,
бо він од нас по волі йти не хоче,
а ми насильства не вживаєм. {Діти,} Браття}
Ходім од зла і створимо благо.
- » 26. Він. А я їду за [благо] проти [зла]
» 27. я виступлю за [правду] воюю противи [вас]

рабства.

Після цього—кінцева ремарка, як у друкованому тексті, але після II останніх слів: «в інший бік»—йде продовження драматичної поеми на одну та три чверті рукописної сторінки. Подаємо Його.

Після слів у ремарці: «Спископ попереду», іде з нового рядка фраза продовження ремарки: «Старий раб і Аціллодей позаду, обое трохи відстали». Коли авторка закреслювала все продовження поеми, то де продовження ремарки II рукою закреслено, а вставлено над ним: «Неофіт-раб іде сам окріме другим переходом в інший бік». В первісному нескороченому тексті у рукописові дієг фрази немає, а після слів «обое трохи відстали» йде продовження.

Наводимо його з тими варіантами та закресленнями й вимінками, що знаходимо у х у рукоцисові:

С. р. (Старий раб. Ред.) до Н. р. (до Неофіта раба. Ред.).
Куди-ж тепер ти підеш, нещасливий?

Н. р. На Тібр, через отруєну Маремму.

(Ст. раб, сумно похитавши головою і зіткнувшись, відходить, потім знов вертається та побачивши, що громада вже [скрилась] зникла у [тає]темнім переході, стискає похапцем руку н. р. і поспішно, старечою дрібною походою віддаляється).

Анділл. Я все таки прошу тебе прислати
твою жону з дитиною до мене.

Н. р. Тобі за те догана буде, сестро.

Анд. Догану я покірливо прийму,
спокутую за бідне немовлятко,
що може хутко стане сиротою
без батька... Брате, вибачай мені,
як я тебе сим словом засмутила.
І не здивуй, я жінка нерозумна,
не вмію розважати справ високих,
я мало розібрала в сій сперечці.
Ти певно винен, бо єпископ гнівний
від тебе одійшов, але одно
із слів твоїх я добре зрозуміла
і прийнила його собі до серця.

Н. р. Яке-ж то слово?

Анд. «Чистая любов».

Мені здається, хто його промовить,
від серця, широко, той для мене брат,
хоч би й не був він однією віри.

Н. р. Так і мені здається, люба сестра.
[І знаєш, я хотів тебе просити:
як що я згину, спом'яни мене,
не словом голосним, а тихим серцем,
для мене стане се за дарство Боже
тут на землі].

Анд. Тепер ходім, я [при] виведу тебе,

пильнуй за свічкою на поворотах,
ти тут новий, недо вгозаблудитись.

(Запалює коло алтаря свічку і йде вперед, н. р.
за нею. На поворотах Анд. обертається, всвічує
путь і питает: «А де ти, брате?» Н. р. озивається
з темряви: «Ось я, люба сестро!» Голоси згодом
затихають в долині і [світляна піта] світло [свічки]
зникає).

4. X. 1906.

IV.

В ДОМУ РОБОТИ, В КРАЇНІ НЕВОЛІ.

Діалог.

Діалог «В дому роботи, в країні неволі» в рукописові Лесі Українки, що маємо його в розпорядженні зараз, датовано рукою авторки «Київ, 18. X. 1906». Надруковано вперше в часописові тих років за редакцією Б. Грінченка—«Новій Громаді», того-ж року (1906) у числі XII.

Перероблень чи варіантів у рукописові цього діалогу порівнююче дуже мало; більшість з них зроблено пізніше олівцем, рукою Лесі Українки. Низку їх зроблено над первісним текстом діалога, отже—як і весь рукопис—чорнилом. Наводимо одні та другі варіанти:

Варіанти перші (чорнилом):

Стор. 121.

- Ряд. 3. ...маревом, [що] тримтачим...
» 7. ...але [вже] поставлені...
» 11. ...хто [носить] робить деглу...

Стор. 122.

- Ряд. 12. ...дивляться [и] з добродушною...
» 30. після слів: ...«пробі, утоплюсь!» вставлено при першому перегляді, рукою авторки, чорнилом, ще рядок:
«Ну спека—се-ж бо літо. Ну, втомився! [щож такого]»
» 32. ну, фарба, ну болото—[то-то диво] щож такого...

Стор. 123.

- Ряд. 16. [се пристановище] притулок для мандрівниці...

Стор. 124.

- Ряд. 38. Його між двома рядками пізніше вписано рукою автора. Отже в першій редакції діє ремарки не було.

Стор. 126.

- Ряд. 15. [нехай не забуває] я мушу знать...

Варіанти пізніші (олівцем).

Стор. 123.

Ряд. 36. Ба, як тобі сказати?.. (не закреслено в рукописові, але в друкованому тексті цих слів немає. Замість них олівцем над ними написано рукою автора: «*Ox, ки!* Таки *я раб!*», але в друкованому, останньому тексті, і це змінено на: «*Е, де вже там не раб!*» Цієї редакції в рукописові немає).

Стор. 124.

Ряд. 4. *Либонь що я не мури-б фарбуває*
різьби, малярства, будівництва вчився-б
тоді-б я (написано від слова «либонь» олівцем, пізніше;
ввійшло у друкований текст).

Стор. 125.

- Ряд. 3. Перший варіант у рукописові, чорнилом:
а всякого, хто добре діло робить, (цього не закреслено,
але пізніше олівцем написано зверху):
а всіх, що добрий діла чинили,
- » 4. і хто живе по правді... (Так само ці слова, чорнилом написано і не закреслено, але пізніше олівцем написано зверху):
всіх, що жили по правді...;
 - » 12. [у Лівії] і в ній та по[на]пробивав би ходи[в],
[безліч] без ліку
 - » 13. для мумій саркофаги встановив-би (не закреслено; над цим — олівцем зверху: і саркофагів тисячі поставив. Після цього олівцем вставлено рядок):
щоб стало їх хоч би й на всіх мерців, (далі чорнилом): і то буда-б...
 - » 28. *Повикидав-би всі камінні довбні,*
і всю здохлятину в пустиню геть!
Одкрив-би нільські шлюзи й затопив би...
Ці три рядки в рукописові писано чорнилом — і не закреслено; тільки після рядка: «і всю здохлятину в пустиню геть» вписано олівцем дальший рядок: «загородив-би Ніх і затопив би...»

V.

КАССАНДРА.

Драматична поема. Написано майже цілком усю в Сан-Ремо, отже час написання—зима 1901—2 або 1902—3, а можливо, що й обидві зими. У квітні й травні 1907 року в Ялті (Крим) Леся остаточно зредагувала дю річ, переробивши головним чином 7 і 8 сцени, і дописала епілог. Надруковано вперше в «Літературно-Науковім Віснику» за 1908 рік, кн. I і II. По видрукованні поеми Леся побачила, що епілог здійснився, і висловилася, що коли поему буде друкуватися вдруге, то вона загадає епілог вилучити. Згідно з цим бажанням епілог у цьому, як і в попередньому виданні вміщується ~~ще~~ в тексті, а в примітках.

Вказаний процес роботи Лесі Українки над «Кассандрою» свідчить, як уважно ставилася письменниця до найдрібніших моментів сюжетового розвитку та композиції. В статті проф. О. Білецького подано всю ту складну працю, що П переробила Леся Українка над матеріалом про Кассандру, який мала вона в своєму розпорядженні під час роботи над цією драмою.

Так само вступна стаття проф. О. Білецького до «Кассандри» дасть змогу читачам розібратися в іноді й необережних спробах де-кого з них, що досі писали про дю драму Лесі Українки, розкрити «символіку» драми, як якусь занадто вузьку політичну думку письменниці.

Варіанти в рукописові «Кассандри» численні і часто великі розміром своїм. Майже в половину віршових рядків своєї роботи Леся Українка вносила більші чи менші поправки, додатки, заміни, скорочення первісної редакції. В «Кассандри» маємо кілька великих уривків, що при останньому редагуванні сама авторка їх викреслювала чи перероблювала грунтовно.

ЕПІЛОГ.

Діється в Елладі через довгий час після руїни Трої. Дім ар-
госького царя Агамемнона в Міках пишно заквітчаний зна-
двору, стежка від дверей до брами вистелена пурпуровою
тканиною. На небі громова хмара. Бліскає часом, але дошу
нема.—Цариця Клітемнестра з дарським намісником Егістом
наглядають, як раби й рабині кінчають прикрашати дім.

Клітемнестра (до Егіста).

Такої зустрічі ніхто з царів
не мав ніколи.

Егіст. Правда, Клітемнестро.

(Важливо, дивлячись ти в очі).

А пурпуру тобі не жаль?

Клітемнестра. О, ні!

Не жаль мені нічого... і нікого!

Егіст. Чого ж се ти здрігнулась?

Клітемнестра. Адже бачиш,
як бліскавка сліпити.

Вістник (вбігає задиханий). Цар єде! Цар!

Клітемнестра (до рабів).

Гей, ширше браму відчиніть! Рабині,
готуйтесь квіти сипати під ноги!

(Чутно гуркіт колесниці. Раби одчиняють браму настежки. За
хвилину ввіходить у браму Агамемнон, ведучи за руку Кас-
сандру. Рабині сиплють їм під ноги квітки. Клітемнестра й
Егіст перестрівають Агамемнона ще в брамі).

Клітемнестра. Мій царю! Мужу любий!

Я не вірю своєму щастю! (Обіймає Агамемнона).

Егіст. Брате мій коханий! (Цілує Агамемнона).

Клітемнестра (показує на Кассандру).

Се хто з тобою?

Агамемнон. Се дочка Пріяма,
пророчиця Кассандра.

Егіст. То Гелен
той, що приїхав з Трої і тепера
у Дельфах волю божу провіщає,
то брат їй?

Кассандра. А!..

Агамемнон. Запевне. Я бажаю,
щоб їй була повага в нашім домі,
як жриці, як царівні подобає.
Для нас вона не бранка.

Клітіменестра. Добре, царю.
Я звикла слухатись. Хоч я не знаю
сієї жінки...

Кассандра. А тебе я знаю:
ти мати Іфігенії.

(Клітіменестра заслоняє обличчя покривалом).

Агамемнон (до Кассандри). Навіщо
ти їй про се тепера нагадала?

Кассандра. А нацо ти про се забув тоді,
як віддавав свою дочку на жертву
розгніваній богині? Ти забув,
хто мати Іфігенії, хто батько.
Ти тілько пам'ятав, що треба жертви
для того, щоб згубити нашу Трою.

Агамемнон. Ти все на мене ворогуєш, бачу.

Кассандра. У тебе, царю, є сильніший ворог,—
то що тобі Кассандра? ►

Агамемнон. Розкажи,
де ворог мій і що мене чекає?
Я не троянець неймовірний. Щиро
слова твої прийму до свого слуху
і в серці заховаю. Говори!
І вироком святим слова ті стануть
для моого дому. Все, що ти порадиш,
все я вчиню слухняно!

Кассандра. Я? Тобі?
Порадить маю? Та хіба ми в Трої?
Хіба се дім Пріяма?

Агамемнон (трохи з досадою). Ні, запевне,
бо там-би так не вірили тобі!

Кассандра. Мені й не треба вірити.

Агамемнон. Я образив
тебе, царівно?

Кассандра. Ти спізнився, царю,—
було про се питати в Іліоні.

Тепер для сих розмов немає місця
на цілім світі. Краще нам мовчати.

Клітемнестра. Так Еллінка ніколи б не посміла
озватись до царя!

Егіст (в-півголоса). Троянська вдача
зухвали зроду. Кажуть, Андромаха
таке показує над чоловіком,
що дивно, як він терпить.

Кассандра. **Андромаха?**
Ся не була троянкою ніколи.

Давніш—то жінка Гектора була,
тепер—то жінка елліна, та й годі.

Не еллінка вона та й не троянка.

(До Клітемн.). Так, як і ти. Ти, правда, і не жінка.

Клітемнестра (до Агамемнона).

І се твоє бажання, царю мій,
щоб так твою дружину зневажали?

Агамемнон (стурбований, сумний).

Коли б же се була зневага тілько!..

Але тут може гірше скрито...

(До Клітемнестри). **Жінко,**
чи все гаразд у нашім домі?

Клітемнестра. **Все.**

А що ж би мало трапитись лихого?

Кассандра. Так мати Іфігенії питав.

(Клітемнестра знов закривається).

Егіст. Вже б я давно звелів мовчати бранці.

Кассандра. Так каже той, хто звик тут бути царем,
і звички тої втратити не може,
хоча для двох царів тісні Мікени.

Агамемнон. Прошу, царівно, в хату завітати.

(До Клітемн.) Веди нас, жінко.

Кассандра (хапає його за руку). Стій! Невже пора
ступати нам на шлях кривавий?

Агамемнон (до Клітемнестри й Егіста). Що се?
Ви як таке пророцтво зрозуміли?

Егіст. Вона не важиться ступати на пурпур,
бо тямить, що не личить се рабині.

Клітемнестра. Вона безумна, ти її не слухай.
Агамемнон (з тривогою, благаючи).

Царівно! поясни, що ти віщуєш?
Адже тепера доля сього дому
вже звязана й з твоєю.

Кассандра (з дивним спокоєм). Знаю, царю...

Але не вір мені, цариці слухай,
вважай на те, що родич твій сказав
і не давай ваги словам рабині.

Колись була пророчиця Кассандра,—
вона згоріла на пожежі в Трої,
слова її пророчі спопеліли
і вітер їх розніс ген-ген по морю...
Се іскорка одна була запала
сюди у серце простої рабині,
спалахнула на хвильку та й погасла.

(Дивиться на свою патеридю).
Як чудно? Де взялась ся патериця?
Чия вона? Нацло ся діядема?

(Здіймає з голови діядему і кидає під ноги Клітемнестрі. Далі
ламає патеридю і теж кидає додолу).

Тепер нема нічого від Кассандри.
Царице, загадай мені роботу,—
я вмію все, окрім пророкування.

Агамемнон (бере її за руку і веде вперед у дім).
Царівна ти і завжди будеш нею.

Клітемнестра (до Егіста пошепки).
Нам треба два мечі. Ти нагостри.
Ти бий його, а я її потраплю.

(Сильний перун і раптова злива. Клітемнестра й Егіст спішно
йдуть і собі в дім).

ЗАВІСА.

Варіанти драматичної поеми «Кассандра».

Стор. 153.

- Ряд. 2. слів «жриця Аполлона» в рукописові немає.
» 3. слів «молода дівчина» — також.
» 4. Деіфоб — другий ІІ брат, ватаг троянського війська.
» 5. Гелен — ІІІ брат, віщун і жрець,
» 6. Паріс — третій брат Кассандрин.
» 17. [Протезилай] Ономай...
» 18. В рукописові просто: 1, 2, 3, 4 вартові.
Слів «сторожа міста Іліона в Трої» — в рукописові немає.
» 33. *Клітемнестра*, ю. *Аїам*.
Eriest — родич і наложни. *Aiam*.
Троянки, троянці, *ворохсане*, *вартові*, раби і рабині,
воякі троянські і *грецькі*.
» 35. Діється в часи *грецько-троянської* війни в Трої. *Епізод*
в *Елладі*.

I.

Стор. 154.

- Ряд. 1. ...Пріамових палат.
» 10. ...[Ти радуйся,] Радій, Гелено,—
» 13. що [я вам всім ненавісна] осоружна...
К а с. Ненавидіть, Елено, я не можу
ні смерті, ні тебе.
» 14. ...обидві [сестри] [дочки] [Мойри] рідні сестри, [дочки]
Мойри.]
» 18. Е. [Але ѿ ти, Кассандро,] Се між людьми звичай
сестрою звати братову
К а с. Елено,
[багато] між людьми сила є пустих звичаїв.
Г е л. (вражена) [Гаразд, Кассандра.] Більш[е я] тебе
ніколи
» 19. не назову [тебе] сестрою.
» 20. [та вже ѿ] себе [ти] ти не зовеш...
» 21. ...до лиця,
[пророчице, дочці справедливій Мойри]

- Ряд. 23. ...візьми свічадо [і подивись,]
 » 24. Г е л. [(зляканно)] До чого [так дивишся] сі слова?
 » 29. ...подібного нема.

Стор. 155.

- Ряд. 1. [(здивовано все, несміло, і все наче мимоволі)
 Е. І рідні сестри
 бувають неподібні.
 К. Що то значить,
 Елено, рідні?]»
 4. Г. Геть іди!
 [ти смерть мені вістуєш? замовчи!
 Чого прийшла сюда, віщунко смерти?]»
 7. Сестра сестрі [скоріше] частіше помагає
 12. Гелена [здвигає] насуплює брови,
 13. обличчя її [помалу] де-далі...»
 15. К. [Таких, як ти, Елено, не катують.]
 [Такі, як ти]
 [Тебе й від слі]
 Дивись [в твоїх очах] твоє обличчя знов [спокійне]
 [ясне] спокійне»
 22. і [тихо] мовлять. уроцисто: богорівна! [Йде]
 33. Умер [для Трої] загинув молодий Паріс!
 Далі йде перший варіант, в рукописові закреслений, подаємо його тут:
 [Е. Умер Паріс?] [Ненависна] [Ти свого брата зроду]
 К. [Давно умер— в тобі.]
 Е. [Умер в мені. Говориш] [Ти се вже раз казала]
 так, наче
 я смерть сама.
 К. Ні, ти П сестра.
 Хіба-ж не бачиш? Я хіба неправду
 тобі сказала про [покірність людську?] твою потугу
 тобі, Елені
 перед тобою?
 [Все правда, тільки] Ти, безсоромна.
 Е. Як же ти могла
 довідатись, який Паріс буває

в той час, як я його ділую? Певне ти
[ти] сховалася за килим в нашій хаті?
Хіба ж так лічить дівчині? Кассандро!!
Соромся!]

К. [Елена] [В перший раз, як ти ступила
на берег Троя, я той поділунок
побачила.]

На окремому листкові маємо другу редакцію:

Ряд. 34. Ти братові своєму...

Стор. 156.

- » 2. любила я його, [більш, ніж він вартий.]
- » 13. і [всі] сестри всі...
- » 15. ...ма[е]в би скніти.
- » 16. К. А скніти у палацах, [скажеш,] може, краще [?],
так як Парис [в твоему гінеке?] [скніє?] у тебе...
- » 32. що ж, [некай]!
- » 35. коли [Па] вона Паріс[у наказала]
...Паріса напутила
- » 37. Кіпріда, бач, перемогла [мене] [тебе]
- » 38. [що-ж, Елена]

Стор. 157.

- Ряд. 3. [Тай надто-б слухав він ту марну мову?]
Та й хто-ж би...
- » 4. [не знала ж ти нічого]
[хіба-ж могла ти справді тео знати]
[почім-же ти] не говорила ж ти...
 - » 6. Я не знаю,
 - » 7. нічого [я не знаю] окрім того...
 - » 9. Я бачила, як [хлопець] молодик...
 - » 10. ...на чужину [йшов] плив,
 - » 11. [він] не посланцем...
 - » 13. шличок [фрігійській] пастуший.....
 - » 16. ...бліскучу мідь!
 - » 17. [мечі гартуйте і спи]
[Він голоруч іде. Мечі гартуйте,

Ряд. списи гостріть!.. На ньому барвні шати.

[Лаштун]

- А потім... ох, [яка] страшна [то було] була хвилина
- » 18. як він [вернувся] прибув, а з ним і ти [Е] Гелено,
 - » 22. Париса я [тоді] в той час не ділуvala.
 - [Жиночий] [Я маю] [сором в] Де ж би так прилюдно?
 - » 26. [...ногою білою в сандалі червоній]
 червоно взута біла нога...
 - » 29. не забуду,
 що ти мене так любо привітала.
 - » 32. [і з болем] і криком болю [я вступила в] світ новий
 стрічала.
 - » 38. [Он жриця] За жрицю [Йде покі] рокована...

Стор. 158.

Ряд. 2. твого волосся. «[Он] Арес [іде,] неситий

Мчить Арес [в нестягі] неситий

- » 3. на поводі Кіпріди, [наче] [ніби] мое огир...
 [в нестягі дикому!]
- » 5. Волала я і бачила: [н] [здалека] на морі
- » 14. [Я бачила, як Менелай узвів] Тепер я бачу...
- » 20. К. [Ні, Менела] [голосніше] (з певностю)
- » 24. ...чужі краї мина[ють]є
- » 25. Ваш корабель нес[ла]учи [до Еллади] вас до дому.
- » 27. [Зникає все, як] дим від Іліона в небі...
- » 28. А ти сидиш дарид[ею спокійно]
 А ти сидиш на троні, ти, дарид
 [у царській]
 [у царськім гі]
- » 32. [Іди] Неправда!
- » 36. ...безумство? [нашо] як ти сміеш

Стор. 159.

Ряд. 1. одног[о] матері сини, [одного батька]
одного батька-матері синове.

- » 2. [Прорицання Прометей вогонь дав людям]
 Життя й вогонь...

- Ряд. 3. І знає, [провідець,] що муки...
 » 4. [все знає і] провідець мук...
 » 7. нічого, завжди
 » 8. у нього думка [після діла Йпла]
 [після вчінку]
 вчинок доганяла.
 » 12. ...не назував,
 [бо кожне горе вже було минулим
 для необачного Епіметея.]
 » 13. Одного батька...
 » 19. К. [Так завжди говорив] Епіметей
 Так Прометеїві казав Епіметей
 » 20. ...Радуйся, [Елено!] париде!
 » 21. [вродлива, ясна] (виходить)

II.

Стор. 160.

- Ряд. 2. ...на [восковій] довгому пергаменті, коло неї великий
 трено з запаленим куревом, крізь завої диму видно
 статую Аполлона.
 » 4. ...в білому пелузі, [на голові пурпурні] червоні
 стрічки...
 » 6. Кассандро! [сестро!] рідна...
 » 7. [яке нам щастя!] яка щаслива я!
 [К. (мовччи головою [киває] хитає)
 П. Ні, ні, ні, не знаєш
 і не вгадаєш. Твій пророчий дар
 на те не вистачить .. Були посли
 від Ахілесса.. батько їх прийняв...
 Я раз була на брамі, як по полю
 проїхав Ахілес... Який вродливий [...]]
 Тепер він сватає мене. Посли
 Який вродливий...
 » 9. я з [вежі] брами бачу як він йде полем,
 » 10. [вродливий, наче Геліос] мов Геліос прекрасний [мій
 герой] [на небі] так він сле.
 » 11. З Атридами в незгоді [знов] він і хоче
 » 14. так кажуть [батько] Мірмілонці...

- Ряд. 17. не вмре народ державного Пріама [буде жити!]
- » 18. К. [(стримано, з мукою в голосі)]
 - » 21. я мушу бути з [сві] яснокудрим...
 - » 23. ...шо Ахіллес [теб] мене,
 - » 24. а не тебе з [П] [дівчат троянсь] усіх царівен вибрав,
 - » 27. ...Кіпріді
[і носиш по дівочому свій пояс.]
 - » 28. ...не заздрю!
[Хіба-ж то тілько заздрісні смутні?]
 - » 29. за[криває]слоняє лице... .

Стор. 161.

- Ряд. 2. [Забула я] В своєму щасті...
- » 3. ...«шлюб» [тяжке] гірке мої [сестричді] Кассандрі
 - » . одкинувся від [тебе] не!
 - » 8. що [жінкою Долонові не буду] я йому...
 - » 12. Чому-ж я мала [хоч]-б і того...
 - » 15. бо знала я: [вони не довговічні] їх небагато буде.
 - » 16. ...гадючка
 - » 17. [впивається Кассандрі] мені правидю...
 - » 20. Долон невинен. [Винна заздра Мойра,
Вона дала мені пророчі] Винні сії очі.
 - » 21. [вони не вміють говорити: кохаю,]
не вмів...
 - » 22. [щ] хоч [би з] від кохання...
 - » 24. що [ти] очі] вбили наше щастя ти очі
 - » 28. [Не міг він їх (одне слово нерозібране) поділунком
Ні сам Ерос не міг їх подолати]
Не міг Долон...
 - » 33. Хіба осліпнути? Долон хотів,
 - » 34. [щоб віща птиця мала любий погляд
коханки-горлиці]...
у птиці вішої коханий...

Стор. 162.

- Ряд. 2. [Іди, іди, [одежу] [шлюбну шату] ткати [сестричко]...]
Ти знаєш,

- Ряд. 3. [як Гектора з усіх братів найбільше]
 [з усіх сестер мені ти наймиліша]
 тебе я над усіх...
- » 5. [О.] Ні, Кассандро,
 - » 7. як інші всі. [Я знаю, ти невинна.] Не винна-ж ти...
 - » 11. що ти собі [і другим] то й людям труїш...
 - » 12. ...дуже шкода
- [ти певне хвора]
 [Як би могла]
- » 13. (...біля ніг Касс., пеллум є: покривав низ треною.)
 - » 21. (...Полікс. [любує] дивиться...)
 - » 24. моя сестричка! [Ох.] Заздрісні боги
 - » 26. ...тепер [ножем] мечем...
 - » 27. ...перетяла, [тепер] от зараз,
 - » 36. 4 рядки, від слів: «а надто, як лежав»—до слів «нашого Троя» написано олівцем на окремому листові паперу рукою Л. Українки з поміткою NB3. Таку ж помітку, так само олівцем і рукою Л. Українки, зроблено в рукописові, писаному чорнилами, після слів: «такий подібний був».

Після цих 4-х рядків велика вставка у рукописові, пізніше закреслена рукою Л. Українка і тою ж рукою над кожним закресленим рядком написано другий рядок, що увійшов в остаточний текст. Наводимо цей закреслений уривок повністю; закреслене вивніє в тому, що це зробила Л. Українка зараз-же після написання і зараз-же замінила на інший (остаточний) текст.

[П. Ні, Троя пішов [на] у поле.
 К. (в трипозі) Хто його пустив?
 Хто смів його пустити?
 П. Я була мала
 Ми, Кассандро, (одне слово нерозібране) обоє нам.
 Вже так давно
 ми сидимо за мурами, так нудно!
 Сьогодні день веселий і спокійний,
 посли казали, що [спокі] безпечно можна
 ходити біля стану мірмілонців,
 бо там-же Ахіллес найстарший.

К. Лихо! Ой, Поліксено!
де ти поділа нашого Троїла?
як ти могла Троїла повести
на згубу ти...

Бодай бо ти

П. Чого на згубу? Я ж сама ходила
і знаю я, що там зовсім безпечно
Коло [потока] Скамандра недалеко брама
[Про інших] Ми саме з ним набрали там води
а я [ото] з гранати стала рвати,
коли се бачу, муж якийсь іде,
по шоломі [подумала] я зараз догадалась
напевне Ахіллес! І я хотіла
його діждатись, тілько стало сором.
Щоб я робила, як би він прийшов
так близько, може щей заговорив би.
[От] Я геть погібла. А Троїл зостався,
його там певне Ахіллес про мене
тепер розпитує.

К. Ой горе, горе, горе!
(раптом хапає з за [тренога жер] підестала Аполл.
жертвовні ножіді і обрізує коси Полікс.)

П. [Кассандро!!!] Ой!!!
[Хай несуть жалобні шати нам.]
К. [Жаль тобі]
[твого волосся на могилу брати?] Поміксено, де жалобні шати?
[П. Безумна. Схаменись!]]

На цьому рядкові закреслений у рукописові уривок кінчається.

Стор. 163.

**Ряд. 25. А н д р о м а х а (вбігає). [Ой, горе] Чи ви те чули,
сестри?**

[Троїла вбитого приніс мій Гектор.
Патрокл його убив, друг Ахіллесів]

» **26. Мій Гектор, кажуть, заколов [мечем] Патрокла,
[і ледве що пробивсь крізь мірмідонців,**

- що наче рій [отрутних] осиний налетіли
 [Твого] Пеліда [Вийшов боронити] Ахіллеса.
 Вони бач думали, що то сам Ахіллес
 упав убитий, але то Патрокл
 узяв на себе зброю Ахіллеса
 [повелічавши хтів проти троянців]
 Як він застукав бідного Троїла,
 як те хлюпя дісталося на поле,
 що там було між ними обома,
 чого Патрокл напався на Троїла,
 не знаю я нічого, тільки знаю:
 Троїл убитий і Патрокл убитий,
 ображені троянці й мірмілонці].
- » 27. Се-ж Ахіллес Патрокла мав за друга
 найпершого.
 - » 29. Кассандра. [За брата кров, за друга кров по-
 літтється]

- Ой, горе! Кров і помста! [Й згуба]
*(Раптом хапає з-за [п'єд] тренога жертовні ножиці
 і обрізує коси...)*
- » 32. Пол. Ой! [(ридає)] [Чом ти мені одразу не сказала,
 що горе близько? Я-б побігла зараз
 і може б ще Троїла вратувала,
 і може й захистила від Патрокла
 своїми слізами краще, аніж Гектор
 своєю зброєю]

Тут так само чимало рядків є тільки в рукописові і їх
 закреслено; отже, після слів Андромахи—«...заколов Патрокла»,
 від слів «і ледве що пробивсь» до слів «троянці й мірмілонці», цих 14 рядків в останній редакції немає, в чернетці
 їх замінено скороченим текстом.

Стор. 164.

- Ряд. 1. вдова по мужові *вбере...*
 » 2. а сирота [без батька й матки] загине...
 » 11. [на брамі, над Скамандром, чи на полі,]
 Я тільки знаю...

Ряд. 12. і що [ніхто його не може одвернути]
того ніхто вже не одверне,

[Стояла-б я сама перед Патроклом,
ридаючи, коліна обіймала,
щоб він сказав: нехай живе Троїл.
Але в той час, як ти взяла за руку
Троїла, щоб вести його за браму,
було [його] вже пізно ратувати брата
П. Безумна, ти гадаєш, як би хто
сказав мені: не йди, то я пішла-б?
К. Ніхто не міг сказати, бо ніхто
не [тимив] бачив горя.]

- » 17. А н д р о м а х а . [Але ти, Кассандро,
Того тобі [я, мила] ніколи не пробачу
ти [бачила] тимила,]
Вже-ж, ти се знала...
- » 18. К. [Я з ними не була тоді, а навіть]
Хоч-би й сказала, хто-б мені повірив?
- » 21. [К. Я Поліксені правду віщувала
П. Хай [грім] Зевс тебе уб'є за тую правду!]
[Ти] Віщуєш горе завжди...
- » 22. [і звідки] й від кого прийде горе, не [сказала] го-
вориш.
- » 24. ...вірити словам,
[таким словам. Ти кажеш: Троя згине.]
- » 30. Я [чую] бачу тілько: Троя погибає
- » 31. [А н д р. О, щоб твої]
[вона хотіла шлюбом з мірмідонцем]
і шлюб [з] [облитим] [сестри моєї] дочки Пріама
з [тим крівавим] Ахіллесом,
- » 34. [і не вратує. Він докінчить погибель]
[хоч би сьогодня]
[Патрокл живий застався, то від...]
[Патрокл] [не перші і не остатні]
[брати] [мерді ахейські й наші не воскреснуть]
...Ох, скільки крові чорної я бачу!
[Живим вони справляють шлюб.]
Живі вино готують на весілля

Ряд. 37. [І] [Мій батько в роспачі] коліна обіймає
Катам своїх дітей.

Стор. 165.

Ряд. 3. ...одберіть їй мову!

[Занімай, нещасна!]

- » 4. К а с с. [ридає, припавши лицем до сібілл. книги]
хапається...
[Полік с. і А н д р о м. (обнявшишься, плачуть.)]
 - » 5. П о л і к с. [ридаючи] з плачем падає в обійми до
Андр.
-

III.

Стор. 166.

Ряд. 1. ...тчуть, [инші] де-які

» 3. ... навколо висок[ий]і [станок] кросна.

» 4. А н д р. [(до однот раб.)] (до рабинь)

» 5. [Ідіть на вежу, Айтро, подивися
а потім]

Ідіть на браму ви, Левкé...

» 7. [Чи видно Гектора і як він б'ється]
поглянувши на бій...

» 9. [(Айтра йде)] (Рабині виходять)

» 10. К л і м е н а ([друга] стара рабина)

» 19. мені, що [сам хаос повстав з безодни]
то повстав...

» 20. [і] що людей...

» 21. а тільки смерть [сама] панує...

» 25. бо він герой [найдужчий] по-над...

» 26. [К л і м.] К р е у з а. ([треття] молода рабиня).

Стор. 167.

Ряд. 10. ...смертельний ти сама давно [уже] напряла

» 12. А н д р. [Я не смертельний покрив,
а на може]

До чого ти се кажеш? Я на може...

» 17. [Ну.] Ох, і щож?

» 20. ...Ахіллеса. [Там була]

- Ряд. 23.** А н д р. *O, безсоромна!* [так] то-вона...
- » 26. ...наложила руку,
тежка рука і дівчина замліла
 - » 33. [і вигадку] і правду й...
 - » 36. (...і мовч[ить]ки спиняється.)

Стор. 168.

- Ряд. 10.** А н д р. ([вдарила Г]) замахується...
- » 12. К а с с. [(утримує Г за руку] спиняє...
 - » 14. А н д р. ...звісніде! [Ти] Се ти,...
 - » 15. коли то правда, що *сказала ся*
 - » 20. [Ішов з надією] надію ніс,...
 - » 21. і славу. Ale [тепер] ти...
 - » 22. ...словами: «[кров і] помста й смерть»
 - » 23. [Неси ж тепер той сором, ту неславу]
Бери ж на себе сором і неславу,
 - » 25. К а с с. ...я прийнала-б
[і сором, і]
 - » 32. ...правди! Дух-би не[лишався] вгасав
...! Не вгасав-би дух.
 - » 38. я те бачу!
[А н д р. Ти будеш винна.]

Стор. 169.

- Ряд. 2.** а Гектор [у знесилі] упадає...
- » 3. Його підбили, [Ахіллес] а не меч Пелід[а]їв.
 - » 4. А н д р. [Касса] [Ти винна, ти]
Hi, ти сама була-б [у] зо всьо[му]го винна,
 - » 9. К а с с. (з *роспачем*). Я не кажу...
[не хочу я казати] нічого не віщую!. Тільки бачу!
 - » 11. [О, будьте прокляті] Осліпніть ви...
 - » 15. К а с с. (...промовляє *неприміжно*)
 - » 18. [страшною] правою убила брата...
[І все таки то правда]
[Чом я]
-

IV.

Стор. 170.

- Ряд. 2. Довгі тіні [лягають] простягаються...
» 4. посередині [майдану] межи...
» 10. ...чорне покривало. [і з під нього часом вибиваються і розвиваються по вітру довгі пасма волосся].
» 29. ...слова мої [згубливі] отрутні,
» 30. [вони ж є] що й очі забивають....

Стор. 171.

- Ряд. 2. ...велике щастя!
[я завтра жертву принесу богам:
як би ти знала, як того я прагну!]
» 12. коли [бажаеш] ти хочеш.
» 14. [тобі] самий-же так[е] тобі не випадає. [бути]
» 16. що ні, вона [так] лиш те чинить[ъ] и мусить
» 21. вітаю вас ([Хоче] Має йти далі).
» 26. ...спущене мизько на очі...
» 33. ...за ласку та [уважність] за шану.

Стор. 172.

- Ряд. 2. ...щит розвід[чику]ачу завада.
» 4. ...ночі усе розвідат[и] усе
» 8. [мені втручатися до справ таких]
до справ громадських дівчині втручатись
» 9. [але чого такого молодого]
але спітаю, надо молодого
» 10. [як ти обрано до такої справи?] ти
тебе старіші на таке обрали?
» 11. Д. Бо [,власне] молодий ходу [зручнішу] звичнішу має,
» 16. К. [Та] [Так] (мовчить).
» 17. Д. [Вибачай, дарівно]
Я знаю, [що тобі нема охоти] я *того* не заслужив
щоб ти слова...
» 22. К. [Стій, Долоне.] Пострівай!
[ні, вірь мені, клянуся Аполлоном,
на тебе я не маю жалю й гніву.]
» 23. Що ти хотів?

- Ряд.** 25. К. [Ох,] А, спитати!..
- » 26. ...не люблю питанн[ів]я.
 - » 27. Д. То я таки піду.[, як так]
 - » 28. К. Питай, питай
 - » 29. я [все скажу] відповім
 - » 33. ...Питай Гелена...

Стор. 173.

- Ряд.** 1. ...[Їй не вірить] Хто Їй вірить?
- » 9. Д. Я вразив [дарівну] тебе?
 - » 20. хоч би ти смерть [мені на очі показала]
видиму віщувала,
 - » 22. ...ухвалив [на раді] прилюдно
 - » 34. ...твого ще мало. [Щоб його любити]
 - » 35. Д. Бачу я, [Кассандро] дарівно,
 - » 37. ...гаю час [гублю,
 - » 38. той час, що я повинен] я й його...

Стор. 174.

- Ряд.** 1. К. (Здрігається *на сі слова*)
- » 5. К. ...місяць сходить *рано!*
 - » 7. [Чом так його чимало згаяв]
здається Й так його не мало згаяв.
 - » 8. П. [Та хутко ж мають бути темні]
пождав-би...
 - » 17. П. [Кассандро, та чого-ж ти]
[нічого-ж бо не стало]
[чи він тебе вразив?] Та чого-ж ти...
 - » 18. К. [Ох, я нещасна.] Се-ж я...
 - » 22. [мого] *коханою, єдиною* Долона...
 - » 26. Чом не сказала: [ох, пе йди] [там] ох, не йди, загинеш?
 - » 27. Чом я хоч поглядом *дою* не задержала
 - » 36. П. Кассандро, [скаме] та вгамуйсь,

Стор. 175.

- Ряд.** 4. К. [мені] *мол* мовчати...
- » 5. як [страшно] тяжко найдорожчого...

- Ряд. 6. П. [(з болем і страхом)] Кассандро, годі! [схаменися
рідна] що се ти говориш?
- » 12. [шо] на роз[путті...] дорожжі... він такий [гнучкий]
хисткий,
- » 13. він моло[денъкій][лішій]денъкій, ніжний...
- » 14. до [ца] ліри...
- » 17. ...Ратун[ок]ку! [люди!]
- » 21. К. Ахейці?.. Я [мовч] замовкну...
- » 22. [Довге мовчання. Зза мура показується червоний
місяць]
- К. тремтить...
- » 23. ...не ру[шаючи]хомо [з місця], [далі] потім...
- » 26. ...зо мною...
- [(Ідуть обидві по сходах на мур коло брами)]
- » 27. мені так страшно...
- » 31. Ох. Артемидо... «я боюся долі, вона так дивиться»

Цей рядок, відсутній у тексті, крім слів «ох, Артемидо»,— написано червоним чорнилом, рукою Л. Українки, внизу, з правого боку сторінки рукопису. Починається знаком, звичайним для II вставок до тексту (NB) й закінчується після слів «так доводиться»—«і т. и.». Писано ці аркушки рукопису олівцем, рукою Лесі Українки, очевидно, пізніше, ніж вставку до IV сцени «Кассандри». Цей текст писано, починаючи із слів: «ох Арт., сестро Аполл.» до слів Кассандри: «Я боюся долі». (друк. тексту від стор 175, рядок 31, до стор. 177, ряд. 12 включно).

Жодних змін у друкованому тексті проти писаного олівцем в рукописові немає, не вважаючи за зміни деякі скорочення слів, напр., «вони щасл.» «мені, нещ.», «ні на хвил.» і т. і.; очевидно, рукопис олівцем писано наспіх, як часто бувало це у Л. Українки.

Стор. 177.

- Ряд. 16. ...від неї скову [в полі...]
» 17. ...де [він?] Долон?

Ряд. 18. П. [Он!] Припав і лізе, [криючись] по [шанцях] валах
помалу

- » 19. (...який час [мовчки] нерухомо. Іх [нерухомі]
чорні постаті...)
- » 21. П. Тепер [уже] підвівсь... до табору [іде.] пішов...
- » 22. К. Ой, [вже] лихо! Йдуть!
- » 26. П. Нічого, [скрився] місяць скрився
- » 27. за хмару, [а] і Долон...
- » 30. [Коханий!] Долоне!
- » 32. Схопився бігти! [Ох, та як же ясно
тепер у полі!] Вже за ним...
- » 35. К. Пусти мене, пусти! Пусти мене!
- » 37. П. (що сили [гукас] кричить) Ратунку!
- » 38. [Гей, люде! слухайте! гей, люде, люде!]
Гей, люде! [Сюди, стороже!] слухайте! Сюди стороже!

Стор. 178.

Ряд. 1. (Прибігають [по муру] вартові...

- » 7. Там у полі! [гляньте сліпі?] [та чи ви, люде]
Ой, ратуйте люде?
- » 11. ...хіба [що на погибелъ]
на певну згубу.
- » 13. чи [повмірали] неживі? Гей, люде...
- » 14. (Починають з'являтись на майдан люде)
[А, ось ви? тут?]
- » 16. К а с с. Пустіть мене! (пручається,
- » 20. Де і фоб і Гелен ([що] надійшли з людьми і [тепер]
взявші...)
- » 24. ...стишується і [зниз] говорить...
- » 28. попід муром [зливається] ледве...

V.

Стор. 179.

Ряд. 11. Р. [Певне] Отже є так!

- » 19. ...поклич сестру. [Кассандру]

Стор. 180.

Ряд. 10. Д. Се [справді] рабська мова!

- » 17. [Сестрице] Дай же спокій, сестро!
- » 24. ...ніж пророч[i]а [клики] мова.
- » 27. ...прасти [ясну нитку] білу вовну,
- » 29. ...пради, [ясних] ниток багато білих
- » 30. зарученій [не мало треба пряжі]
...потрібно на весілля
- » 35. Д. І в пору і до речі! [Деїфоб] Я, сестрице,
- » 37. [Коли] Як що каж[е]у, то значить...

Стор. 181.

Ряд. 3. тебе [сьогодня] оде тепер за [Протезіла] Ономай

- » 9. Hi, Кассандро,
[ти маєш батька і братів і мусиш
тх слухати, а не своєї волі;]
- » 10. бо кожна...
- » 13. ...вони обидві:
[пророчиця, ненависна всім людям,
віщунка правди]
- » 16. ...заручена. [Протезіла] Царь Ономай
- » 22. розбите [до останку] в пень усе...
- » 26. [Власне] що се неправда. [Пізно
нам]
- » 33. [здіймають голову] так величаються, бо [гордо чоло]
вийшла з них
- » 34. ...Іфігенія, що [сміло] радо
- » 37. [Деїфобе] Брате,

Стор. 182.

Ряд. 2. [ще не найбільшу жертву] [принесла]
[аргоська] славутня Іфігенія зложила. [О, скільки]
[принесла] [вчинила]

- » 3. ще не найбільшу їй не найтяжчу жертву. [Скілько
- » 4. безславних і тяжких, безмірних жертв
принесли]
О, скільки тяжких, хоч безславних жертв...
- » 6. Якби [ти] схотови ти
- » 7. ...крові, [я може] певне б я
- » 15. ...для [Ел] Гелени [зр] загубити

Ряд. 17. для тіні м'яного, [зрадливого] свого Долона

[що зрадив без причини наречену—]

» 18. хоч сам він...

» 26. ...вже [не жив] був мертвий

» 27. ...одважн[ими]й [речами] на словах?

» 29. ще молода, щоб [нам р] старшим докоряти.

» 30. [З у] Над всіх старих найстарша правда брате.

[На ймення правди я тебе пытаю,

за що ти тінь Долонову образив,

за що героя ти назвав зрадливим,

героя, що за рідний край загинув?

Кого він зрадив?

Д. Та тебе ж, Кассандра!

чи ти забула?

К. Брате, ти не знаєш,

яка буває зрада. Я тобі

на ймення Аполлона присягаюсь:

я перша віддала Долону перстень,

бо я від нього не хотіла жертви

такої, [як жінки нераз приносять],

як [ти] тепер від мене [вимагаєш] ти бажаєш.

Нещиро стати за дружину—зрада,

алеж Долон мій зрадником не був.]

Ці п'ятнадцять рядків—властиво, дванадцять п'ятистопових ямбів, з них один вийшов у поетки шостистоповий: «такої, як тепер від мене ти бажаєш» (в рукописові Л. Українки Іх писано, як 15 рядків, як тут Іх подано)—закреслено рукою поетки і до друкованого тексту вони не ввійшли. Це є ще одне свідчення про змагання Лесі Українки до поетичної стисливоти в своїх творах, але наведені тут слова Кассандри мають важливу роль у характеристики.

Ряд. 32. Д. Лишім, хто вмер, не встане. [Зрада, жертва] Річ
не в тому

[як хочеш називай, не в тому річ,]

» 33. а в тому, що [ти мусиш] повинна ти вчинити

» 36. Д. Я знаю те, що [в тім надія наша] се остатня змога.

» 38. [нехай і так, та не руйнуй надії] але повинна...

Стор. 183.

- Ряд. 8. К. Мій брате, [буде] се була-б...
- » 17. забула ти, що [Гектор мав собі] був тоді Пелід
 - » 18. [за ворога] теж богорівний, [а] щей богорожденний,
 - » 27. Л. [Гей, не лови мене словами, сестро,
щоб я тебе руками не зловив]
Гей, не чищаєш до слів!
 - » 28. ...чужий, [хідійський даръ, чи що,]
 - » 29. все домагається...
 - » 35. [що коли] як тілько бог...
 - » 36. [то] до тебе ймення зрадниці пристане [до Кассандри]
від нині...

Стор. 184.

- Ряд. 4. Протезілай¹ (входить...)
- » 7. П. [Дівочу] я соромливість
 - » 8. [я дуже] високо...
 - » 16. та ти [мене] ж і не просив...
 - » 19. [розмови] солодкі речі...
 - » 22. ...уподобав, [рі] справа ясна.
 - » 23. [Коли] Адже... тебе за жінку я бажаю.
[К.] З одного боку!
- П. А дівчат питати
про любоці не випадає, кажуть,
бо все одно вони не скажуть правди.
- К. [А] Ні, я скажу. Протезілаю, знай,
я іншого любила. [і до віку
любити не покину]
- П. Де ж той інший?
- К. Загинув він за рідний край!
- П. Дарма!
- Хто вмер, не оживе, і що минуло,
не вернеться. [Я на мерців не заздрий.]
- К. [Для мене він живий,] [я не забула] То був мій
наречений, [і не забуду] Протезілаю

¹ Тут, очевидно, в рукописові не змінено ім'я Протезілая на Ономая.

П. Що ж, я [й] гекатомби...
 для тіні не пожалую, дарівно,
 коли П загодити чим треба.
 К. А чим же ти мене загодиш, дарю?
 П. Я нареченій змовчу се питання,
 а жінді відповім.
 К. Протезілаю]

Цих 21 рядків у друкованому тексті немає; в рукописові закреслено їх рукою Лесі Українки.

Ряд. 24. К. Як можеш ти мене...

- » 26. П. Як буде мій сей стан [стрункий, ся постать] і сір очі,
- » 27. і сі уста, [і] вся горда-пишна постать,
[велична і сі горді, [ясні] темні очі]
- » 28. [і сі уста] то де-ж...
- » 31. ...Кассандро!
- » 32. [Так я тебе дружиною беру,]
дарицею ти будеш...

Стор. 185.

Ряд. 4. [тяж] послугою...

- » 11. К. ...зроду.
[от геройство] [Були тут геройні-амазонки,
вони з нас надгород не вимагали. А та кор.]
- » 12. П. Геройство мусить...
- » 13. [а ти] се і боги...
- » 20. ...зробити
- » 21. як жриці божій і [високій родом] і даревні Трої,
[Я хтів] [ти] [твій род і] [край] [і звичай] [хтів я
вшанувати]
- » 22. а в нас...
- » 23. [в] дівчат питати...
- » 24. К. [Протезілаю] Знай, Ономаю...
- » 31. ...то муситиме полюбити. [Що там]
- » 34. П. [Я зн] Жинок я...
- » 35. К. Та Кассандр
- » 36. ще не було між ними.

Ряд. 1. К.

На лихо взяв-би!

[Се не проро] [Ти, дарю, ще не знаєш всеї правди
Казала я, що іншого любила,

» 2. тепер кажу:] Я не люблю тебе.

» 3. П. [А я кажу:] Полюбиш!

» 12. К. [То я переможд] Я оборондю

» 13. хвалу і дяку склала-б, [а тому] [за троянців]

[але [за себе] йдучи із нелюбом на ложе]

за себе я-б його кляла,

[кляла-б його.]

так я тепер клену, даючи слово.

П. А слово все-ж даєш?

К. Я мушу, дарю.

П. Про те я не питаю, з мене досить,
коли ти кажеш: «згода».

К. Згода, дарю.

Так скаже бранедь, як питає ворог.

П. Я друг твого народу, ти побачиш.

К. Я не побачу. Коли є ще правда
в богів, то я тебе в останнє бачу!

П. Як я загину, [то й народ твій] [зги] то загине й
Троя.

К. (В пророчому нестягі)

Загине Троя і Пріам загине,
і все даремне, всі слова, всі жертви,
усі несвідькі муки... На що? на що
Мо[я]є карання, сей даремний біль?

П. Царівно, коли так ти сердем рвешся,
[вер] то заспокойся, я вертаю слово,
і справді ти мене в останнє бачиш.

Ще до заходу сонця геть відійде
у Лідію усе лідійське військо.

К. У Лідію?

П. Вже-ж не куди, царівно.

Невже ти думала Протезіала
для Трої в оборонді залиучити

речами [гордими] згірдними, [ущертими словами]
на¹ ще й проклоюм?

[занадто вже нікчемна [дешева] надгородна
героєв]

К. Протезілаю, я тобі казала,
[що склала-б я хвалу і дяку

Ряд. 13. тобі за оборону,] [тілько ж ти] Як [що] би він...

В рукописові вставка розміром у 35 рядків, між словами:
«хвалу і дяку склала-б» та «якби він».

- » 14. [вимо] покинув вимагати в надгороду...
- » 18. Та се я дам якому [харникові] злидареві...
- » 21. К. [Але, дарю] Чи ти бачив
[чи бачив ти,] як оборонця...
- » 24. що переможця [ще] і не так...
- » 25. ...і друге знаю—
[Бувай здорована. (хоче відійти. Касс. мовчить, але
видимо бореться з собою)]
- » 26. діна обом однакова...
- » 29. Я не безумний. [Прощавай, дарівно!] Голову нести...
- » 32. почую [від лідіянок, привівши
назад все військо щей живим-здоровим.]
...по лідійські від жіночтва,
- » 33. як військо приведу назад без [бою] [втрати] бою.
- » 35. [Прощай, нас] Так що-ж дарівно?
- » 36. [Хоче] налагожується...
- » 37. Протез. бариться...

Стор. 187.

Ряд. 3. [Щож, Кассандро, згода?] Згода, сестро?

- » 6. К. [По щирості: Коли] Як голову нести,
- » 7. [нести] губити військо...
- » 8. щоб [взяти сії уста, постать, очі] я сказала: «сі уста
твої»,
- » 11. [посиротити] і матер] [щоб своєму] лишити вдовами,
аби дареві [злому]
- » 12. [шукати] іти шукати жінки] здобути наречену,—
добре, згода.

¹ Очевидно не «на», а «та».

Ряд. 14. П.(ротезілай?)

- » 15. ...щирість. Ну, [не час] та годі [вже]
- » 16. ...словами, [час на ділі] [доказати] час іти
- » 17. [ме] щоб заслужити...
- » 19. Прощай, [Протезілаю] же, Ономаю!
- » 20. П. Будь здоровा.
- » 21. (Прот. і Деіф. виходять.)
(З надвору чутно глухий...)
- » 24. Кассандро, [сестро], пробі...
- » 26. П о л. (кидається її обіймати) Так ти дала?..
- » 32. То, значить, і твою? [Не сподівалась]
- » 33. П. Та що-ж...

Стор. 188.

- Ряд. 1. [у] царицею у Лідії [злотис] багатій,
- » 8. ...забути милого, та мертвим [же не треба нічого]
...та нащо-ж...
 - » 9. щось інше, крім волосся...
 - » 11. [таку] як богові, бо...
 - » 12. ...ти будеш,
а не царівною, [твоя там буде воля] то ж більша воля.
 - » 21. Он Деіфобова Антея [теж] йшла...
 - » 23. тепер вона йому [тепер незгірше жінки] дружина
вірна.
 - » 31. ...як би то[й] був до пари,
 - » 34. покір[ність]лівість і [згоду] [приязнь] вірність при-
несла-б...

Стор. 189.

Ряд. 7.

...під вікном [стояли] були

- » 14. Хай гине Троя, [коли мусить гинуть]
..., як ти те судилося!»
- » 26. ...ненавиділа [тяжко] палко,
- » 28. оту юрбу рабів, [що]! Я радо...
- » 30. ...ти, Кассандро!

[К. Не розумій і бійся, так найкраще,
нашо тобі здалося зоруміння?
однаково загинеш. Гинь-же осліп.]

Ряд. 31. А и д р. (входить).

- » 33. пішли на бій. [Протезілай] Царь Ономай сказав:
- » 34. Я маю [згод] слово згоди...

Стор. 190.

Ряд 9. [Дай] нам хоч...

- » 11. [Так] ой, дай мені хоч сон, хоч мрію, сестро,
[яснішу, а не ту, що ти нам завжди] [колись]
- » 12. [словами викликала] єш.] дай вірити хоч день, що
мій синочок,
- » 13. Астіанакс єдиний буде жити,
- » 14. [ніхто] [його об камінь не розіб'є ворог,]
що не загине він від рук ворожих,
- » 15. [він] і буде сильний, владний, богорівний,
- » 16. [Hi, ні, він не загине, не загине,]
як [батько] був його отець мій [любий] [незабутній]
любий Гектор!
- » 17. [хоч на хвилину любий сон побачить!]
О, дай мені хоч сон, хоч мрію [пожити] сестро!
- » 18. Для сна...
- » 20. А. Не сором, ні, [усяка] і кожна мати...

Стор. 191.

Ряд. 10. збрратати з [любим] піжним...

- » 17. нічого [прикрого] злого,...

Після друкованого кінця V сцени є ще в рукописові
13 додаткових рядків. Наводимо їх тут:

A.(ндромаха). Ти гнівишся?

K. Hi, ні, я тільки не така, як [сон] мрія покірна
[A] Вона [сон] облеслив[ий]а, лагідн[ий]а і [зрадливий]
покірна,

і, хоч зрадлива, їй прощають зраду
за любі сни. [і ти простиш] Іди, засни, як можеш.

Поклич там фінікіянку і ляж.

[Щ] Поки ще сонце зайде, сонця досить.

А(ндромаха). [А по заході] тим часом

Повернутися лідійці славні з бою

з [Протезілаєм] дарем і з перемогою.

К. [В сні усе можливо.] Запевне,

у сні можливо все.

А. (з [лехкою] ледве стриманою досадою)

Прощай, Кассандро. (вих.)

VI.

Стор. 192.

[Гелен (входить). Ти хтіла бачити мене? Вітаю заручену сестрицю нашу любу.

К. Ти радий так з моїх заручин, брате?

Г. Авже ж, я радий

К. Ну]

Ці рядки початку VI сцени «Кассандри» в рукописові не увійшли у друкованій текст поеми.

Ряд. 10. [—чесна жінка] днотлива дуже і поважна жінка.

[то] [не випадає] і сором ти...

» 16. ...И [занадто] аж надто часто!

» 17. Г. [А] Чи певна...

» 22. [погово] порадитись...

» 28. [як ті вужі] [гадюками] звиватися вужами.

Стор. 193.

Ряд. 3. [що не один] [Гелен гно] Що й [Деіфоб] другий брат гнучкий-тонкий [досить!] зробився.

» 4. ...про [розум] гнучкість плаза,

» 5. [в моїх очах] для мене то...

» 8. [однаково], чи по пташках,...

» 12. [Скажу] По щирості...

» 19. [і знеочоченим] знесиленим...

» 20. [перед] проти цар[ем]я, жадібн[им]ою [перемоги] звитяги.

» 21. І певен я, [якби] коли-б...

Ряд. 22. була в ру[ках]ді Гелени...

- » 35. [знаття] [дар провісті] пізнати правду...

Стор. 194.

Ряд. 5. і люде тратять [решту сили й глузду] [всю одвагу й силу] решту сили й глузду,

- » 6. або ідуть [без глузду] [з досади] з отчаю...
- » 10. ...борюся (і гадаю) й сподіваюсь
- » 14. ІІ [бажання] ж бо воля...
- » 15. а ти, [ти хтів] се мав-би...
- » 16. ...Мойра так [бажає] врядила
- » 17. щоб був [весь] і світ...
- » 24. І щоб Гелен [з Ка] боровсь...
- » 26. [за те] щоб наш троянський...
- » 27. ...мілизни [стягти], куди...
- » 31. ...всі правою [взывають] зовуть.
- » 37. ...смужк[а вже зникає]

Стор. 195.

Ряд. 5. Г. [А як поспішиться] [A як сяйво] [мовить] А як скаже,

- » 6. Хоч в добрій вірі, [та не до ладу] тілько помилившись
- » 7. [помилкою] не до ладу, то се...
- » 22. Але скажи, [навіщо ти] як можеш ти...
- » 23. [говорит] казати...
- » 24. ...таємний», [адже] коли
- » 27. Лишим оді слова, [я їх не розумію] нема в них глузду.

Стор. 196.

Ряд. 2. [всі] і з ними всі трояни, [всі почесні мужі] [ша-новні люди] [ї браття] і троянки [вкупі] [з ними]

- » 10. ...в очі.
- » 11. усім чужинцям. [Я сказав: мовчить] [осліпила їх я сказав: мовчить
[А потім ворожбою по шташках
я затуманів їх, а потім словом
повів, куди хотів, те військо]

- Ряд. 12. і ждіть...
- » 15. [Протезілай] Ц. О. образив...
 - » 20. ...одвернути гнів, [подав] офірувавши
 - » 36. [Прилюдно скаже—що звелить хвилина] Г. Прилюдно скаже: «[сам Протезілай] це сам Ономай
 - » 38. [приніс] саму обіянку...
[боги ж обіянкам людським не вірять]

Стор. 197.

- Ряд. 4. К. Чому-ж ти й сам не [пі]йшов у бій [тепера]
...сьогодня,

- » 10. Усім тим правлю я, [мій] фрігійський розум.
- » 14. між [войками] усіма [дарями] [й войками]
між усіма героями й дарями]
споміж усіх...
- » 15. ...може навіть [більша] вища,
- » 16. ...до загину.
[Ти думає]
- » 18. ...сьогодня!
[Хоч би я вірила тобі, то все одно
я б скамяніла, наче від Медузи,
- » 19. ждучи того ненависного шлюбу]
Ненависний мені...
- » 21. ...розум:
[(наближається і говорить ти на вухо)]
- » 22. Чи ти не чула...
- » 23. ...вкривають[,]?
[щоб заховати від очей ворожих.]
- » 25. як станеш ти з [Протезілаєм] тим Оном. поруч
- » 30. К. Се ганьба [й сором] [думати] таке!
Се стид...
- » 32. Г. [Hi, се] За те корисний...
- » 33. К. [Вже краще] я себе мечем убила
[Скоріше-б я] Воліа-б я себе...
- » 34. Г. І роздра[жни]ла-б тим [Протезілая]
І тим роздратувала-б Ономая

Стор. 198.

- Ряд. 4. [Протезілай] Царь Ономай убитий...

- Ряд. 10.
- зломила,
[тож перед Мойрою зігнувся і зломився,
бо в неї зброя]
- » 11. І правиця...
 - » 12. вона кує, [як молот, долю] світа,
вона кує з народів...
 - » 18. [Ти] [Кар] Питай його...
-

VII.

Стор. 199.

- Ряд. 1. Великий майдан [перед] з храмом посередені на
уим. підвісіш. В глибині
- » 2. (праворуч) [палати] двір царя...
- В рукописові слів: «Ясний ранок, майдан залитий сон-
дем»—немає.
- » 7. З царськ[их палат]ого двору виходить Гелен в свя-
течній...
 - » 13. ...стукнувши [перше] нею тричі...
 - » 16. Боги [олімпські] з Олімпу...
 - » 17. ...на [недолю] благання наш[у]ї,—
 - » 19. Зевес [Іх напуттив лишити Трою]
Зевс еллінам поклав [у думку] у серде...
 - » 22. [і тільки] лиш кінь один...

Стор. 200.

- Ряд. 3. [Народ] Люде. Ахейцям...
- » 9. ...дар той [понести] повезти...
 - » 20. [Палладіона] [Я тут сторожа.] Палладіона.
 - » 22. ...[Очі] вічі, він [відступає] спускає патерицю.
 - » 25. [Народ] люд порікує...
 - » 32. Третій голос. [Убийте!] [Смерть ти!] Убити ти!
 - » 35. ...не [займайте] руште...
[вона під захистом Палладіона.]
 - » 37. Деіфоб. А як-же, брате, буде з подарунком?

Стор. 201.

- Ряд. 3. стоятиме дарунок [в нас] [у палатах.]
стоятиме в царськім дворі...

- Ряд. 4. (до Деіф.) [Там треба дать]. Ти призначи сторожу...
- » 5. К а с с. Сліпий [глухого на сторожу] ставить
[...розвитого на чати]
побитих на сторожу...
 - » 7. Г е л. [(до Деіф.)] Брате...
...коня в [палаті царські] царське подвір'я.
 - » 8. (Деіфоб [робить] дає знак...
 - » 9. ...до Скейської...
 - » 14. ([Весь народ] Увесь люд рушає за скейську...)
 - » 23. і кінно й пі[шки]котою. [Признаку немає.] І *неєдно*
 - » 26. К. [Дарма] Дурно не дає
[ніхто] дарунків ворог.
 - » 28. [Але ж] Таке той...
 - » 36. [те] і [одвазі] лиху й гніву...

Стор. 202.

- Ряд. 9. ...показу[ю]ється [трянді] гурт узброєних трояндів,
[більшість їх узброєні]
- » 18. [за те] так-же й твої...
 - » 25. з [отсим] одим...
 - » 34. [бо] він тим покинутий, [за] що божевіл[ля]ний
і [видко, що] певне, він...

Стор. 203.

- Ряд. 5. [инший] один голос...
- » 7. [ще] третій голос...
 - » 8. [ще] четвертий голос...
 - » 10. [Вмовкніте] замовчить, троянді!
 - » 14. немає чести нам, [але й пустити]
[тілько-ж і пустити]
...,тай небезпечно
 - » 19. [сумнівного] непевного чужинця—необачно,
 - » 20. нехай собі живе [в мідних кайданах
за мурами високими]
...живе, але у путах
під пільною сторохою.
 - » 27. ти душу елліна. [Вродивсь я вільним] Я сам з Еллади,

- Ряд. 32. К а с с. [Сей чужинець] Ти сим словом
...в Трої заслу[жив][гує]жив,
[кайдани ж се для нього зайва ганьба]
» 38. ...мусить?
[А все ж її вбивати мусять люде].

Стор. 204.

- Ряд. 3. ...то скажи [прилюдно] виразно,
» 4. що [еллін сей] саме він...
» 14. ([Народ] люде сто[іть]яТЬ..
» 17. Д е і ф о б. [Г е л е н.]...
» 20. що [лушать весь народ,] мов [хмара димна]
що придавили люд, мов димна хмара,
» 22. [бо світла в них нема. Коли ти бачиш
гієну в сій людині, щож, убий
рукою власною цього чужинця.]
Коли гіеву...
» 26. К а с с. (збентежено) [Навіщо м] [Мені] [Убити?] Ні,
браття...

Стор. 205.

- Ряд. 1. Д е і ф о б. Хай буде так. [Ти все нам докоряєш]
Нехай хоч раз Кассандра
» 3. ...хай-[же] за кров[.]
[н] спокутує...
» 5. ...мовчатиме [повік] тепер
» 6. ...Пріама.
» 7. [Коли] Г е л е н. Вкладає...
» 9. Д e i ф o b робить знак, щоб підвели близчче Сіона.
На знак Д e i ф o b о в и й Сіона підводять близчче.
» 10. С і н о н. простягає...
» 12. Пророчице! о як...
» 14. Чужі тобі [всі] дрібні...
» 16. на [наші] болі ...слабкого.
[[Коли-б] Якби ти [знала... ох, як колиб ти знала,
як рветься серде з тяжкої розлуки.]]
» 17. Ще може горе [близької] кревної...

Перший варіант.

Ряд. 23.

...О, я [знаю] тямлю,

» 30. Встань, елліне! [Відповідай] І говори спокійно.

[В Елладі ти покинув наречену?]

» 31. Сіон (встає) [Покинув, так, пророчище, покинув]

» 32.

Пробач мені...

» 33.

...не можуть [промовляти] говорити

Стор. 206.

Ряд. 2.

...благала [ревне]

» 3. [Не] «Ох, не вбивай...

» 5. ...і дивився,

[як червонив захід гребнясті хвили

і як багряна хвиля набігала]

» 6. на чорний корабель, [і як вітрила] [на темне море]
на темні хвили.

[мов люті гарпії крилами бились
з північним вітром. Раптом [Тут, Враз] Левкотея
гукнула морю, заломивши руки:]

» 7. І [Левкотея] крикнула до [мор] [нього] моря Левкотея:

Наведений перший варіант в рукописові закреслено
і написано другу редакцію (від ст. 205, ряд. 23 до ст. 206,
ряд. 7 включно).

Другий варіант.

Стор. 205.

Ряд. 23. [що так] вона мене кохає... [Ох, [кохання] [пречиста]]
О, я тямлю,

» 24. ...слова [се є] марница

» 30. [Чужинце, встань. Відповідай спокійно.]

В Елладі ти покинув наречену.]

Встань, елліне...

» 31. Сіон (встає) [Покинув, так, пророчище, покинув].
Сього спокійно згадувати не можу]

» 32. [Прости] Пробач мені, але про се...

» 33. мої уста..

» 37. Чом я [нещасний] бездольний

Стор. 206.

- Ряд. 3. [не убивай мене!] «Ох, не вбивай мене!—...
» 6. [як червонив захід [багр] [море] грабіясті хвили,
і як багряна хвиля набігала]
на чорний [мій човен] корабель і як вітрила
мов хижі гарпії крилами бились
» 7. [напроти] з північним вітр[у]ом. [з півночі. Бідна]
раптом Левкотея
гукнула морю, заломивши руки:]
-

- » 9. і безліч разів ті слова...
» 11. *зашуміло*
[круг демена вороже темне море.]
» 12. навколо мене...
» 16—17. К. (этурбовано) Тебе лишили, [кажеш] вмисне?
» 23.ще мав [гні] на мене гнів.
» 25.його назава Хароном
» 26.наших два
» 27. розвідача убили молодого.
» 32. ...що сміє я заступитися за бранця
» 36. ...так жалісно благав у нас пощади...

Стор. 207.

- Ряд. 5. Спусти свій меч, пророчиде, на мене!
» 8. Г. [Про мене то Й] Я, сестро, не вгадаю...
» 15. ...заступництвом невдалим за троянця
» 22.останню силу
» 23.марне кров
[засліпленіх чужинців безневинних]
» 24. волає до богів [проти Кассандри] супроти мене...
» 25. [і суне хмарою] Багряна хмара [крів червоною]
насуга на очі,
» 26.непрозора хмара...
» 27. [то курява эпід колесниць Лідійських]
(меч випадає з II рук на *мармор*
» 31. Гелен. Вона зомліла! [Гей рабині!] Поможіте,
» 33. ([Храмові рабині вибігають,] троянки несуть...
...в глибину...)
-

VIII.

Той самий майдан.—Вечоріє. Ніч насувається швидко, темна, безмісична, тільки зорі сяють різко, як буває в ходні, вітряні ночі. На майдані поставлена сторожа: 1 в. коло дар. бр., 2 коло Ск., 3 коло хр., четвертий ходить вколо, вартиє троянські оселі. Всі узброєні, як на війну. В храмі вхідні двері заслонені завісою.

(?) (У рукопису немає, чи є це слова. Очевидно, Долонові).

Сестриде-совоночко! [либонь у] чи в холодок
сховалася від сонця?

К.(ассандра) Від огню.

Д.(олон) [Свого, чи що?] Пророчого?

(до сторожі) Ну, слухайте-ж, пільнуйте та не спить,
вартуйте чесно божу худобу.

Молодий вояк. (сміючись) А то втече?

Д. Ну, ну, ти, блазню,тихо!

[Так] Вартуйте ж пильно!

Старший вояк. Ти-б вина прислав,
даревичу

Д. [Нема] Іще чого—вина!

С т. в. Воно, бач, веселіше вартувати

Бо ніч, пак, не коротка, ще поснем,

Д. (показує меч) Я розбужу оцим!

М о л. в. (пошепки) Ну тай крутій!

(Сіон віходить і, замішавшись у юрбу троянців, іде до царського двору. Тим часом у Скейську браму ввозять великого дерев'яного коня і з радісним гуканням тягнуть його глибиною сцені теж до царського двору.)

Д. (визначає місця сторожі)

Ти [садь][стань] будь отут, [ти йди до брами біжче]

[Ти щоб ходив по брамі]

Ти коло брами стій.

(пок. на Ск. б.)

а ти [стань] при храмі. Ти ходи навколо,

меч на готові. Ти на мурі стань
і сурму щоб в руках [ма] держав. Пильнуйте!
(Хоче йти).

(З храму виходять троянки і йдуть за сцену).

Касс. (Знов стає на дверях храмових, держачись за одвірок.) ([безсиле] несміливо): Зостанься, брате!

Д. Я пришлю Паріса.

Я старший брат, без мене не годиться,
[на бенкеті] ладу не дасть паш батько,
він вже не добачає та образить
чию повагу, ділячи нерівно
і не по старшині [даючи] шматки даючи,
частуючи не по порядку мужів.]
на бенкеті. Ладу не дасть без мене
наш батько,—він [стар] уже не добачає,
образити чию[сь] повагу може,
частуючи недбало найстаріших.

К. Нехай Паріс на бенкеті лишиться.

Л. Ти, сестро, мов забула всі звичаї!

К. При надзвичайному нема звичаїв.

Д. Та що тут незвичайногого такого?

[Стор] І дурень може на сторожу стати.

К. Допильнувати [же лиш] розумний [здатен]
только може.

Д. [Ну, от ти розумна тут лишишся]

[Тут ти розумна будеш]

Оти ти, розумна, [будеш] допильнуеш.

К. [Що ж я, жінка

поражу в справі збройній?]

(пригноблена) Я безсила.. безсила

Д. [Бач, Кассандро,

як що до діла, ти згадала зараз

безсила те жіноче, а як словом

зухвалим воювати—де і сила

береться в тебе,—справжня амazonка!

Як би Пентезілея так була

мідна на руку, як моя сестриця

на язичок, майстрі ахейські певне-б

не дожили [6] коня нам змайструвати.

К. Дай меча!

Д. Навіцьо? може нитку перетяті?

так шити-прасті в храмі ж не подоба!

(Зневажливо одвертається і йде геть.)

Касс. (Йде в глибину храма, стає [ще ближче] до Палладіна, обіймає ноги статуї і ховає обличчя в П шаті).

Д. [Так] Ти безсила на діла [немає в тебе силу]
а на [язик] слова—ти справжня амазонка!

(Зневажливо одвертається від неї і йде геть).

Кассандра (Йде в глибину храма, стає коло
Палладіона, обіймає ноги статуї і ховає обличчя
в П шаті.)

Весь цей великий варіант писано в рукописові олівцем і пізніше закреслено кожну сторінку лінією червоним чорнилом. Далі переходимо до варіантів VIII сцени друкованого тексту.

Стор. 208.

Початкову репмарку в друкованому тексті поширило (порів. з наведеною вище з рукопису).

Ряд. 8. 1-й [сторож] варт. [(від коня)] (від д. брами)

Ну, свято, братця!

» 10. 2-й [ст] в.

» 13. і стережи [дурн] [якось деревини,
бо владаръ наказавъ, щобъ не втекла] хто зна чого...

» 14. 3-й [ст.] в. (від храма) не стало Гектора, [той розуму
не стало,] [і згинув] не стало глузду.

» 16. [той] [він так]

О, той не марнував-би часу нам,

» 17. не збиткувався-б над [войдьким станом]
подвладним людом

» 20. ...що ходить, [чатуючи] навколо...

» 27. 4-й. [Ну, та все] Все-ж...

» 28. 3-й. Нехай би [всю П] Гадес їх усіх забрав
[скоріш на ті поля, де Гектор ходить.]

Ряд. 29. Увірились [уже] вони усі троянцям,
[усі від Деіфоба до Паріса,]

Стор. 209.

Ряд. 1. а вже найгірш...

- » 2. [що там сидить] (киває головою на храм).
 - » 3. 4-й [Так, з неї вся біда
[була на нас.] [Ta ще тепер безумна
[нам] от і свято труїть [злим пророкуванням]
Тож то могла пожеж[у]ї наробити
своїм дивацтвом.] все лихо з неї.
 - » 4. 3-й. [Ціть!] [Мовчить] Ціть! Паріс іде!
 - » 5. ... двору [ідуть] наближаються...
 - » 6. ...у святечній...
 - » 15. ...на сухо [тут сидіти] [вартувати] тут стояти.
в святковий день.
[П. Чого-ж на-голодно й на-сухо?
С т. 4-й. Такий наказ.
П. Від кого?
С т. 1-й. Та від брата
твого, царевичу, від Деіфоба.
П. Ну, оттакої! адже сам він там
[вже не один фіал] серед гостей вино кружляє добре.
С т. 1-й. (З удаваною покірностю)
Царевич—инша річ, ми-ж люде прості (войки),
лібонь, теж інша річ. Не нам судити.
П. (легкодумно.) Ні, знаєте, мені вас, хлопці, шкода...]
 - » 17. [Сіони.] П. Се правда!.. [Не журиться] та пождіть...
 - » 19. К а с с. ([Від] З храму.) Пильний...
 - » 24. ...оглядається. [Потім цільніше загортается у плащ]
 - » 25. Ох, яка холодна ніч!
[Ха-ха-ха! надумав, знаю!
(Киває пальцем на молодшого з сторожі)
Ходи сюди! що я тобі скажу...
Та ближче бо! (той підходить близько, П. говорить
йому на вухо.)
- Іди лиш у палати,

там виклич Антідора ключаря,
скажи йому, щоб дав вина амфору
ірамнійського (ще тихше) скажи, Кассандра [має] хоче
Палладі злити на вечірню жертву
[червоного вина!] Бігай-же хлопче!
(молодий вартовий іде з поспіхом)
К а с с. Гей, чатуй, сторо же!
П. Дай спокій, сестронько, я ж сам гляжу,
то я вже допильну, заспокойся,
гляди вже святощів, а я дам раду
ділам людським.
К а с с. Парісе, стережись!
П. (нетерпляче махає рукою).
1-ї ст. От як би ти, даревичу, дозволив,
то я приніс би флейту, сумно так
сидіти мовчки, щей заснути можна.
П. Ну, що ж, піди, та тілько не барися, (1-ї ст.
виходить).

2-ї ст. А я б кітару взяв, якби твій дозвіл.
П. Якби швиденько справивсь, то дозволю.
2-ї ст. Я в дух. (вих.)
3 ст. Вино, даревичу, [хороша річ] се добре,
а все ж ним голоду не заглушити...
П. Ну, то піди, вівдю чи барана
там випроси (пошепки) [на те, на що й] отак, як і
вино.
(3-ї ст. вих.)
[4-ї ст.] 1-ї вартовий. [Холодна буде ніч—як зорі
слють!]]

Стор. 209.

- Ряд. 25. З гір вітер. Без вогню [либонь не] сутужно буде.
[Тай як [Його] спекти те мясо...]
- » 26. П. [То підіть] [Підіте] А йдіть та принесіте дров
сюди,
- » 27. [по паливо] [щоб] та розложите вогонь (ближчі вар-
тові йдуть)

- Ряд. 27.** [4-й ст. Самому йти чи може
у двох? воно б у двох було-б скоріше
П. Ну, то підіть у двох. (4 і 5 ст. вих.)
(Уся сторожа розходитьсья. Паріс лишається сам)]
- » **28.** Сіон. Так, ніч холодна.
[Паріс. А правду хлопці кажуть...]
 - » **29.** (Паріс загортаеться...)
 - » **34.** над [марморовим] сніжно-білим...
 - » **35.** [П. Моя царице ти, моя богине!
бесмертна ти, як і моє кохання.]
 - » **36.** Сіон. Тепер лібоны [твої небесні] ті світозорі очі
сльозою пойнялись. [Ти там] Вона...

Стор. 210.

- Ряд. 2.** ...вартуєш
[сю нерухому деревину. Справді]
- » **5.** (наміряється йти).
[Сіон. А вже-ж нічого!
Нічого тут не станеться коневі,
поки сторожа вернеться. (наміряється йти)
Ось я піду, скажу твоїй дариці,
що ти до неї придеш на вечерю,—Паріс.
За добру звістку заслужу дарунок. (Іде)
Паріс. (наміряється йти)]
 - » **6.** Кассандра. [(підходить до дверей)] (з'являється на
дверях) Парісе!
 - » **10.** К. Холодна, кажеш? [Добре,
що не гаряча] Брате,
 - » **19.** Скінчилося горе!.. [Глянь сюди, Парісе] Підійде,
Парісе...
 - » **31.** то значить, [радуйтесь і] веселітесь...
 - » **36.** ...тепер. [Уквітчаний, веселий] Оті твої троянди
[оті троянди на твоїм волоссі]

Стор. 211.

- Ряд. 2.** ...кров. [Поки ти був] [Чим заслужив
ти сей вінець, а я оді колючки?]

- Ряд. 3. П. Кассандро!
 [Де ти подів свого меча?
 П. (збентежено, але уперто). Навіщо осоружний
 мені той меч?]
- » 4. К. [Брате!] Годі!
 - » 5. Іди, [ненависний] іди,...
 - » 8. ...впала
 - [перед потугою ахейцев гордих.]
 - » 14. ... перемога!
 - [Парісе, де ти подів свого меча?
 П. (збентежено, але уперто) навіщо
 тепер той меч!]
 - » 15. П. Слухай, сестро...
 - » 18. ...не згоден. [[Аби] Я з тобою
 не хочу тута бути. Ти вступись,
 а я, то я піду до дому.]
 - » 19. К. [Що-ж] [А] Вже-ж, іди!
 [Тобі ще є до чого йти до дому]
 - » 20. Нехай не кажуть...
 - » 28. [преславну] величну...
 - » 29. ...гінеке! [(П. одвертається від неї і перішуче
 наміряється йти].
 - » 32. К а с с. [Дай мечай] Де твій меч?
 [П. Не маю, сестро.
 К. Правда, я й не забула]
 - » 33. П. На що той меч?
 - » 34. К. Узброений ти...
 - » 37. ...доволі?
 [Меч буде зайвий... або не поможет...
 Мені ж він здасться. Дай, благаю, дай!
 П. Чудна ти, справді! Ну, бери, як хочеш.
 (одв'язує від пояса меча і дає К.)]

Стор. 212.

- Ряд. 10. ...я піду. Я [тільки на хвилину] не надовго...
 » 11. ...я [тілько по плаці]
 я піду по плаці...
 » 14. К а с с. знов іде в храм і засовує завісу дверей).

Далі подається довгий уривок з рукопису «Кассандри», що його немає в друкованому тексті; невеличкіх сторінок Лесіного рукопису цей уривок займає 6^{1/2}.

[К. Нема Кассандри зброй. Тілько слово
тай [марна зброя] те в зневазі у погорді людській.
О, знали ви, боги, чим покарати!
Пророчий дар дали безсилій жінці!
Як-би [могла я] вміла збройною рукою
все доказати, що казати мушу,
не та була-б ціна її повага слову,
проклятому від задрісних богів,
не встояв-би її проклон той проти зброй.
Але тепер, хоч би всі люди раптом
моїм словам діймати віри стали,
[немає чести, щоби Ім казати: Борітесь!]
І як я смію Ім казать «борітесь»,
коли сама для боротьби як мертві?
руку опускати безсило...
Самій-же присти вовниу в гінекею,
або [співати храмову] сидіти в затишному храмі
[у хаті або в храмі]
під захистом святині,
Так низько, так ганебно все зложилось...
Ох, Мойро! де є край твоїй нарузі?

Останні два рядки написано чорнилом: перший під радком, що писаний олівцем: «під захистом святині»; другий—на рядку, що писаний олівцем: «з благанням...»

(Складає руки з благанням Палладіона) О, Палладо!
Хоч не була до мене ти ласкова,
та я тебе, змисленниця, люблю
над всіх богів. Палладо вчуй!

Безумная Кассандра
у Розуму небесного благає:
дай зброю сильну слабким рукам
і відberи на віки відце слово,
або звели устам сим занійті!

(Стойте хвилину задумана, далі починає шукати в храмі
поміж жертвовним начинням).

Десь був жертовний жеч... де він?.. [А, знаю] напевне
взали на бенкет, різати ягниді,
богам на жертву, людям на наїдок...
Ну, що ж тут є? (перебирає начиння)

Фіали, чаши, коші...

уламки з патериць... вінки засолі...
(шукаючи, зачепила п'єд. палл. він захитався із рук
стат. упало веретено.)

а се що? (здіймає якусь [деревяну] мідяну палочку)
се?.. вже знаю! Веретено! Ось відповідь,
що з рук у статуї недавно увірвалось.

[Так згинь же ти]

Так от твоя відповідь на благання,
Палладо горда: спис держиш сама,
Кассандрі-ж кинула на посміх—веретено!
Бери ж його назад! (кидає під п'єдастал
Палладіона веретено). Ні, я візьму,
Нехай-же буде хоч такая зброя.

Воно загострене. Тонке та гостре,
[мовляв Гелен] серед людей такий фрігійський розум.
Нехай же твій Палладіон [так] загине,
так, як осміяна Кассандра у неславі.

Нехай би так загинув весь... (одне слово нерозібране.)
Покинути сей храм? Ні, незрадлива
Кассандра до загину. Рушу з місця
тоді, як рушить ся камінна постать.

Тай що ж? Куди піду? [Усюди горе] Нема притулку...
(схильтається в знесилі на п'єдастал.)

(Виходить з храму, обережно, оглядаючись, підходить
до коня, оглядає його з усіх боків і, знайшовши шпар-
ку, втикає веретено туди і мідно б'є патерицею по
ньому. З середини коня чутно глухий брязкіт і якийсь
здавлений гук, немов стриманий стогін. К а с с . на-
міряється ще вдарити, але збоку надходить вартівник
з амфорою вина. Він трохи на підпитку, але ще до-
сить твердий на ході і певний в руках. Він кида-
ється до К а с с . і хапає ІІ за ту руку, де веретено.)
В а р т . Ти що тут робиш?

К а с с . Я.? коня вартую.

[Гляди, втече. Здається, він живий.]

В а р т . Царівно, годі жартів, бо нарешті
не подивлюсь на те, що ти царівна,
і кепсько буде!

К . Ти дивись слюди!

се ж кров на веретені!

В . Оттакої!

яка там кров? Се ж я вино пролив,
хапаючи тебе.

К . (показуючи [головою] [ві] на коня)

То й там вино?

В . А вже ж вино і там, і під конем,
даремне тілько божий дар марную...

Е , так не буде діла. Ось ходи,
ходи до храму... (тигне К . до храму, вона пручається,
одбиваючись патерицею)

2-й В а р т о в и й (находить, несучи мясо) що се тут?

1-й В . А ну, лиса,

ходи та поможи мені завести
віщунку до тренога.

2-й В . На що?

1-й . Як то? нам сказано, щоб вартувати коня,
а тут вона все ходить коло нього,
карбує веретеном. А недавно ж
хотіла запалити. Тож від неї
найбільше треба стерігти.

2 В . То правда.

(Кладе мясо на землю, і поставивши подану амф.
з вином, помагає приборкувати К . Взявши К . за
обидві руки, силоміць ведуть у храм.)

К . Та зглянеться, люди, скаменітесь, пробі!

Се ж не вино, се кров на веретені!

Я чула брязкіт у коні ще й стогін,

богами свідчуся, виразно чула!

1-й в . Безумні завжди те виразно чують,
чого ніхто не чує.

2 В . Що ж, гадаєш?

Сидить в коні вороже військо ціле,
як мак у маківці? (грубо сміється).

К. Не військо—войни!

Коли не вірите, сами погляньте,
ось тілько списа в шпарку застроміть,
або меча.

1-й в. Ну, ми не божевільні
[щоб карбувати] псувати дар посвячений богам!
Та за таке зухвалство нам напевне
і руки повсихали-6.

К. Але ж глянь,
мені рука не висохла.

1-й в. Ти—що інше,
(Під час дієї розмови довели К. до дверей храма і
хочуть зачинити там, вона кидається, щоб вибіти
з дверей знов, вартові загорожують їй дорогу спи-
сами і загрожують мечами.)

2-й В. На всіх богів олімпійських присягаю,
коли хоч крок поступиш—слово скажеш,—
[то] тут тобі їй смерть!

3-й в. (надходить з вязкою дров на плечах. Побачив-
ши боротьбу товаришів з К., скидає хутко дрова на
землю, бере одно поліно і кидає на К., вона мимо-
вілі відступає трохи в глибину храма, тим часом
вартові причиняють двері і підпирають двома спи-
сами.)

2-й в. [Сова в дуплі] Заперли пташку в клітді,
[ну, от і добре!]

Тепер спокійно буде. Що принесли?

1-й. Вина.

3-й. І дров.

2. А я добув ягніцю!

(Захожуються і розкладають багаття, ділять мечами
[ягніцю] мясо на частки, надівають на спис і печуть,
обертаючи над вогнем, мов на рожні.)

Цим закінчується уривок. Далі продовжується ремарка
друкованого тексту. (стор. 212).

Ряд. 15. (Чутно голос флейти, бренкіт кітари і співи...)

- Ряд. 26. [сновигають, як тумани] ходять словою повіті
 » 27. тіні [страчених] згублених героїв,
 » 28. В рукописові «на чого» замість «та чого.»
 » 32. [Вартові підхоплюють остатні три строфі.] Посеред співу [Сідон передає амф. 3-му] вартовому, а сам керує співом:
 На полях Асф.
 на дол. Елізейській] 3-й вартовий сам одв'язує...

Стор. 213.

- Ряд. 1. Бо [над] у Стікс[ом]і...
 » 2. Бо [над] у Лет[ю]і [важкою] [темноводій] сумовитій
 » 3. не [росте вино] вино-вода...
 » 13. 1-й в арт. (грубим голосом...
 » 14. ...Кокіта.
 [Біля брами Ахерона]
 » 20. [1-й в.] К і т. Одчепись, не [знаю] хочу!
 » 32. ...а 1-му, [занятому] що шорається...
 » 34. [А поки те спечеться]
 Налийте-ж і мені
 » 36. [Ну, тим часом] А ти чому...
 [давайте, браття по фіалу вип'єм!]
 [ще з вами вип'ю хоч...]
 » 37. 2-й В. (*Наливає у фіал вино з амфори*)
 нема води...

Стор. 214.

- Ряд. 1. [Сінон] 3-й В. Та нащо...
 » 2. ...можна пит[и—свято]ь—гуляймо!
 » 20. [тоді й тобі дамо] тоді й тобі дамо...
 3-й В. [Ба, догадався!] Ба, догадався!
 » 31. Сінон. [Вином закрап] Ось на перчину...
 » 33. ...вином пригасиш
 [кратера]

Стор. 215.

- Ряд. 4. 2 В Ви[ж би]б хоч заспівали!
 » 7. ...заграє [на] у флейт[i]у...
 » 11. Як буде їти [дівчина] до річки Левкотея,

Ряд. 15. ...речітативом і сливе без мелодії, скоріш промовляючи)

- » 21. ...спотикається [на деревяного коня] і падає [коло нього] додому.
» 26. [Всі] Знов захожуються коло вина. Флейтист...
» 32.

[А ти, [Стенеле?] Сіоне?

С. Зараз. Приберу. (починає ніби прибирати. Ф. і К. ідуть.) Випивають у двох...

[Фл. Я не хочу спати...

К і т. Тай я не хочу...

а холодна ніч...

Фл. Багаття починає *дорогати*,¹
а дров нема...

К і т. Ходім туди, де бенкет,
дістанем палива.

Фл. А там [тепер] танки
та співи...

К і т. Не для нас!

Фл. Та хоч поглянем!
А знаєш, брате, нам тепер безпечно:
вся старшина тепера бенкетує,
а Деіфоб упевнivсь на Паріса.

К і т. [А] Що, як Паріс навернеться сюди?

Фл. Паріс? (сміється.)

(Випивають у двох решту вина і подаються їти геть)
Голос Кассандри. Вартий стороже!

К і т. Спи, дарівно!
(сміються і біжать обидва геть).

- » 34. ...На сцені який час [порожньо і] тихо, всі сплять...

Стор. 216.

Ряд. 2. ...зникає в брамі...

Тут закреслено 12 рядків рукопису, писаних чорним чорнилом і замість них червоним чорнилом написано другу, скроочену редакцію, що починається з слів: «Голос К. (з храму) Чувай стороже!» (стор. 215., ряд. 36) та кінчається словами—

¹ Очевидна описка в рукопису Л. У. замість «дограти».

«зникає в брамі.» (стор. 216, ряд. 2.) Наводимо дії закреслені рядки:

...гомону веселого.)

[а зза мурів, з поля, коли не коли якийсь тихий брязкіт, що незабаром спиняється. Тиша. Далі в седині в коневі починається брязкіт і шелест, дошка з боку відхиляється і з коня виходить, один по одному, узброєні вояки. Менел., Агам., Одісс., Аякс і Діомед]

Між цими рядками, основною першою редакції, дрібно написані ще такі рядки:

...сторожко оглядається [і навспинячки прокрадає до вартового, що від Ск. Бр., здіймає в нього з пояса ключ, відмикає браму і подається до ц. лв. Гол. К. Вартуй стороже! гей чатуй, вартуй! (тиша. С. мимохіть спиняється.)

К. (на порозі храма. Бачить Сін.) Елліне, се ти? Сіон, не відповідаючи, поспішно біжить до ц. лв. і зникає в брамі.)]

Ряд. 3. К. (на дверях храму)...

» 10. ...Троянці!

[А як с і Діомед. (кидаються до храмових дверей, [одхиляють списи і відчиняють двері]. Касс. стоїть коло Палладіона, з веретеном і патерицею в руках).]

» 11. Назустріч їй...

А як с. [Ти що тут робиш?]

К. [Стережу святині!]

» 14. А як с. [От так сторожа! А] Стій, дівчино,—ти хто така?

[К. Кому я маю се відповідати?]

» 15. [Д.] Одіс. Та се ж безумна Кассандра, чи не знаєш? [Ну, дівчино, вступись! (хоче відштовхнути П, вона коле його веретеном) А, се та шпичка, Шо мало нам не збавила очей.

Стрівай-же. (Наступає на неї з мечем, б'є плацом по руках, веретено випадає)]

» 17. (хоче прорватись..

» 18. А г. [Беріть П і] Схопіть П та...

Ряд. 20. (К. хутко [відступає і обхоплює Палладіона руками] обертається...)

- » 29. від мечів, [але при тому привязують й до рук Патерію, а саму ІІ прикручують до деревяного коня] а саму привязують до колонни в [на] портіку храмовім. Тим часом [Менел., Аг., і Одісс. пораються коло сонної варти, вбивачі.] [одхиляють камінь над потайним ходом під храмом і випускають військо ахейське].
- » 31. Сіон з икшили одчиняють Ск. Браму, а Діомед... ...і [бере] забирає палладіон [і біжить з ним до скійської брами, одмикає ІІ] і кричить:) Діомен (біжить до скійської брами, відчиняє ІІ і гукає:)
- » 33. Наш, наш Палладіон! Сюди, герой!
- » 34. [В] З одчинен[у]ного [браму] [тайника] лавою суне еллінське військо,
В одчинену браму... ахейське військо, [хутко сповидає весь майдан]
- » 35. К. (волає...)
- » 36. ...іде на тебе!
- » 37. (В царськім дворі...)

Стор. 217.

Ряд. 1. ...роztікається в різні боки...

- » 3. ...в святечній одежі, за ними *наздогін*...
- » 4. ...елліни, [одних] [кого хапаючи], [других] кого убиваючи. Згодом займається пожежа. [Небо починає червоніти пожаром. У великий заметні сливе не видно привязаної до коня Кассандри, тільки голова дерев'яного коня стремить [подат] понад тим хаосом людей]
- » 5. Де далі втікачі...
- » 10. Бранок з Пріамової родини [приводять до коня і тим] становлять...
- » 12. ...втихає, то [навколо коня], біля Кассандри вже є...
- » 16. ...дитино! син[у]оньку [мій] єдиний!
- » 18. ...об камінь! [Горе!]
|Боги, боги! чом я не кам'янію?..

Ох, правду ти, Кассандро, віщувала:
Кас с. Будь].

Ряд. 19. Поліксена. [Ра] Ой, [горе] лихо тяжке!..

» 23. Рабинями! [рабинями! В неволі...]

далеко на чужині!

» 26. [Либоны] Тепер нам смерть була-б єдина втіха,
[так жаль тобі [сказати] подати нам те слово,
що так при щасті [щедро] гойно роздавала?]

» 27. К. (з страшним...)

» 31. ...на мене,

» 32. [бо я] тепер [побачила] найгірше:

[мені тепер ввижається...]

бо я тепер...

Стор. 218.

Ряд. 6. [а мій, подоланий, від подоланих—згине]
а мій погасне...

» 10. Зрадливо, смлою я взята...

» 21. ... (раптом торло)

» 23. ... хочеш [поєднати] покарати мене
[з Парісом? Так навідо стільки років
чекав з тим шлюбом? Чи на [сміх] те привів
ти вмисне

сюди весь люд ахейський, щоб сказати:
зрікаюся Гелени для Паріса?

Ти міг би се промовити й одразу,
не гублячи людей. Ну, щож? Кажи!]

» 24. Чи ти на те пролив...

» 27. То се такої [чести] шані дочекалась

» 28. цариця Спарти? [визволена збройно]
хто-ж тепер повірить

» 29. [жінок] днотливости спартанських [дноті],
[коли] як і царь

» 30. свою царицю зрадницею вславив?
[Убий мене, так жити не бажаю.]

» 31. (До вояків). Чи й ви...

» 33. Вона невинна! Богорізна жінка!..

» 38. я [знаю] бачу...

Стор. 219.

- Ряд. 1. (Мене л. Протягаю і [свою] собі руку...
» 5. ...де ж ваша правда?!
» 6. К. [На Олімпі.] Ха-ха-ха!
[(Чутно [страшне голосіння] жіночий старечий голос,
що заводить, ридаючи, страшно і немов виє)
Касс. То наша мати!.. Ой, скажіте, люди
чи [справ] це все правда, чи мені здається?
не вірю я, ні, ні, не може бути! [щоб справді!..]

(Голос розлягається ще дужче, раптом його покриває
хряск від падання будови і заграва пожару заливає сцену.)

- Ряд. 7. Одна з троянок...

- » 13. ...Весільний час!
[Вітайте, еллінки, нову царицю,
[вона давно вже Гектора забула,]
для Андromахи кращий пес живий,
ніж мертвий лев.
Андр. Мовчи! [Уб'ю тебе!] Шалена!
Касс. В Астіанаксовій колисці тепло
дитині елліна. Ти, Андromахо,
щаслива мати. (Андр. в німії лютості одкидається
на груди до Поліксени і тримтить.)
Поліксена. Скаменісь, Кассандро!
Де в тебе серде? Що се ти говориш?
Касс. (раптом з лагідною, тихою ніжностю)
Я не про тебе говорю, сестричко.
ти наречена, знаю се давно.
[Твій] Ти зрадити не можеш, бідна пташко!
Сховай голівку під крильце й мовчи...]
» 14. (Чутно за сценою [жіночий старечий] голос старої...
» 20. [Неправду] Кассандра все неправду...
немає горя! є життя! життя!
(Голос старої жінки розлягається ще дужче...)

Кінець.

5, V 1907.
Ялта.

К ПІЛОГ.

Стор. XXXI.

- Ряд. 1. [Еллада. Арголіда.] [Мікени. Хороми] Діється в Елладі, через довгий час після руїн Трої. Дім аргоського царя...
- » 4. На дворі громова [година] туча, часом бліскає...
 - » 6. ...прикрашати [хороми] дім.
 - » 13. К хіт. (одважно). О, ні!
[нічого я не жалую й нікого]
не жаль мені нічого...
 - » 20. [Шир] Гей, ширше...
 - » 25. Агамемнона [на порозі брами] ще в брамі.
 - » 28. Егіст. [Родичу] Брате мій... (собі діхує...)
 - » 33. У рукописові немає $5\frac{1}{2}$ рядків, від слів: «Егіст. То Гелен» до «Запевне», стойть просто:
...«пророчиця Кассандра. Я бажаю... і т. д.

Стор. XXXII.

- Ряд. 10. К хіт. [закриває лице] заслоняє...
- » 11. А гам. Навіщо
ти Й про се... (немає слів звороту: «до Кассандри»).
 - » 13. Касс. [Я те кажу, чого й сами боги
не можуть відмінити. Адже правда:
се мати Іфігенії]
А нащо ти про се забув [колись] тоді...
 - » 17. ...що треба [крові] жертви
 - » 20. Касс. [На щастя в тебе є] У тебе, царю, є...
[я можу бути спокійна] то що тобі Кассандра?
 - » 22. А гам: [То скажи] Розкажи...
 - » 29. [те] все я вчиню, [Кассандро] слухнило.
 - » 32. ...дім Пріама?
 - » 34. [инакше б тут] бо там-би так...
 - » 37. тебе, [Кассандро?] дарівно?

Стор. XXXIII.

- Ряд. 13. [Колись] Давніш — то жінка...
- » 22. [я був би радий, але я боюся,

що в сих словах щось]

Але тут може...

Ряд. 29. Е г. [Мій дарю] Вже-б я давно...

» 31. К а с с....[тай одвикать по волі не гадає]
і звички той...

» 33. А г а м. [Егісте, се не бранка. (до Касс.) я прошу
тебе] Прошу, царівно...

Стор. XXXIV.

Ряд. 1. Е г. [Ми зрозуміли, що вона безумна]

Вона не важиться ступати на пурпур,

» 2. бо тягти, що [таке] не лічить [бранцям] се рабиня,

» 3. К л і т. [А вже ж] Вона безумна...

» 5. А г а м. Царівно! [говори] поясни...

[Адже ж тепера і твоє]

[Не тілько наша доля, а й твоя]

» 6. Адже тепера [з] дол[ю]я [мою] сього дому
[і до] [вже звязана й твоє]

» 7. Вже звязана й з твоєю. [Дім Атрідів
оселею тобі до віку буде.]

» 8. К а с с. (з дивним спокоєм). Знаю, царю...

» 9. [Се правда, дарю, ти мені не вірь]
Але не вірь мені...

» 11. і не [на]давай ваги...

» 16. ...одна було запала...

» 23. ...і теж кидає.)

» 25. [Ходімо] Царице, [покажи] загадай мені...

» 27. А г а м. ...у [хороми] дім...

» 31. Ти бий [царя] його, а я [Кассанд] [троянку] і [влучу]
потраплю.

» 33. ...їдуть [за Агам. і Касс. в хороми] собі в дім.)

Завіса.

З М И С Т.

	Стор.
Осіння казка	5 — 48
Стаття <i>Б. Якубською</i>	7
Осіння казка. Фантастична драма	19
Три хвилини	49 — 77
Стаття <i>I. Ампольською</i>	51
Три хвилини. Діалог	58
У катакомбах	79—111
Стаття <i>C. Барика</i>	81
У катакомбах. Драматична поема	93
В дому роботи, в країні неволі	113—126
Стаття <i>B. Якубською</i>	115
В дому роботи, в країні неволі. Діалог	121
Кассандра	127—219
Стаття проф. <i>O. Білецькою</i>	129
Кассандра. Драматична поема	153
Примітки <i>B. Якубською</i>	I—LXXXV
